

THE
PRINCESS OF WALES,
SARASVATI BHAVANA TEXTS

Edited by

Dr. MANGAL DEVA SHASTRI,
M. A., D. Phil. (Oxon.)

No. 9

(Part II)

THE

BHAKTI CANDRIKĀ

Printed by K. B. Pawagi
at the Hitchintak Press, Ramghat, Benares City.

Published by

The Superintendent, Printing and Stationery,
Government Press, Allahabad.

1938

श्रीः ।

श्रीनारायणतीर्थविरचिता

भक्तिचन्द्रिका

(शाण्डिल्यसूत्रव्याख्या)

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यापकेन
व्याकरणाचार्यफडके-इत्युपावृहानन्तशास्त्रिणा
भूमिकादिभिः परिष्कृत्य संशोधिता

8020
The

A.M.
~~12884~~

BHAKTI CANDRIKĀ

(Commentary on Śāndilya Sūtra)

of

Nārāyaṇa Tīrtha

Edited with Introduction etc.

by

Pt. Anant Shastri Phadke, Vyākarnāchārya

Professor, Govt. Sanskrit College,

Benares.

Sa2 Bh
Nar/Pha

8912008

Faxxi

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. 8220

Date. 14.12.56

Call No. Sar. 2. Bt.
Nir. 1 Ph.

FOREWORD

The following pages contain the Second Part of the Bhakti-Candrikā Part I already published, as No. 9 of this Series, in 1924. It is a pity that, like the first part, it is also based upon a single manuscript already described in the Prefatory Note to that part. In view of this paucity of manuscript material there is nothing strange if the edited text of the commentary published herewith is not as thoroughly satisfactory as one would like it to be. Still it is evident that the learned editor, who has already edited several works on Bhakti in the same series and is familiar with the Bhakti literature, has spared no pains in preparing the present edition and for this he deserves our hearty congratulations. The several Appendices, including the list of Corrigenda, he has added, at my suggestion, towards the end of the book, with reference to the whole work, have greatly enhanced the usefulness of the edition.

It is not necessary to point out here the importance of the Bhakti-Candrikā. It is more elaborate than any other known commentary on the Śāṇḍilya-Sūtras. Its every page bears a stamp of the vast learning of its versatile author. But it would seem that in spite of these facts it cannot outweigh the

importance of Svapneśvara's commentary (called Bhāṣya). The latter is the earliest known commentary on the same Sūtras and probably for the same reason, to my mind, offers more natural explanation of many a Sūtra. This is especially true, I think, in the case of those Sūtras in which old ancient texts are evidently referred to; cp., for instance, Sūtras 14, 23 and 84. There is also every probability that in such cases the older commentary is based on some tradition directly coming from the author of the Sūtras himself.

It may also be mentioned here that, apart from the differences in interpretation, the Bhāṣya and the Bhakti-Candrikā also differ, not only as regards the readings of many Sūtras, but also as regards the total number of the same. It will not be out of place here to add a list of all such differences. In some cases obviously the difference must be due to the carelessness on the part of scribes. In other cases the differences are real as would appear from a comparison of both the commentaries.

Svapneśvara's Bhāṣya¹

अत पव	८
प्रकरणात्त	११
तदभावाद्	१४
अभिज्ञप्त्या	१५

Bhakti-Candrikā

अत पव च	११८
प्रकरणात्	१२२
तद्भावाद्	१२७
अभिज्ञया	१२६

1. For the Bhāṣya I have utilized the Bib. Indica edition.

Svapneśvara's Bhāṣya

प्रागुक्तं च १६

The Sūtra is omitted

Ditto

Ditto

प्रयाजवत् १९

ऐश्वर्यपरां २९

आत्मैकपरां ३०

उभयपरां ३१

अभिज्ञानवद् ३२

(But cf. Bhāṣya).

परैश्वर्यम् ३५

सर्वानृतै ३६

अनुवर्तमानात् ३७

वेद्यम् ४२

तत्परिशुद्धिश्च ४३

चाजन्मशब्दात् ४७

तस्य हि ४९

उपास्यादौ ५८

अत्राङ्गप्रयोगानां ६२

(-णां Bombay edition)

इतरेषां ६६

स्वयमप्यपितं ६८

Bhakti-Candrikā

The Sūtra is omitted

भक्तिः प्रमेया श्रुतिभ्यः १२९

पुराणेतिहा-

साभ्यां चेति १२१०

पृथुधुवप्रहादाम्बरीष-

शुकसनकनारद-

भजनाचाराच्च १२११

प्रयाजादिवत् १२१२

(But cf. Comm.)

ऐश्वर्यपदां २१३

आत्मैकपदां २१४

उभयपदां २१५

प्रत्यभिज्ञानवद् २१६

परैश्वर्यम् २१२

सर्वानृते २११०

अनुवर्तनात् २१११

चेत्यम् २११६

तत्परिशुद्धिस्तु २११७

चाजन्मने शब्दात् २१२१

हि तस्य २१२३

उपास्यादौ २१२३

अप्रयोगानां २१२७

इतरेषां तु २१२१

स्वयमप्यपितं २१२३

Svapneśvara's Bhāṣya

निमित्तगुणाव्यपेक्षणात् ६९

(According to Cowell
गुणा-is a misprint)

श्रेयस्यः ७१

गौणं ७२

अननुष्टितिर् ७५

आप्रयाणम् ५७

(Cowell corrects to आप्रायणम्)

भक्ताधिकारे ७६

उत्कान्तिस्मृति-८१

(See however Cowell's note)

सैकान्तभावो ८३

अस्माद् ९१

तथा ९२

-बुद्धिर्बुद्धिलयाद् ९६

(Cf. Cowell's note)

अभक्तिः ९८

कारणासिद्धेः ९८

(Cf. Cowell's note)

अविस्तरोभावा विकाराः १००

(Cowell corrects according to
several MSS. to आविस्तरोभावा विकाराः)Bhakti-Candrikā

निमित्तगुणाव्य-

पेक्षणात् २२२४

ताः श्रेयस्यः २२१६

गौण- २२१७

अनुष्टितिर् २२२०

(But cf. Comm.)

आप्रायणम् २२२०

भक्तयधिकारे २२२१

उत्कान्ति- २२२६

सैकान्तभावे २२२८

अस्मादिति ३११७

तथा हि ३११८

-बुद्धिलयाद् ३२४४

अभक्तेः ३२४६

करणत्वासिद्धेः ३२४६

आविस्तरोभाव-

विकाशाः (?) ३२४८

Sarasvatī Bhāvana,

Benares.

18th June, 1938

M. D. Shastri,
Principal, Sanskrit College,
Benares

श्रीः ।

किञ्चित्प्रास्ताविकम् ।

अथेदं सुद्राप्य प्रकाश्यते भक्तिचन्द्रिकासंशकं भक्तिशास्त्रीयं
ग्रन्थरत्नम् । नवविधश्रवणादिभक्तिबोधकेभ्यः-'तमस्तोतारः' इत्यादि
ऋग्वेदमन्त्रेभ्यः, जयासंहिताब्रह्मवैर्वत्पुराणालोचनतः काण्डीशा-
खातः, शाण्डिल्यसंहितालोचनेन तैत्तिरीय-बौधायनशाखातः सूक्ष्म-
रूपेण विनिर्णितं भक्तिस्वरूपमिति ज्ञातुं शक्यते । भक्तेः शास्त्ररूपं
तु श्रीनारदशाण्डिल्यमहर्षिभिः प्रकटीकृतमिति तैषां सूत्रालोचनतः
स्फुटीभवति । अनयोः सूत्रावलोकनेन भक्तिशास्त्रविषये पूर्वमासन्न-
नेकप्रमुखिमुनिप्रणीता अनेकमतबोधका ग्रन्थ्या^१ इति निश्चेतुं शक्यते,
परन्त्यस्माकं सर्वथा दौर्भाग्येण तैषामेकोऽप्यधुना नोपलभ्यते ।

१ अस्मिन् विषये भक्तिनिर्णयः, भगवन्नाममाहत्म्यसंग्रहः, प्रकृतग्रन्थश्च (४०
७७-८२) द्रष्टव्यः ।

२ काण्डी शाखामधीयानौ वौपगायनकौशिकौ ।

प्रपत्तिशास्त्रनिष्ठातौ स्वनिष्ठानिष्ठितानुभौ ॥ (ज०.स० प० १)

३ अत्र राधिकाया आङ्ग्यानं कण्वशाखायामस्तीति प्रतिपादितम् । (८३-४८)

४ तैत्तिरीया जगुश्चोदृच्छ्वं पुष्ट्वं वै श्रौतभस्मना ।

वर्णश्रमाचारवता धार्या तुलसिमालिका

शिखोपचीतवन्नित्या जगावध्यवणश्रुतिः ॥ (शां० अ० ३-४)

पादोदकं हरे: पेयं पूजान्तेऽपि दिने दिने ।

सर्वतीर्थसमं तद्रिप्राह बौधायनश्रुतिः ॥ (शां० अ० ३-५)

उरुक्रमस्य पादाङ्गपाथो यो न ऐवेन्नः ।

विष्णोलोकं स न वसेदिति ऋक् शाखाती श्रुता ॥ (शां० अ० ३-६)

५ नारादसूत्राणि—१६, १७, १८, १९, ३०, ७६, ८३, दृष्टव्यानि ।

तथा शाण्डिल्यप्रणीतानि—२-१-३, ४, ६ द्रष्टव्यानि ।

श्रीमहर्षिनारदेन भक्तिविषये चतुरशीति सूत्राणि, तथा श्रीमहर्षि-
शाणिडल्येन शतं द्वयधिकशतं वा सूत्राणि प्रणीतानि । श्रीनारदमहर्षि-
रचितसूत्रपेक्षया श्रीशाणिडल्यमहर्षिविरचितसूत्राण्येव भक्तिविषय-
कसकलविचारकरणेन मन्दजनानुग्राहकाणीति सुप्रथितं तद्विदाम् ।
अत एवेमान्येव भाष्यकारादिभिरनेकविद्वच्छेष्टभाष्यव्याख्यादिभि-
र्भूषितानीतिं सुप्रसिद्धम् । अत्र मोक्षोपायत्वेन प्रसिद्धानां ज्ञान-भक्ति-
कर्म-योगोपायानां गौणमुख्यभावं सयुक्तिकं विचार्यं भक्तेऽपे व सर्वेषां
मुपायानां श्रैष्ठवं प्रतिपादितम् । सर्वथा वैदिककर्मविरोधिनि वैष-
यिकानेकाशास्त्रीयसुखप्रदायके ज्ञानशात्रुभूते शारीरन्देयियमनोदुर्बल-
त्वेनाशक्ययोगे कराले कलिकाले मन्दमतीनां सम्पूर्णं कर्मादिकं कर्तु-
मसमर्थानां कृते विना भक्तिं नान्य उपायश्चित्तशान्तये परसुखप्राप्तये
च समर्थः । सोऽप्युपायः स्वस्ववर्णश्रोचितकर्मयुत एव सफली-
भवतीति विदितचरमेव भक्तिशास्त्रविदाम् । अस्य भक्तिप्रतिपादक-
सूत्रजातस्य सम्यगर्थप्रतिपादकस्य सर्वभक्तिशास्त्रीयटीकापेक्षया
प्राचीनस्य श्रीस्वप्नेश्वरकृतभाष्यस्यार्थं विशदयन्त्यपेक्षितसकलार्थ-
संपादयन्त्येषा भक्तिचन्द्रिकैव साधयति भक्तिरहस्यजिह्वासूतां स्वाभि-
प्रेतं सकलमर्थजातम् । नैषा टीका विद्यमानवैतन्यवाल्लभरामानु-
जीयमाध्यादिमतसम्बद्धभक्तिशास्त्रग्रन्थवत्तत्त्वमतसम्बद्धभक्तिस्वरू-
पप्रतिपादयित्री, नापि सकलतत्त्वमतस्थभक्तिस्वरूपस्यैकान्ततो विरो-
धिनी, अपि तु श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितभक्तिरसायनविद्विशु-
द्धभक्तिप्रवाहप्रतिपादयित्रीति ग्रन्थस्थविषयावलोकनेव स्फुटं भवेत् ।

भक्तिचन्द्रिकावलोकनतो ह्यायन्ते भक्तिसूत्राणामेतेषामासज्जनेका-
टीका इति । यतस्तत्स्थलेषु ग्रन्थकृता श्रीनारायणतीयेन कचित्

१ इदमत्वसूत्रसङ्क्षयावोधकपरिशिष्ट तो ज्ञेयम् ।

२ श्रीस्वप्नेश्वरकृतभाष्यम्, श्रीमवदेवभिश्रकृतमभिनवभाष्यम्, श्रीनारायणतीय-
कृता भक्तिचन्द्रिकाटीका भक्त्यविकरणमालेति पर्वं चैतस्य सूत्रजातस्य सम्बन्धिः ।

सूत्रव्याख्यानान्तराणि प्रदद्दर्श्य तेषां साधुत्वादिकं विवेचितम्^१। विशेषतः १०१ पृष्ठे श्रीरामानुजचरणानां मतं नामोल्लेखपूर्वकं प्रदर्शितम्। अनुमीयते चानेनासीद्रामानुजचरणानां व्याख्यानं भक्तिसूत्रोपरि, परन्त्वस्माकं दुरदृष्टवशतो नैव इष्टिगोचरमद्यापि जातम्^२। अत्रत्यविशेषविषयादिकं विषयसूचीपरिशिष्टतो ज्ञातुं सुशकमतोऽत्र नार्थं विचारः प्रतन्यते। प्रकृतशाण्डिल्यसूत्राणि नारदग्रणीतभक्तिसूत्रतः प्राचीनानि श्रीभगवद्गीताश्रीमद्भागवतपुराणतोऽर्वाचीनानीति वक्तुं पार्यते। यतो महर्षिणा नारदेन महर्षिशाण्डिल्यस्य नामसंकीर्तनं भक्तिविषयकमतान्तरप्रतिपादनप्रसङ्गे 'आत्मरत्यविरोधेनेति शाण्डिल्यः' इति रीत्या कृतं दरीदृश्यते। भगवद्गीतातोऽर्वाचीनत्वे 'सैकान्तभावे गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात्' इति महर्षिशाण्डिल्यसूत्रमेव प्रमाणम्। श्रीमद्भागवततोऽर्वाचीनत्वे च 'परां कृत्वैव सर्वेषां तथा ह्याह' इति सूत्रं प्रमाणतया निर्देश्युँ शक्यम्। यद्यप्यस्मिन्सूत्रे स्पष्टतया श्रीमद्भागवतस्योल्लेखो गीतावन्नोपलभ्यते, तथापि यमर्थमुद्दिश्य 'तथाह्याह' इत्युक्तम्, सोऽर्थः-ज्ञानान्तरानां साधनानां परानुरक्तिरूपां भक्तिमुत्पाद्यैव श्रैष्टव्यं नान्यथेत्याकारको विशेषरूपेण श्रीमद्भागवत पदोपलभ्यते नान्यत्र। भक्तिशास्त्रसम्बन्धित्वेन निर्देशोऽस्य शाण्डिल्यमहर्षेः शाण्डिल्यसंहितायामुपलभ्यते^३। सूत्रोपरि श्रीरामानुजचरणानां भाष्यकृतत्वेनोपलब्धेरीशवीयदशमशताद्वीतिः पूर्वं सूत्राणामुपलब्धिः कल्पयितुं शक्या^४। अस्तु ।

१ द्रष्टव्यानि—११, १२, १४२, २१८ इत्यादिपृष्ठानि।

२ यदि स्यात्केवांचिन्महाभागानां निकटे सम्पूर्णं खण्डितं वा तत्, तैः स्वयं प्रकाशयाथवास्मन्निकटे प्रेषणेनानुग्रहः कर्तव्य-इति।

३ द्वितीयो वेदशाण्डिल्यो वंशाध्याये निरूपितः।

येनाधीता त्रयी विद्या भक्तिविद्या हानुत्तमा॥ (अं० ४ अ० १६ श्लोकः २७)

४ इदमप्यपरं प्रसकृतः प्रसिद्धयति श्रीमद्भागवतं श्रीमहर्षिशाण्डिल्यसूत्रकालतः प्राचीनतमगमिति।

अस्य सूत्रजातस्य कर्तुश्रीशाणिडल्यविषयकेनिवृत्तजिज्ञासायां वंशाध्यायवर्णितो भक्तिशास्त्राध्येता महर्षिः शाणिडल्यः स्यादिति कल्पयितुं सुशकम् । शाणिडल्यसंहिताप्रणेता ललितादेवीदिव्योऽप्येकः शाणिडल्य उपलब्धते । तेन प्रणीतभक्तिशास्त्रीयशाणिडल्य-संहिताया उपलब्धेः, शाणिडल्यसंहितायां संहिताकर्तुशाणिडल्यस्य वंशाध्यायनिरूपितशाणिडल्याद्विज्ञत्वेन निर्देशाच्च वंशाध्यायवर्णितः शाणिडल्य एव सूत्रप्रणेता । जयासंहिताप्रणेता शाणिडल्यस्त्वस्मात्सूत्रप्रणेतश्रीमहर्षिशाणिडल्याद्विज्ञ एव, यतो जयासंहितासम्बद्धत्वेन नारदशिष्यत्वेन च तस्योपलब्धेः^१ । अस्य तु गुरुशिष्यातुक्रमे वात्स्यादनन्तरत्वेनोपलब्धेः^२ ।

भक्तिचन्द्रिकाप्रणेता विद्वद्ग्रेसरः श्रीनारायणीर्थो भक्तिरसायनस्थानेकपद्मक्यनुपूर्वीलेखनेन वृद्धपदेन मधुसूदनसरस्वती-बोधनेन^३ श्रीमधुसूदनकृतसिद्धान्तविन्दुव्याख्याकरणेन च मधुसूदन-सरस्वत्या अनन्तरं जात इति, श्रीसंस्कारकौस्तुभादिग्रन्थप्रणेतृ-द्वितीयानन्तदेवात्प्राचीन इति च वक्तुं शक्यम् । यतोऽनन्त-

१ द्वितीयो वेदशाणिडल्यो वंशाध्याये निरूपितः । येनाधीता त्रयी विद्या भक्तिविद्या ह्यतुक्तमा ॥ (शां० अं० ४ अ० १६-२७) वृद्धादारण्यके चतुर्थाध्याये वंशनिरूपके पञ्चमवाङ्माणे 'कौडिन्यात्कौण्डिन्यः शाणिडल्यात् शाणिडल्य' इत्युक्तम् ।

२ द्वितीयो गार्वभिः प्रोक्तो चीरवेष्णवशासनम् । ॥ शिष्यः श्रीलिलिता-देव्याः व्यासस्य च महात्मनः । संहिता कथिता तेन सारभूतागमाम्बुधे ॥ (शां० अं० ४ अ० १६)

३ कृतकृल्यो जगत्यस्मिन् शाणिडल्यः श्रूयते सुवि । ॥ याहक_प्राप्तं माया पूर्वे परितुष्टाच्च नारदात् । इति (जयास० प० १)

४ वृद्धादारण्यके षष्ठाध्यायपञ्चमवाङ्माणे 'वामकक्षायणः शाणिडल्याच्छाणिडल्यो वात्स्यात्' इत्युक्तम् ।

५ द्रष्टव्यानि २८, १९८, २२० पृष्ठानि ।

देवेन स्वीयभक्तिनिर्णये श्रीनारायणतीर्थग्रदर्शितानामुक्षाखां-
गतानां नानाविधभक्तिबोधकानां मन्त्राणां स्वीकारस्य दर्शनात्,
श्रीब्रह्मानन्दानां नारायणतीर्थशिष्याणां द्वितीयानन्तदेवतः प्राचीन-
त्वाच । एवं च श्रीमधुसूदनसरस्वत्या अनन्तरं द्वितीयानन्त-
देवात्पूर्वे श्रीनारायणतीर्थानां स्थितिकाल इति संभावयितुं
शक्यते । अथापि श्रीमधुसूदनसरस्वत्याः कालस्तु ईशवीय-
षोडशशतकमिति^१ विदुषां सम्मतः । द्वितीयानन्तदेवसमयस्तु
तदाश्रयदातुर्बाजवहादूरचन्द्रदेवस्योपलब्धदानपत्राधारेण बाज-
वहादूरचन्द्रदेवस्य निश्चितेन वैक्रमीयेन १७३० कालेन सम
एवं । एवं च सप्तदशशतकमध्यकालः श्रीनारायणतीर्थाना-
मितिकल्पनं सुसमीचीनमेव । अनेन कृता अद्यावच्छुता केचनो-
पलब्धाश्च ग्रन्था पते—

- १ तत्वचन्द्रः, साड़ख्यतत्त्वकौमुदीव्याख्या ।
- २ न्यायकुसुमाञ्जलिव्याख्या ।
- ३ भक्तिचन्द्रिका शाण्डिल्यसूत्रव्याख्या ।
- ४ भक्त्यधिकरणमाला ।
- ५ योगचन्द्रिका ।
- ६ योगसूत्रवृत्तिः, गूढार्थद्योतनिका ।
- ७ वेदस्तवटीका ।
- ८ वेदान्तविभाविता टीका ।
- ९ साड़ख्यचन्द्रः, ईश्वरकृष्णकृतसाड़ख्यकारिकाटीका ।
- १० सद्भान्तविन्दुमहदव्याख्या ।
- ११ सिद्धान्तविन्दुलघुव्याख्या । इति ।

प्रायः सर्वदर्शनग्रन्थकाराणामेतेषां पाण्डित्यं श्रीवाचस्पतिमिश्र-

१ दृष्टव्यम् ‘अच्युतग्रन्थमालायाः तृतीयवर्षीयचतुर्थीक्षे पृष्ठम् ११४

२ अस्मसंपादितभक्तिनिर्णयभूमिका द्रष्टव्या ।

ज्ञोकातिशायीति कथने न मिथ्योक्तिवादस्य भीतिः । अनेन महात्मना
चतुर्थाश्रमं स्वीकृत्य तीर्थाधिपे प्रयागे भक्तिचन्द्रिका कृतेति प्रार-
मिभकश्लोकतो ज्ञायते^१ । अस्य महात्मनो विद्यागुरुवो श्रीवासुदेव-
संक्षकास्तथाश्रमगुरुवः श्रीरामगोविन्दतीर्थपादा आसच्चिति भक्त्य-
धिकरणमालादिग्रन्थतो ज्ञायते^२ । अस्तु ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रथमो भागः ईशवीये १९२४ तमे वर्षे श्रीमन्म-
हामहोपाध्यायविद्वद्ग्रेसरानेकगुणालंकृतप्रिनिष्पॉलश्रीगोपीनाथक-
विराजमहोदयैः संशोद्धय संमुद्ध प्रकाशितः । अनन्तरं च तैरेव
द्वितीयभागसंशोधने प्रवर्तितोऽहमेकमेवाशुद्धिवहुलं क्वचित्खण्डितं
लिखितपुस्तकं स्वीकृत्य कार्यं प्रारब्धवान् । समाप्तप्राये ग्रन्थे
पुस्तकवन्धनात्मागेव मध्यखण्डितचन्द्रिकायाः पृष्ठद्वयमेकत्र स्थान
उपलब्धं तद्य यथास्थाने पुनस्तमेवाङ्गं समुलिख्य समयोजितवान् ।
अस्तु । अत्र प्रथमत पत्तकार्यकरणे योजितवतां प्रिनिष्पॉल-
श्रीमन्महामहोपाध्यायश्रीविद्वग्रेसराणां श्रीगोपीनाथकविराजमहो-
दयानां तथा च तत्स्थानापदानां तथैव मां कार्यकरणे प्रोत्साहयतां
विद्वद्वराणां डॉ० श्रीमन्महालद्वेवशस्त्रिमहोदयानामुपकारं संग्रकाश्य
यस्य कृपाकटाक्षेपात्पदमपि चलितुं न शकनोति मानवस्तस्य
परमेश्वरस्य दयां संविभाव्यात्रत्याशुद्धिस्थलानि शोधनपत्राधारेण
संशोध्य सफलीकुर्वन्तु मामकीनं परिश्रमं विद्वद्ग्रेसरा हंसव्रतधरा
गुणैकपक्षकक्षीकुर्वाणा इति निवेदयते—

गवर्नर्मेटसंस्कृतकालेज वैक्रम १९२४ पौषशुद्धप्रतिपद काशी ।	विद्वद्वशंवदः— अनन्तशास्त्री फडके व्याकरणाचार्यो भीमांसातीर्थश्च ।
---	--

१ स्मृत्वा चित्तरितीणशास्त्रजलधीशत्वा गुरुन् तीर्थपे
तीर्थं तीर्थफलं तनोति मतिमानारायणाख्यो यतिः ।

२ श्रीरामगोविन्दसुतीर्थपादकृपाविशेषादुपलभ्य वोधम् ।

श्रीवासुदेवादिगत्य सर्वशास्त्राणि वक्तुं किमपि सृहा नः ।

अथ भक्तिचन्द्रिका-विषयानुक्रमणिका ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।
मङ्गलाचरणम्	१
परप्रेम-भक्ति-रस-इत्यादेः स्वरूपम्	२
अथमसूत्रपदार्थः	३
अनुबन्धचतुष्टयप्रदर्शनम्	४
भक्तिस्वरूपकथनम्	४
भक्तिस्वरूपबोधकद्वितीयसूत्रार्थः	५
विष्णुविषयकानन्यममतास्वरूपम्	६
ईशप्रसादज्ञावजत्वरूपेण प्रेमणो द्वैविष्यम्	७
भावस्वरूपम्	८
स्लौकिकरसापेक्षया भक्तिरसवैलक्षण्यम्	८
साधनजभावोदाहरणम्	९
ब्रह्मण्याविष्टचित्तचातुर्विष्यम्	९
प्रेमणो वियोगे दुःखजनकत्वमितिशङ्कासमाधानम्	१०
उद्देशशाविभेदेन प्रेम द्वादशधा	११
पत्तस्य स्वरूपोदाहरणे	१२
ललितस्य स्वरूपोदाहरणे	१३
दलितस्य स्वरूपोदाहरणे	१४
मिलितस्वरूपोदाहरणे	१५
सपूर्वादिभेदेन मिलितस्य द्वैविष्यम्	१५
कलितलक्षणोदाहरणे	१६
चुलितलक्षणोदाहरणे	१७
त्रिलितस्य लक्षणोदाहरणे	१८

विषयः ।	पृष्ठम् ।
क्रान्तस्य लक्षणोदाहरणे	१६
विक्रान्तलक्षणोदाहरणे	१७
संक्रान्तस्वरूपोदाहरणे	२०
विद्वतस्वरूपोदाहरणे	२१
गलितस्वरूपोदाहरणे	२२
सन्तुष्टस्वरूपोदाहरणे	२३
द्रवाषस्थैव प्रणयादिशब्दैस्त्वयते	२५
भक्तावशनादिविक्षेपो निवर्तते	२६
सर्वमिथ्यात्वज्ञानेऽपि भक्तिः संभवति	२७
अप्राकृतरूपवति भगवति भक्तिः संभवति	२८
महत्सेवा-भगवत्सेवास्वरूपोदाहरणे	२९
भगवद्गुरुसेवाकलादिवोधनम्	३०
तद्यापात्रतास्वरूपवर्णनम्	३१
तद्यापात्रताया द्वैविध्यम्	३२
तद्भर्मशद्भारुपभक्तिभूमिकावर्णनम्	३३
अद्वाविहीना निन्द्याः	३४
हरिगुणश्रुत्यादिरूपभूमिकावर्णनम्	३५
रत्यङ्गुरोत्पत्तिरूपभूमिकावर्णनम्	३७
स्वरूपाधिगमरूपभूमिकावर्णनम्	३८
प्रेमवृद्धिरूपभूमिकावर्णनम्	३९
परमात्मस्फुरणरूपभूमिकावर्णनम्	४०
भगवद्भर्मनिष्ठारूपभूमिकावर्णनम्	४१
स्वर्स्मस्तद्युग्मशालितारूपभूमिकावर्णनम्	४३
प्रेमपराकाष्ठारूपभूमिकावर्णनम्	४४
उक्तं प्रेम विषयनिष्ठगुणादिविशेषाद्वति	४५
भक्तेः सफलत्वसाधनम्	४६

विषयः ।	पृष्ठम् ।
अह्मासंस्थपदेनानुरक्त उच्यते	४७
ज्ञानादेव मोक्ष इतिमतनिराकरणपरं तृतीयसूत्रम्	४९
प्रसङ्गतः चतुर्थिवेतिगीताश्लोकव्याख्यानम्	५०
तृतीयसूत्रस्य व्याख्यानान्तरम्	५१
मुक्तिविषये नैयायिकमतखण्डनम्	५३
भक्ते रागरूपत्वसंसाधनम्	५४
कलभक्तेः स्वरूपवर्णनम्	५५
विभावादिस्वरूपोदाहरणप्रदर्शनम्	५६
उद्दीपनविभावानुभावस्वरूपोदाहरणप्रदर्शनम्	५८
सात्त्विकभावादिवर्णनम्	५९
व्यभिचारिभावस्वरूपोदाहरणप्रदर्शनम्	६०
भक्तेः क्रियारूपत्वस्य खण्डनम्	६१
रागरूपो भावो हार्दसौहार्दपेक्षया भिन्नः	६२
विहिताचरणादिरूपा न भक्तिः किन्तु तदुपलक्षणम्	६३
भक्तेरपरिमितफलदातृत्वम्	६४
भक्तितो ज्ञानस्य मुख्यत्वनिराकरणम्	६५
परभक्तिर्मुख्येति समर्थनम्	६८
आत्मरतेरधिकारिविशेषणताया निराकरणम्	६९
स्वाराज्यफलस्य साक्षात्कारकारणकत्वनिराकरणम्	७१
लोकदृष्टान्तेनापि ज्ञानस्य भक्तेरङ्गत्वस्थापनम्	७०
ज्ञानस्य भक्तयङ्गत्वेऽपि भक्तिशेषपत्वं नास्ति	७१
भक्तेर्वानस्य साधनत्वनिराकरणम्	७३
ज्ञानभक्त्येविकल्प इति भगवनिराकरणम्	७५
अपरभक्तिविषयबोधनम्	७६
भक्तिवोधकशुतिप्रदर्शनम्	७७
श्रवणकीर्तनस्वीयसर्वस्वभगवदपेणे श्रुतिः	७८

विषयः ।	पृष्ठम् ।
स्मरणकीर्तने श्रुतिः	७२.
पादसेवनदानपूजनपरिचरणे श्रुतिः	७३
दास्यचरणोदकग्रहणसख्ये श्रुतिः	८०
आत्मनिवेदनसामान्यसेवने श्रुतिः	८१
पुराणादितो भक्तेऽर्जनं कर्तव्यम्	८२
शिष्टाचारादपि भक्तेः कर्तव्यत्वबोधनम्	८३
वैष्णवशिष्टाचारोदाहरणप्रदर्शनम्	८४
शैवशिष्टाचारोदाहरणप्रदर्शनम्	८५
कृपासिद्धनित्यसिद्धभक्तोदाहरणम्	८७
योगस्य बहिरङ्गत्वबोधनम्	८८
पुनराशङ्कय योगतो भक्तेर्मुख्यत्वबोधनम्	८९
रागरूपभक्तेः क्लेशरूपत्वनिराकरणम्	९१
भक्तेर्मुख्यत्वस्य हेत्वन्तरतः संसाधनम्	९०
प्रश्ननिरूपणेति सूत्रस्यान्यप्रोक्तार्थग्रन्थनम्	९१
श्रद्धापेक्षया भक्तेर्मुख्यत्वसाधनम्	९२
वेदान्तस्य भक्तिनिमित्तत्वसंसाधनम्	९३
भक्तिपरिशुद्धिपर्यन्तं श्रवणादीनामभ्यासः	९५
शान्त्याद्यङ्गानामपि सेवनम्	९६
भेदवादिकाइयपमतवोधनम्	९६
अभेदवादिनो वादरायणस्य मतम्	९७
यथाधिकारमुभयवादिशारिडल्यमतम्	९८
भेदभेदासंभवनिराकरणम्	९९
भगवतो विरुद्धधर्मसम्बन्धो भवति	१००
रामानुजमतेन वैष्णवादिसूत्रार्थबोधनम्	१०१
अविभागस्यैव मुख्यत्वमितिवादिमतेन सूत्रार्थकथनम्	१०३
भेदबोधकश्रुतितोऽभेदबोधकश्रुतेऽर्थलब्धत्वस्थापनम्	१०३

विषयः ।	पृष्ठम् ।
अस्य मतस्य खण्डनपूर्वकमन्योन्याभावखण्डनम्	१०४.
भद्रैतमतबोधनम्	१०५.
अत्र वास्तविकमतप्रदर्शनम्	१०६.
ईश्वरैश्वर्यं स्वाभाविकम्	१०८.
बुद्धेरानन्त्यादपि नित्यमैश्वर्यम्	१०९.
ईश्वरस्य विकारित्वनिराकरणम्	११०.
प्रकृतिब्रह्मणोरुभयोरनन्यथासिद्धत्वम्	१११.
प्रकृतिपुरुषरूपदार्थद्रव्यस्थापनम्	११२.
प्रकृतेः शक्तिरूपत्वेन सत्यत्वस्थापनम्	११२.
उभयपदामित्यादिसूत्राणां वास्तविकार्थप्रतिपादनम्	११२.
भक्तिपरिपाकावस्था सम्मानादिलिङ्गाज्ञेया	११९.
द्वेषादयो न मुक्तौ कारणाति	१२६.
अत्रार्थं विष्णुपुराणप्रधृकप्रदर्शनम्	१२२.
भगवदवतारविषयापि भक्तिमुख्या	१२३.
परमेश्वरस्याङ्गीकृतदेहादिकं दिव्यम्	१२४.
परमेश्वरः कास्येन शरीरं गृह्णाति	१२६.
विना प्रयोजनं लीलादिर्दर्शनान्मीमांसकोक्तदोषवारणम्	१२८.
विभूतीनां भगवद्रूपत्वेऽपि न मुक्तिः	१२९.
वासुदेवरूपस्य तथात्ववारणम्	१२९.
कृष्णस्य परमेश्वरत्ववर्णनम्	१३०.
ब्रह्मनिष्ठेषु कृता भक्तिमुक्तिफला	१३१.
रामनृसिंहादिकानामवतारिनारायणब्रह्मरूपत्वम्	१३२.
गोपालतापिन्यादिप्रमाणतः कृष्णस्य सर्वावतारापेक्षया श्रेष्ठत्वम्	१३३.
परमेश्वरस्यैव रामादयो लीलावताराः	१३४.
अवतारविषये व्यवस्थाबोधनम्	१३५.
विभवाद्यवतारलक्षणोदाहरणप्रदर्शनम्	१३६.

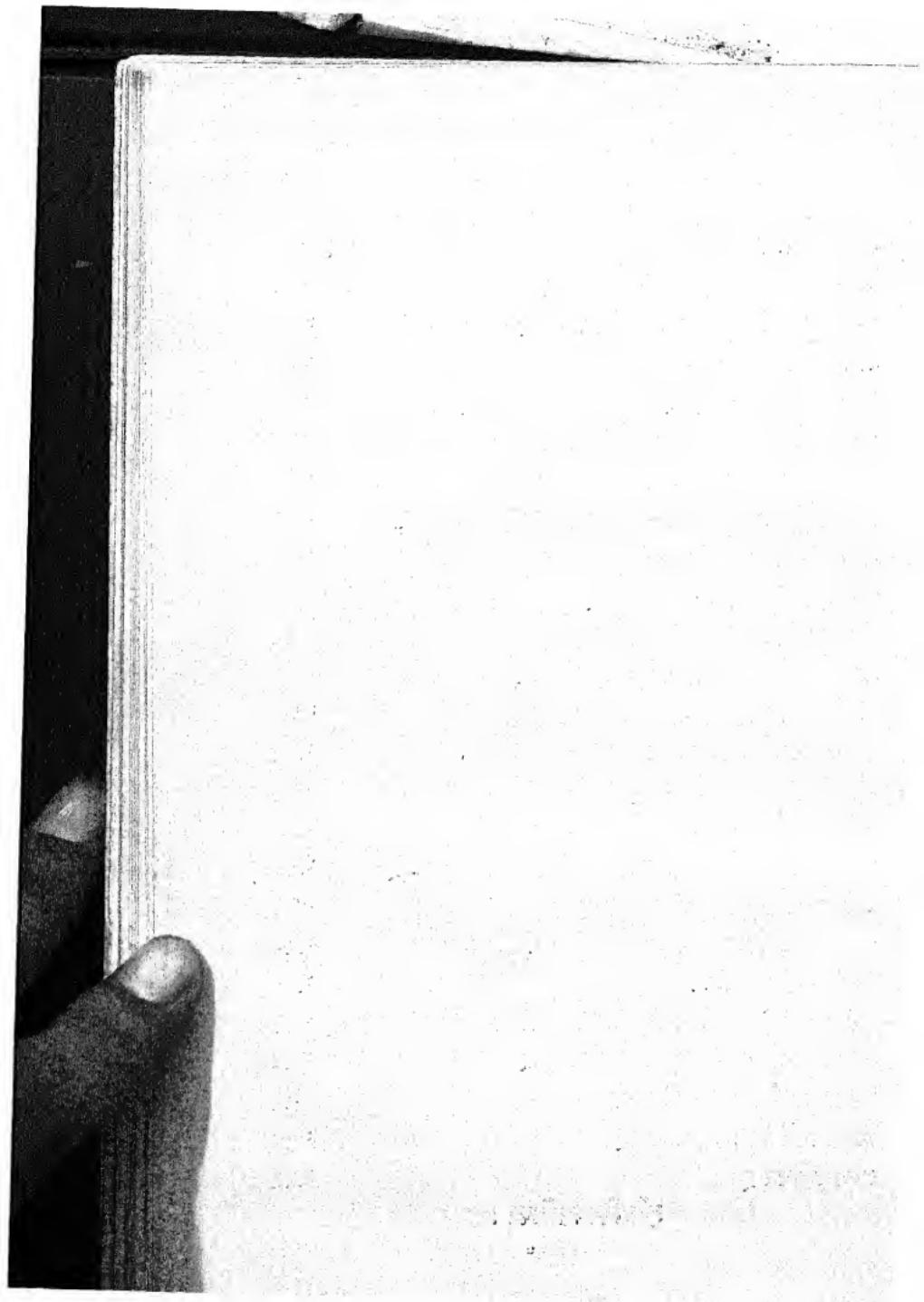
विषयः ।	पृष्ठम् ।
भक्तिभजनयोः स्वरूपवर्णनम्	१४०
अनुरागार्थमेव कीर्तनादिसाधनभक्तिः	१४२
कीर्तनादिसाधनभक्तेः कालबोधनम्	१४४
गौणभक्तिव्युत्तरागात्कलाधिक्यमितिवादिनां मतम्	१४५
अस्मिन् विषये जैमिनिमतम्	१४५
श्रवणादिषु न समुच्चयः	१४७
श्रवणादिकानां लक्षणानि	१४८
भक्तेनेकप्रकारत्वम्	१४९
कीर्तनादिष्वेकमपि साधनमीश्वरतुष्टे कारणम्	१५३
भक्तेः क्लेशादिनाशकत्वम्	१५४
तस्याः सुखादिसाधकत्वम्	१५५
सगुणनिर्णयानविषये विचारः	१५६
इदमेव ध्येयमिति नियमो नास्ति	१५७
मद्याजीत्यादिश्लोकस्थयजिः पूजायां प्रयुक्तः	१५८
पादोदकशब्दपादसेवार्हजलस्य बोधकः	१५९
नैवेद्यादिकं स्वयमर्पितमपि ग्राह्यम्	१६०
पूजायामपराधवर्जनतत्प्रायश्चित्तयोर्व्यवस्थाबोधनम्	१६१
देवापराधवर्णनम्	१६२
अशक्तौ यद्यानादिबोधितं न तच्छक्तौ फलदम्	१६३
स्वस्वविहितकर्मपेक्षया श्रवणादेविलक्षणफलदत्त्वम्	१६३
भक्तेऽग्नैःसुख्यभावोऽयुक्त इतिशङ्कावारणम्	१६५
कीर्तनादिकं परभक्त्यङ्गमपि स्वतन्त्रफलकम्	१६६
स्मृत्यादीनां प्रायश्चित्तरूपत्वम्	१६७
स्वृत्युक्तप्रायश्चित्तानां वैफल्यं नास्ति	१६८
कीर्तनादिना सकलपापक्षयोऽन्तसुखस्य, वहिमुखस्य तु	
विषयमाणस्येति व्यवस्थापनम् ।	१६९

विषयः ।	पृष्ठम् ।
परमतेन कीर्तनादि सकलपापनाशकं, न तु काव्यित्तत्र व्यवस्था	१७०
मीमांसकमतेन पापक्षयबोधकपुराणवाक्यमर्थवादः	१७२
मीमांसकमतखण्डनप्रसङ्गेनार्थवादस्वरूपवर्णनम्	१७३
स्तुतिस्वरूपवर्णनम्	१७५
लघ्वपि भक्तिसाधनं महाज्ञानस्य नाशकम्	१७
लघ्वपिसूत्रस्यार्थान्तरवर्णनम्	१७६
अवणादेः प्रायश्चित्तरूपत्वेऽपि न स्मार्तधर्मयुक्तत्वम्	१७८
चाण्डालादिपर्यन्तः सर्वोऽप्यधिकारी	१८१
अस्मिन्विषये प्रमाणोपस्थापनम्	१८१
कर्मणा ब्राह्मण्यादिप्रतिपादकसर्पयुक्तिरसंवादः	१८३
जन्मना ब्राह्मण्यसंसाधनम्	१८४
पुराणानि स्त्रीशूद्राद्यर्थानि न द्विजविषयाणीति शङ्का	१८५
अस्याः शङ्कायाः खण्डनम्	१८६
अत्र विषये स्वाभिप्रायवर्णनम्	१८६
कीर्तनादिषु चाण्डालोऽप्यधिकारी	१८७
अत्र लिङ्गपुराणीयसन्दर्भप्रदर्शनम्	१८९
भगवद्गुणश्रवणं साधुशब्देनैव कर्तव्यमिति न नियमः	१९१
मुमुक्षुणामपि कीर्तनेऽधिकारः	१९३
विदुषां द्वैतमित्यात्मे पक्षपातेन कीर्तनस्य संभवोऽस्त्वेव	१९४
अस्मिन्विषये योगवासिष्ठोक्तसप्तभूमिकाप्रदर्शनम्	१९४
विदुषो भोगाभावेऽपि रतिविशेषरूपभक्तिः संभवति	१९६
विद्वदविदुषोवर्यवहारे समानेऽपि विद्वाज्ञासक्तः	१९८
भक्तेः पुरुषायेष्वन्तर्भावकथलपूर्वकं स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वस्थापनम्	१९८
मलिनान्तःकरणानां सत्सङ्गेन भक्तयधिकारः	२०१
मलिनान्तःकरणानां व्यवधानेन भगवत्प्राप्तिः	२००
अविपक्वानां साधनभक्त्या भगवत्लोकप्राप्तिसमर्थनम्	२०१

विषयः ।	पृष्ठम् ।
द्वारमेदेऽपि विकल्पस्य संसाधनम्	२०३
विकल्पस्याधोषदुष्टत्वेऽपि प्रामाणिकस्य स्वीकर्तव्यत्वम्	२०४
ब्रह्मलोकादिगमनमपकरागणामेव	२०४
उत्कान्तिगमनागमनमार्गविचारः	२०६
उत्कान्त्यव्यवहितकालमत्यनुगुणै गतिभवति	२०७
प्रारब्धायत्तासद्वासनानां नाशः सन्ततभजनेन भवति	२०९
अत्र विषये विशेषो विचारः	२१०
प्रसङ्गतः षड्वधकर्मस्वरूपग्रदर्शनम्	२११
सत्कर्मणः फलदानप्रकारः	२१२
सर्वस्याद्विषयतत्त्वेऽपि पुरुषप्रयत्नस्यास्त्वेवावकाशः	२१३
महापातकिनामपि भगवत्परायणत्वे दिव्यमार्गः संभवति	२१४
दिव्यगतिरेकान्तभक्तौ भवति	२१६
परमन्त्रयुत्पादनद्वारैव सर्वोपायानां श्रैष्टव्यम्	२१७
भक्तिज्ञानरूपमार्गद्वयस्य स्थापनम्	२१९
ज्ञानरूप एको मार्ग इतिमतसाधनम्	२२१
एतन्मतखण्डनम्	२२२
भक्त्यज्ञसंकलनम्	२२२
गुरुपादाश्रयबोधकप्रमाणम्	२२३
सज्जर्मपृच्छादीनां प्रमाणम्	२२४
एकादश्यादिसन्मानादिकम्	२२५
भूतानुद्वेगदायितादिकम्	२२६
शोकाद्यवशवर्तितादिकम्	२२७
सर्वधर्मान् परित्यज्येतिश्चोकस्यार्थवर्णनम्	२२८
सगुणशरणतादिवर्णनम्	२२९
द्वितीयाध्यायोपसंहारः	२३०
जगत् परमात्मनो विवरतः	२३१

विषयः ।	पृष्ठम् ।
अन्नमतप्रदर्शनपुरःसरं समाधानम्	२३२
तथापिभूमच्चितिपद्यस्य प्रसङ्गतो विवरणम्	२३३
जगत्कारिणी परमात्मनः शक्तिर्माया	२३४
संसारो जीवज्ञानेच्छादितो न भवतीतिप्रतिपादनम्	२३५
परमात्मा शक्तिमत्वेन स्वयं सर्वे करोति	२३६
ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वरूपलक्षणीयकर्तृत्वपदविचारः	२३७
हिंसादिनिषिद्धकर्मांपदेष्टुत्रेऽपि ब्रह्मणो हितकारकत्वम्	२३७
यश्चायहिंसाया इष्टानिष्टत्वविषये विचारः	२३८
कर्मणेश्वरतोषादिकं ततश्च फलम्	२४०
स्वतन्त्र ईश्वरः सर्वे फलं ददाति	२४१
कर्मण ईश्वरतोषादिकारणत्वे वनपर्वस्थद्वौपदीयुधिष्ठिर-	
संवादप्रदर्शनम्	२४२
सर्वगते परमेश्वरे जीवलयः	२४५
जीवपरमात्मनोरत्यन्तैक्यम्	२४६
तयोर्भेदस्य निराकरणम्	२४७
जीवानां विकारित्वे कथं ब्रह्मणा भेद इति शङ्कावारणम्	२४८
अनन्यमत्त्वैव मोक्ष इति साधनम्	२४९
भक्तस्य कैवल्ये प्रारब्धापरिसमाप्तिरेव विलम्बः	२५०
संसारकारणमभक्तिरेव	२५१
शुक्तिरजताविषये अन्यथाख्यातिं निवार्यानिर्वचनख्यातिबोधनम्	२५१
शब्दलिङ्गप्रत्यक्षरूपग्रामाणत्रयस्वीकारणम्	२५२
सान्वयनाशोत्पत्त्योश्च बोधनम्	२५३
सत्कार्यमते प्राप्तशङ्कावारणम्	२५४
अन्यसमापनम्	२५५

इति विषयसूचिका ।

प्राप्तिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति—

तत्परिशुद्धिस्तु गम्या लोकवाल्लेभ्यः ॥ १७ ॥

तस्या भक्तेः परिशुद्धिः परिपाकरूपा शुद्धिः—

‘न चलन्ति भगवत्पदारविन्दाललबोनिमिषार्द्धमपि स वैष्णवा-
र्य’ इत्यादिनोक्ता लिङ्गेभ्यो गम्याऽनुमेया ।

तत्र दृष्टान्तः—

लोकवत् यथा लोके प्रकृष्टा नायकनायिकाद्यनुरक्तिस्तत्क-
थाश्रवणाश्रुपुलकाङ्क्षारादलिङ्गेरनुपीयते तद्वित्यर्थः ॥ १७ ॥
स्मृतिसिद्धान्यपि लिङ्गानि संगृहाति—

सम्मानबहुमानप्रीतिविरहेतरविचिकित्सामहिमख्याति-

तदर्थप्राणस्थानतदीयतासर्वतद्वावाप्रातिकूल्या-

दीनि च स्मरणेभ्यो बाहुल्यात् ॥ १८ ॥

सम्मानादीन्यपि लिङ्गानीति विभक्तिविषयिणामः । कुतो
लिङ्गत्वं तत्राह स्मरणेभ्यः स्मृतिभ्यो बाहुल्यात् बहुधावगतेः ।
तत्र सम्मानं—

यो निर्देतुक आदरः समतया सर्वास्ववस्थास्वयं

सर्वत्रास्ति सदैव चापि नियतः स्वोक्तुष्टुगुर्वादिषु ।

प्राप्तो योऽव्यभिचारितापविरतं प्रीतेः समुक्तर्षतः

सम्मानः स निगद्यते सुकृतिभिर्मानादिदर्पणहः ॥

यथार्जुनस्य—

प्रत्युत्थानं तु कृष्णस्य सर्वात्मस्थो धनञ्जयः ।

न लङ्घयति धर्मात्मा भक्त्या प्रेम्या च सर्वदा ॥

बहुमानो यथेक्षवाकोः—

पश्चपातेन तन्मामिन मृगे पश्चे च तादृशि ।

चकार पेशे तद्वर्णे बहुमानमतिं नृपः ॥ इति ।

प्रीतिर्विदुरस्य—

या नः प्रीतिः पुष्कराक्ष त्वदर्गनसमुद्भवा ।

सा किमाख्यायते तु अथमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥

विरहो यथा गोपीनाम्—

गुरुणामग्रतो वक्तुं किं व्रवीषि न नः क्षमम् ।

गुरवः किं करिष्यन्ति दग्धानां विरहाभिना ॥

इतरविचिकित्सा यथा इतेद्वापनिवासिनां नारदद-
शनेऽपि विघ्नघुद्धिः । यथा वोपमन्योः—

अपि कीटः पतङ्गो वा भवेयं शङ्कराक्षया ।

न तु शक्र त्वया दत्तं वैलोक्यमपि कामये ॥

महिमकथनं यथा यमस्य—

नरके पच्यमानस्तु यमेन परिभाषितः ।

किं त्वया नार्चितो देवः केशवः क्लेशनाशनः ॥

स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं

बदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।

परिहर मधुसूदनप्रपञ्चान्

प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥

तदर्थप्राणस्थितिर्यथा हनूमतः—

यावद्रामकथा लोके तावत्प्राणान् विभर्ष्यहमिति ।

तदीयता यथा वसोऽपरिचरस्य—

आत्मा राज्यं धनं चैव कलत्रं वाहनं तथा ।

एतद्गवतः सर्वमिति तत्प्रेक्षते सदेति ॥

सर्वभूतेषु तदभावो यथा प्रहादस्य—

तस्मात्सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।

कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञात्वा सर्वभूतमयो हरिः ॥ इति ।

तस्मिन्नपातिकूलयं यथा हन्तुमागतेऽपि भगवति भीष्मस्य—

एषोहि देवेश जगन्निवास

नमोस्तु ते शार्ङ्गदासिपाणे ।

प्रसद्य मां पातय लोकनाथ

रथादुदग्रादभुतशौर्यसंख्ये ॥

आदिशब्दादुद्गताकूरादिचेष्टितान्यपि द्रष्टव्यानि ॥ १८ ॥

ननु कामाद्वेषाद्यात्सनेहाद्यथा भक्त्येश्वरेभनः ।

आविश्य तदधं हित्वा बहवस्तद्वतिं गताः ॥

गोप्यः कामाद्यात्कसेद्वेषाच्चैवादयो नृपाः ।

सम्बन्धाद्वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ॥

इत्यत्र प्रेम्णा गोपीनामिव सद्वेषादिना शिशुपालादीना-

पि मुक्तिश्रवणाचदकथनान्यूनता । तत्त्वाह—

द्वेषाद्यस्तु नैवम् ॥ १९ ॥

तुकारोऽसंभवज्ञापकः यस्माद्क्तानां द्वेषादयोऽसंभाविताः

अतो द्वेषभयच्छलादयस्तु नैवम् । न भक्तिलिङ्गानीत्यर्थः । भक्ता-

नां द्वेषाद्यधाव उक्तो महाभारते—(आनुशा० अ० १४९)

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाश्यभा पातिः ।

भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोच्चम् ॥ इति ।

यद्वा, द्वेषपतिपक्षभावादित्यत्रोक्तं द्वेषविरोधं समर्थयितु-

मिदं सूत्रम् ।

द्रेषादयस्तु नैवम् न पूर्वोक्तलिङ्गानुमेया इत्यर्थः । तथा च द्रेषादयो न भक्तिरूपा इति सिद्धम् । शिशुपालस्य द्रेषानु-
वन्धादनवरतानुसन्धानादिना निखिलपापक्षये तत्प्रत्यक्षं ततो
भक्त्या मुक्तिरिति मन्त्रव्यम् । अत एव विष्णुपुराण—

पुनरप्यच्युतविनिपातमात्रफलमखिलभूमण्डलशुष्ठाघ्यचेदि-
राजकुले जन्माव्याहृतैश्वर्यं शिशुपालत्वेऽप्यवापि । तत्र त्व-
खिलानामेव भगवन्नास्ती त्वंकारकारणमभवत् । ततश्च तत्काल-
कृतानामेषामशेषाणामेवाच्युतनास्नामनवरतानेकजन्मसम्बद्धित-
विद्रेषानुबान्धिचित्तो विनिन्दनसंतर्जनादिषुचारणमकरोत् । तच
रूपमुत्कुलपदादलाक्षमत्युज्ज्वलपीतवस्त्रधार्यमलाकिरीटकेयूरकट-
कोपशोभितमुदारपीवरचतुर्वाहुशङ्खचक्रगदाधरमतिप्रस्फौरानु-
भावादटनभोजनस्नानासनशयनादिष्वशेषावस्थान्तरेषु तमेवा-
क्रोशषुच्चारयस्तमेव हृदये धारयच्चात्मवधाय भगवद्वस्तचक्रां-
शुमालोज्ज्वलमक्षयतेजःस्वरूपं परमं ब्रह्मरूपमपगतरागद्रेषादि-
दोषं भगवन्तमद्राक्षीति । तात्रच भगवच्चक्रेणाशु व्यापादितस्तेन
तत्क्षणदग्धाखिलाघसंचयो भगवतैवान्तमुपनीतिः तस्मिन्देव लय-
मुपययाविति दग्धाघसंचयः प्रत्यक्षसमय एवान्तं नीतस्तत्रैव लीन
इति तात्पर्यार्थः । न च कथं सगुणाभिनिवेशेन निरुर्णव्रह्मसा-
साक्षात्कारो भवेदिति वाच्यं सगुणाभिनिवेशजन्म्यापूर्वेण प्राचीन-
निर्गुणोपासनसंस्कारोद्वोधाभ्युपगमात् । अन्ये तु शिशु-
पालदेः सालोक्यादिमुक्तिरेवाभ्युपेयते नतु भगवद्वाल-
क्षणा मुक्तिरत् एव सप्तमस्कन्धे वैरानुवन्धतीत्रेण ध्यनेना-
च्युतसात्मता नीतौ पुनर्हरेः पार्वती जग्मतुर्विष्णुपुरार्षदाचित्युक्तिः
सञ्चक्षण्ट इत्याहुः ॥ १९ ॥

ननु सन्त्वतान्यवतारभक्तिलिङ्गानि तथापि सा न मुख्या

परमेश्वरातिरिक्तविषयकत्वेन मुक्तिप्रयोजकत्वाभावादित्याशं-
मावतारावतारिणोरहिकुण्डलन्यायेन भगवदवतारविषयापि भ-
क्तिमुख्यैवेत्याशयवानाह—

तद्वाक्यशेषात्प्रादुर्भावेष्वपि सा ॥ २० ॥

प्रादुर्भावोऽवतारः । विषयसम्पूर्ण अवतारविषयापीति या-
वत् । सा भक्तिः मुख्यैवेति शेषः । कुतस्तद्वाक्यशेषात् तत्र तेषु
ब्रह्मकोटित्वग्राहकाणां वाक्यशेषाणां सच्चात् । तथा हि श्रुतौ—

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुद्विच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

इत्यादि । पुराणे च

ब्रह्मविष्णुपदेशाल्याः शिवध्यानपरा अपि ।

परमात्मविभागस्था न जीवव्युहसंस्थिताः ॥

ब्रह्मविष्णुपदेशानां तथा तेषां द्विजर्षभाः ।

आविर्भावविशेषाणां पुण्यपापादयो न हि ॥

समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर ।

देवतिर्यञ्चनुष्यादिचेष्टावन्ति स्वलीलया ॥

जगतामृपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा ॥

इत्यादि तत्र श्रुतिवाक्यस्यायमर्थः । अदो मूलं अवतारि-
रूपं पूर्णं इदं अवताररूपं च पूर्णम् । सुष्ठुकले पूर्णान्मूलरूपादु-
द्विच्यते । प्रलये च पूर्णस्य स्वस्य पूर्णमवताररूपं आदाय स्वी-
कृत्य एकीभूय पूर्णमेव मूलरूपमेवान्यज्ञालीनं स्वयमवशिष्यत
इति गौणो हपूर्णः अन्यस्मित्र लीयते अयं तु न तथेति
भाव ॥ २० ॥

भवतु सा मुरुया भवति कस्मात्तत्राह —

जन्मकर्मविदश्चाजन्मने शब्दात् ॥ २१ ॥

जन्म भगवतोऽवतारभावः । कर्म दैत्यवधभक्तोद्भारादि-
कम् । तज्ज्ञानवतश्चकारात् परमात्मरूपताविदो मनोमालिन्य-
निरामोल्लासद्वाग सा भवति । किंकृते अजन्मने जन्माभावल-
क्षणफलाय कुतः शब्दात् । गीतादौ

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोर्जुनेति ॥

शब्दसत्त्वात् जन्मकर्मवेदनस्य साक्षादमृतफलत्वाभावात्
भक्तिद्वारैव कारणतेति भावः ॥ २१ ॥

जन्म न ग्राकुतानपि भौतिकादिदेहपरिग्रह इत्यभिप्रेत्याह-

तच्च दिव्यं स्वशक्तिमात्रोद्भवात् ॥ २२ ॥

अङ्गीकृतदेहरूपं जन्म चेत्यर्थः । दिव्यं स्वप्रकाशं न भौतिकं
कुतः स्वशक्तिमात्रोद्भवत्वात् । सम्यगपञ्चयुतज्ञानवलवीर्यादि-
शक्तौ वहसङ्कल्परूपमायैव चाविर्भावात् । अत एव मोक्षधर्मे
मायैषा हि मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणेर्युक्तं न तु वां द्रष्टुमर्हसीति ॥

तथा गीतायाम्—

अजोपि सञ्चययात्मा भूतानामीश्वरोपि सद ।

प्रकृतिं स्वामाधिष्ठाय सम्भवाम्यात्मपाययेति ॥

अयमर्थः । अंजत्वादद्वययत्वादीश्वरत्वात्कर्मपारतन्याभा-
वेन जन्मायोग्योपि स्वां प्रत्यग्नन्यां प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीयया मा-

यया सम्भवामीति । अयं यथा कश्चिन्मायावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोप्यदृश्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादाय केवलया मायया स्वसदृशमेव द्वितीयं मायाविनं सूत्रादिमार्गेण गग्नमारोहन्तं सृजति एवं स्वयम् । कूटस्थानन्दसच्चिन्मात्रोहं स्वमायया स्वप्रकाशसच्चिदानन्दमाययात्मनः शरीरं वाल्याद्यवस्थाभिः क्रीडनकं सृजामीति यावत् । अत एव सम्भवोऽत्र माकव्यमात्रं न तृत्पत्तिः सच्चिदात्मकानां तेषां नित्यतया तद्राधात् । अत एवोक्तं वाराहे—

सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य महात्मनः ।

हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिजाः क्वचित् ॥

परमानन्दसंदोहाः ज्ञानमात्राश्च सर्वतः ।

सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वदोषविवर्जिताः ॥ इति ।

ननु तर्हि तत्र गर्भप्रवेशजननवाल्यपौगण्डकौमारादिपतीतीनां का गतिरिति चेत्, या गतिरुदाहृतमायाविनः । मायया सूत्रादिमार्गेण गग्नाद्यारोहणपतीतेः । एतेन भगवच्छरीरस्य किमुपादानम् ? अविद्येति चेत् ? न, परमेश्वरे तदभावात् । जीवाविद्येति चेत् न । शुक्तिरजतादेश्वितुर्च्छत्वापत्तेः । चिन्मात्रमिति चेत् न । चितः साकारत्वापत्तेः । तथाख्येपि वा तस्यातीनिद्रियत्वापत्ते-रित्यपि निरस्तम् । प्रत्यक्षैतत्त्वमात्रोपादानकस्य स्वमाययाविर्भवमात्राङ्गीकारात् । पुराणेष्वपि नित्यैव सा जगन्मूर्त्तिरिति सावधारणं प्रतिज्ञाय देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदेत्यादिना तथाबोधनात् । एतावास्तु विशेषः । लौकिकमायावी मायामृपसंहरन् द्वितीयमायाविनमध्युपसंहरति । यगवास्तु ताषनुपसंहरन् स्वविग्रहमपि नोपसंहरतीति । एवं हि सति हिरण्यश्मश्रुत्वा-

दिलक्षणविग्रहवतथेतनस्यान्तस्तद्मोपदेशादिति न्यायमिदं सर्वे-
श्वरत्वं युज्यते नान्यथा । तस्मात्सिद्धं भगवतो मायामयं शरीरम् ।
न च तच्छरीरस्य कर्मजन्यत्वाभावे भोगायतनत्वाभावा-
लुक्षणायोगः । मायापरिणामस्य इनेच्छादिवृत्तेभिरुचे-
रहाकारे विरोधाभावेन सुखदुःखान्यतरावच्छेदकत्वरूपभोगायत-
नत्वसम्भवात् । अत एव भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेत्यधिकरणे
भोग उक्तः । वस्तुतस्तु शरीरत्वं चेष्टावच्चमखण्डोपाधिर्जीवेति
न कोषि बाधावकाशः । चेष्टा तु हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थो क्रि-
या । सा च भक्तं प्रति भगवच्छरीरे प्रसिद्धैव श्रुतिस्मृतिपुराणेष्वि-
त्यास्तां विस्तरः ॥ २२ ॥

नन्वास्त्रामस्य भगवतः प्रयोजनाभावे कथं शरीरपरिग्र-
हादिस्तत्राह—

मुख्यं हि तस्य कारणम् ॥ २३ ॥

मुख्यं कारणमित्यर्थः । यदा, हि यस्मात्स्य मुख्यं निरूपा-
धि कारण्यं ततो जन्मादीत्यर्थः । यस्य धनादिकमुद्दिश्य परदुःख-
निवृत्तिच्छा तस्य तु नैव कारणम् । यस्य तु पुण्यादिकमुद्दिश्य
तस्य गौणम् । यस्य न किमप्युदिश्य किन्तु स्वभावादेव तस्य
मुख्यं निरूपाधिपरदुःखनिवृत्तिच्छारूपम् । तादृशेच्छानियतो वृ-
त्तिविशेषो वा । तादृशकरुणाजन्येच्छायां तु फलेच्छा न हेतुः ।

न मे पार्यस्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।

नानवास्त्रमवास्त्रयं वर्त एव च कर्मणि ॥

यदि शाहं न वर्तयं जातु कर्मण्यतन्दितः ।

परम वर्तमानुवर्तत्वे मनुष्याः । पर्यं सर्वशः ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयमाहिकम् । १२७

उत्सदेयुरिमे लोका न कुर्या कर्म चेदहम् ।

सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥

इत्यादि प्रमाणानुरोधेनैव कार्यकारणभावकल्पनाया उचितत्वादिति भावः । भगवान् बादरायणस्तु 'लोकवत्तु लीला-कैवल्यमित्यत्र लीलामेव जगज्जन्मादिकारणमाह । तन्मतेषि आनन्दविशेषाधीना क्रिया लीलेति कस्यांचिदानन्दविशेषाधीनेच्छायां फलेच्छा न हेतुः "क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामये" सादि वाक्यानुरोधात् । "देवतिर्यङ्गमनुष्यादिचेष्टावन्ति स्वलीलये" सत्र तु लीलया तदेतुना आनन्दविशेषेणेत्यर्थः । न च क्रीडतोषि तस्य वैषम्यादिकं तचददृष्टापेक्षितत्वात् । ननु कारुणिकस्य निषिद्धकारयितृत्वमयुक्तमिति चेत्र । पूर्वपूर्ववासनापेक्षिततया तत्कारयितृत्वोपपत्तेः । परम्परयोदिवीर्धासत्त्वात् कारुण्यं भगवत् इति भावः । एतेन

यदा सर्वमिदं नासीत्कावस्था तत्र गम्यताम् ।

प्रजापतेः क वा स्थानं किं रूपं च प्रतीयताम् ॥

ज्ञाता च कस्तदा तस्य जनं यो बोधयिष्यति ॥

उपलब्धेविना चैतत्कथमध्यवसीयताम् ।

प्रवृत्तिः कथमाद्या च जगतः संप्रतीयते ॥

शरीरादेविना चास्य कथमिच्छापि सर्जने ।

शरीराद्यथ तस्य स्यात्तस्योत्पत्तिर्न तत्कृता ॥

तद्रदन्यप्रसङ्गोपि निसं यदि तदिष्यते ।

पृथिव्यादावनुत्पन्ने किम्मयं तु पुनर्भवेत् ॥

प्राणिनां प्रायदुःखा च सिसुक्षाऽस्य न युज्यते ।

साधनं चास्य धर्मादि तदा किंचिन्न विद्यते ॥

न च निःसाधनः कर्ता कचित्सृजति किंचन् ॥

नाधोरेण विना सृष्टिरूर्णनाभेरपीछ्यते ॥
 प्राणिनां भक्षणाच्चापि लाला तस्य प्रवर्तते ।
 अभावाच्चानुकम्प्यानां नानुकम्पास्य जायते ।
 सृजेच्च सुखमेवैकमनुकम्पाप्रयोजितः ।
 अथागुभादिना सृष्टिः स्थितिर्वा नोपजायते ॥
 आत्माधीनाभ्युपाये हि भवेत् किं नाम दुष्करम् ।
 तथा चापेक्षमाणस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिहन्यते ॥
 जगच्चासृजतस्तस्य किं नामेषु न सिध्यति ।
 प्रयोजनमनुदिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते ॥
 एवमेव प्रवृत्तिश्चैतन्येनास्य किं भवेत् ।
 क्रीडार्थीयां प्रवृत्तौ तु विहन्येत कृतार्थता ॥
 बहुच्यापारतायां च क्लेशो बहुतरो भवेत् ।
 संहारेच्छापि चैतस्य भवेदप्रत्यया पुनः ॥
 ईश्वरेच्छा यदीष्येत् सैव स्याललोककारणम् ।
 ईश्वरेच्छावशत्वे हि निष्फला कर्मकल्पना ॥ इति

मीमांसावार्तिककृदुक्तं निरस्तम् । प्रयोजनमनुदिश्यैव बुद्धिः
 मतामपि लीलादौ प्रवृत्तिर्दर्शनात् । तदुक्तं वेदान्तसिद्धान्ते—
 लीलाः इवासं वृथा चेष्टा अनुदिश्य फलं यतः ।
 अनुन्मत्तैर्विरच्यन्ते तस्माच्चूपस्तथा सृजेदिति ॥ २३ ॥
 ननु नरणां च नराधिप इत्यादिना विभूतीनामपि भग-
 वद्रूपत्वकथनाद्वाजादिभक्तेरपि मुक्तिः स्याच्चत्राह—

प्राणित्वान्न विभूतिषु ॥ २४ ॥

राजादिविभूतिषु भक्तिर्न मुक्तिफला कुतः अज्ञानाधार-

तोपहितप्राणित्वात् जीवत्वादिति यावत् । “नराणां च नरा-
धिष” इत्यादिकं तु नेश्वरकोटिस्थित्वाभिप्रायेण किन्तु भग-
वदनुगृहीततदभिमानत्वाभिप्रायेण तस्मात् तद्भक्तिर्मुक्ति-
फलेति भावः ॥ २४ ॥

हेत्वन्तरमप्याह—

द्यूतराजसेवयोः प्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥

धर्मशास्त्रैद्यूतराजसेवयोः प्रतिषेधः स्मर्यते परमेश्वरवे रा-
ज्ञस्तच्च स्पात् । द्यूतरागनिषेदोऽत्र दृष्टान्तार्थमुक्तः । तद्वागस्य
भक्तित्वपसक्तेरेवाविर्भावात् ॥ २५ ॥

अवतारेष्वतिप्रसङ्गमाशङ्क्य समाधते—

वासुदेवेषीति चेन्नाकारमात्रत्वात् ॥ २६ ॥

वासुदेवेषी प्राणित्वमस्त्येव मनुष्यत्वेनोपलभ्यमानत्वादिति
चेत्तम् । कुतः आकारमात्रत्वात् । आकारेत्यत्रार्थाद्यित्त् । मात्रपदे-
नान्यथासिद्धजिवालिङ्गवच्छेदः । तथा च मनुष्याकारवचेषी
जीवत्वं नास्त्येव तदाकारवत्वमात्रस्य जीवत्वालिङ्गत्वेऽनुकूलत-
र्काभावात् । अत एव “आन्तरस्तद्मर्मोपदेशा” दित्याधिकरणे आ-
दिखमण्डलान्तर्वर्तिनो नारायणस्य प्रथमश्रुतादपि लिङ्गादविव-
क्षिताच्चरमश्रुतमपि प्रयोजनवत् लिङ्गवलीयस्तात्पर्यात्मनित्वात्
प्रामाण्यस्येति न्यायेन प्रयोजनवत्सर्वप्राप्तोदयस्य ब्रह्माविनाभा-
वलिङ्गस्यानुसारेण सामान्यप्रवृत्तां कर्मनिमित्तशरीरग्रहणशङ्कति-
मीश्वरविषयेऽपवाध्य कर्माभावेषी “य एषोन्तरादिस्ये हिरण्यम्,”
इति रूपवत्वं ब्रह्मपरतया नीतम्, अन्यथा सिद्धात् जीवलिङ्गाद् ।

नन्यथासिंद्धस्येवरलिङ्गस्य वलवच्चात् । तस्मादन्यथासिंद्धादपि
लिङ्गाज्जीवत्ववर्णनमज्ञानमूलमेव केषांचिदिति मन्तव्यम् । तदुक्तं—
अवज्ञानन्ति मां मूढा मातुर्णीं ततुमाश्रितमिति ॥ २६ ॥

हेत्वन्तरमध्याह—

प्रत्यभिज्ञानाच्च ॥ २७ ॥

यदोर्बैशं नरः श्रुत्वा सर्वपैः प्रमुच्यते ।
यत्रावतीर्णं विष्णवाख्यं परं ब्रह्म नराकृतिः ॥
यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मायतेक्षणः ।
स एव पुरुषब्याघ्रं संवधनीते जनार्दनः ॥
तपसा योप्यदृश्यो हि भगवान् लोकपूजितः ।
तं दृष्टवन्तस्ते साक्षात् श्रीवत्साङ्गविभूषणम् ॥

इति पुराणे श्रुतौ च “गोपवेशो मे पुरुषः पुरस्तादाविर्ब-
भूतं तमेकं गोविन्दं सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्चपदं वृदावनसुरभ-
रहतलासीनं सततं—

वने वृन्दावने क्रीडन् गोपयोपीजनैः सह ।
गोपरूपो हरिः साक्षान्मायाविग्रहधारकः ॥
अर्थमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ॥
सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कारणरूपमकारणं परं ब्रह्मस्वरू-
पिति भक्तिसंनिहितस्य भगवतो वेदान्तावगतपरब्रह्माभेदाव-
गमादृ । तस्मात्कृष्णः परमेश्वर इति सिद्धम् । ननु यद्येवं तर्हि
तंस्य संकल्पयमात्रेण सकलमुख्यस्य स्वतन्त्रस्य जीवलिङ्गैरङ्ग-
त्वादिधर्मैः किमिति उपवहरणमिति चेत् । प्रभोर्द्दुर्बोधवामस्वमा-

वत्वादित्यवेहि । तदुक्तं श्रुतौ—

“दुर्बोधं कुरुकं तस्य मायया मोहितं जग” दिति । एतेन तावन्मात्रेण जीवोत्पादनं केषांचिन्नरकायैवेसास्तां विस्तरः ॥२७॥

ननु कथं तद्विषये “वृष्णिनां वासुदेवोऽस्मीति” जीवेषु वृष्णिषु तत्कथनं तत्राह—

वृष्णिषु श्रैष्टयेन तत् ॥ २८ ॥

वृष्णिषु तत्प्रत्यभिज्ञानं श्रैष्टयेन श्रैष्ट्यकथनस्यैव प्रस्तुत्वात् । न तावता जीवत्वं प्रमाणाभावात् । ईश्वरत्वसाधकमानसत्वाचेति भावः ॥ २८ ॥

ब्रह्मनिषेषु गुरुषु गुरुकल्पेषु च भक्तिरपि सुक्तिकल्पेत्याह-

एवं प्रसिद्धेषु च ॥ २९ ॥

प्रादुर्भावेष्वपि सेत्यतः सेत्यनुवर्तते । अत एव—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता हार्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति श्रुतिः—

महासेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेस्तपोद्वारं योषितां सङ्क्लिसङ्गम् ।

महान्तस्ते समाचित्ताः प्रशान्तां विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥

इत्यादिस्मृतिश्च वस्तुतोऽवतारत्वेन सर्वसंपतेषु रामनृसिंहादिषु परब्रह्मात्मम् “रामः शश्मृतामह” मित्यादिना विभूतिषु कथनस्य चान्यार्थत्वमितिदेशेन निर्दिशति । एवमिति । एवं अनेन प्रकारेण प्रत्यभिज्ञादिवलत एवं सिद्धेषु च अवतारत्वेन निश्चितेष्वपि रामादिष्वाकारमात्रत्वं विभूतिषु कथनं चोकार्थं

मन्तव्यमिति शेषः ।

चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णौ जाते दाशरथौ हरौ ।

रघोः कुलेऽखिळं राति राजते यो महीस्थितः ॥

इत्याद्युपक्रम्य—

ततः सिंहासनस्थः सन् द्विषुजो रघुनन्दनः ।

धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरणभूषितः ॥

इत्यादिना मध्ये तस्य ध्येयाकारं मातुषृष्टमुक्तवा

एवं भूतं जगदाधारभूतं रामं बन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।

गदाधरं शङ्खाभ्यधरं भवारिं स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति सर्वः ॥

“अर्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रह” इत्यादिनान्ते

तस्य “नृसिंह आसीत्परेश्वरो जगदितं चारु तद्रूपमि”त्यादि

नृसिंहस्य—

चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशारीरिणः ।

उपासकानां कार्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने—

त्यादिना सर्वेषामवतारिनारायणरूपत्वपरब्रह्मत्वयोः प्रत्य-

भिज्ञानात् । एवं—

यदा तमस्तन्म दिवा न रात्रिं सन्न वासत् शिव एव केवलः ।

तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसूता पुराणी ॥

स कारणं करणाधिषो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ।

इत्यादिशुत्युक्तस्य हररुद्रेशानमहादेवादिपदबोध्यस्य शिव-
स्य पाराशरोपपुराणादौ—

तस्य साधारणी मूर्तिः साम्वा चन्द्रार्धशेखरा ।

तामेव सततं विष्णुब्रह्माद्याश्च सुरेश्वराः ॥

ध्यायन्ति बन्धुनाशाय जगतां हितकाम्यये—

त्यादिना प्रत्यभिज्ञानात्परब्रह्मतैव । तथा भारतीश्रीभवानी

प्रभृतीनामपि वक्ष्यमाणप्रमाणत ईश्वरावतारत्वप्रत्यभिज्ञानात् ।
अतस्तद्भक्तिरपि मुक्तिफलेति भावः । अत्र श्रीकृष्णे भगवति
साक्षात् पूर्वपक्षमवतार्य व्रह्मत्वसमर्थनमन्येषां त्वतिदेशेन तत्सम-
र्थनमवतारान्तरतो लीलाविशेषादितः कृष्णस्याधिक्यमभिप्रेत ।
गोपालतापिन्याम्—

“एको हि वै पूर्वं नारायणो देवो यस्मिन्लोका ओताश्र प्रोता-
श्चे” त्युपक्रम्यावताराणां मध्ये श्रेष्ठोवतारः को भवति येन लोका-
स्तुष्टा देवास्तुष्टा भवन्ति यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात्संसाराद्वन्ति ।
कथं वास्यावतारस्य व्रह्मता भवतीति नारायणं प्रति व्रह्मणः
प्रश्नेन तथा ज्ञापनात् । नन्वेतदेव कथं सर्वेषां तुल्यगुणव-
च्चात्, तदुक्तं—

सत्यं ज्ञानमनन्तमध्यसुखं शान्तं परं निर्मलं
ब्रह्मयादिमुखाः स्वरूपसचिवाः स्वरूपसंहर्तृते ।
सर्वेषित्वनियन्त्रृते च वक्षिता संकल्पसत्यात्पते
कारुण्यं च शरण्यता विवशता मकेषु तेजोबलम् ॥

आत्मारामजनानुकृष्टिनिहतोद्धारौ महोदारता
शौर्यसमृद्धता परमुहृत्वाद्याश्र ताटस्थ्यतः ।
तेऽमी सन्ति सहस्रशो भगवति श्रीतच्चमृतौं हरौ
शंभौ चैव महेश्वरे परतरे कृष्णादिके नित्यशः ॥
इत्थं श्रीमति चिन्तिते भगवति भ्रान्त्यादयो दूरगा ।
दोषाः स्वर्यदि तत्र दोषधिषणां कुर्यात्कथं मानवः ॥

इति चेत् । सत्यं, तथापि—

सर्वादूसुतचमत्कारी लीलाकल्पोल्लवारिधिः ।
अतुल्यमधुरप्रेममण्डितप्रियमण्डलः ॥
त्रिजगन्मानसाकर्षी मुरलीकल्पकूजितः ।

असमानोर्द्धरूपश्रीविस्मापितचराचरः ॥

इत्यद्गुताः सदा कृष्णे किल सन्ति महात्मनि ।

लीलाप्रेमणा प्रियाविक्षयं माधुर्यं वेणुरूपयोः ॥

इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ॥

इति विशेषाभिप्रायादिति मन्तव्यम् । स्वकृतमर्यादाया एव तत्र वीजत्वात् । तदुक्तं “स्वकृतविचित्रयोनिषु विशेषित्वा हेतुतया तरत-मशकास्त्यनलवत्स्वकृतानुकृतिरिर” ति । अतो न वस्तुनस्तारतम्यम् उक्तश्रुतिमृतिविरोधादित्यास्तां विस्तरः । एतेन नैते परमेश्वरस्य लीलावताराः । अथाशरीरम्य ब्रह्मण “एतास्तनवोऽप्तिवायुरादि-त्यः कालोऽयं प्राणोऽन्नं ब्रह्मादिविष्णुरुद्र इत्येके अन्यमधिभ्याय-न्त्येकेऽन्य” मित्यादिमैत्रायणीयश्रुतावत्र च श्रुतौ ब्रह्मणो मायि-कोपि देहो नास्ति । अग्न्यादिदेहा एव देहा इति निर्देशेन ब्र-ह्मणो मायिकलीलाविग्रहस्याप्याविर्भावज्ञापनेन लीलावताराभा-वज्ञापनात् । अत एव काळीपुराणादौ नृसिंहवराहशरभाणां प-रस्परोपमर्यत्वम् । अन्यत्र च ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मोहपारवश्यादिकं श्रूयते । तस्माज्जीवविशेषा एव ते उपासनार्थं परमेश्वरा उच्यन्ते । परमात्मन्येवाहंभावाच्चा “हं सर्वस्य प्रभव” इत्यादि स्वात्मो-पदेशोपि तेषामिति केषांचित्पत्तापो निरक्षः । उदाहृतश्रुति-स्मृतिविरोधान्मैत्रायणीयश्रुतौ स्वादृष्टारवधभोगार्हशरीराभाव-स्यैव विवक्षणात् । विचित्रानेकशक्तिमत्त्वरूपेश्वरादेव “लोकवत्तु-लीलाकैवल्य” मिति न्यायेन जीववद्वहर्तुत्वस्य वक्तुं शक्यत्वाच । अत एव तेषां श्रौतपौराणभेदेन द्वैविध्यकल्पनमपि केषांचिद्वृ-यैवेति मन्तव्यम्, द्वैविध्ये मानाभावात् “वने वृन्दावने क्रीडनि”-त्यादिश्रुतिमूलकत्वात्पुराणानां श्रुतिपुराणप्रतिपाद्ययोरेकत्वला-भाच । तस्मात्साक्षात्परमेश्वरस्यैव लीलावतारा इति मन्तव्यम् ।

अत्रेयं व्यवस्था— सच्चिदानन्दधनोऽद्वितीयो निविशेषसर्व-
कारणत्वाद्युपलक्षितः परमात्मा परब्रह्मादिपदाभिधेयो भगवान् ।
‘सत्यं ज्ञानमनन्तम्’ (तै० उ० २-१) इत्यादिश्रुतेः ।

युद्धे महाविभूत्याख्ये परब्रह्मणि शक्यते ।

मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥ इति स्मृतेश्च ।

स एव त्रिगुणमायाविशिष्ट ईश्वर इति प्रोच्यते । ‘मायिनं
तु महेश्वरम्’ (श्वे० उ० ४-१०) इति श्रुतेः । एतस्यैवावतारा
ब्रह्मविष्णुरुद्राः । ‘अथ यो ह खलु वा वाऽस्य तामसोऽशोऽसौ
ब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्रोऽथ यो ह खलु वा वाऽस्य राजसोऽशोऽसौ
ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्माऽथ यो ह खलु वा वाऽस्य सात्त्विकोऽशोऽसौ
ब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधाभूतः’ इति
मैत्रायणीयश्रुतेः (प्र० ४-५) । एते च गुणमात्रोपाधिकत्वाद्
गुणावतारा अप्याविर्भूतानेकक्षकिमन्वात्पूर्णा एवेत्युच्यन्ते । ननु
स्वेच्छापरिगृहीतलीलाविग्रहोपाधिका अपि ते न गुणमात्रोपाधिका
अतो न कर्थं लीलाऽवतारा एवेति चेन्न । तथा सति प्रतिकल्पं
लीलाविग्रहाणामानन्त्येन ब्रह्मादीनामप्यानन्त्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः ।
‘एको विशुरेको रुद्र’ इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । तस्माद्
गुणावतारा एवेति सिद्धम् ।

ये तु चतुर्भुजचतुर्मुखपञ्चमुखा नारायणविरिज्जिमहेशाख्या
मत्याद्यवताराश्च, ते तु सर्वे तस्यैव लीलाविग्रहोपहिता लीलावतारा
एव । प्रतिकल्पं तेषामानन्त्यश्रद्धणात् । ननु कथमेते परमेश्वरस्यैवा-
वताराः ? पुण्येषु चतुर्भुजाकारो विष्णोरवतारः, चतुर्मुखाकारो

ब्रह्मणः, पञ्चमुखकारो रुद्रस्येति श्रवणादिति चेत्सत्यम् । यद्यन्येवं
श्रूयते तथापि चतुर्भुजशरीरिणः पालनकर्तृतप्रयोजकं विष्णुत्वमेवेति
वक्तुमशक्यम्, दैत्यपंहारादिरूपरुद्रकार्यदर्शनात् । तस्य देवरक्षणफल-
कर्त्त्वेऽपि तमःकार्यत्वेन रुद्रकार्यत्वात् । एवं पञ्चमुखशरीरावच्छिन्नस्य
त्रिपुरादिसंहर्तृत्वेऽपि न रुद्ररूपत्वनिर्णयः । संहारस्य जगत्पालन-
फलकर्त्त्वेन विष्णुकार्यत्वात् । ‘शिव एको ध्येयः शिवङ्गः प्रश्ना च
तस्मात्प्रसृता पुराणो’ इत्यादिश्रुत्या मुक्तिज्ञानादिरूपविष्णुकार्यप्रती-
तेश्च । एवं भगवन्यदेवैत्यादिसंहर्तृत्वेऽपि पालनरूपविष्णुकार्यदर्शनात्,

सैषा प्रसन्ना वादा नृणां भवति मुक्ये । (सप्तश० १-५७)
इत्यादिना मुक्तिरूपविष्णुकार्यप्रतीतेश्च न रुद्ररूपत्वनिर्णयः । एवं
पुराणतन्त्रादौ वहुर्गः सख्यादेवैपि ज्ञानपालनादिरूपविष्णुकार्य-
प्रतीतेन ब्रह्मरूपत्वनिर्णयसम्भवः । तस्मात्सर्वाणि शरीराणि सर्वेषामपि ।
चतुर्भुजादिशरीरावच्छिन्ने कल्पतकार्यस्य रुद्रादावपि प्रतीतेः ।

एतदभिप्रायेणैव-

हरिरूपी महादेवो लिङ्गरूपी जनार्दनः ।
ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदकृन्नरकं व्रजेत् ॥
इत्यादि वृहन्नारदोयानि,
विष्णोरन्यं तु पश्यन्ति ये मां ब्रह्माणमेव च ।
कुरक्मतयो मूढाः पच्यन्ते नरकेष्वधः ॥
ये च मूढा डुरात्मानो भिन्नं पश्यन्ति मां हरेः ।
ब्रह्माणं च तथा तेषां भ्रूणहत्यासमं त्वघम् ॥

इति भविष्यत्पुराणस्थानि,

तपसा तोषयित्वा तु पितरं परमेश्वरम् ।
 ब्रह्मनारायणौ पूर्वं रुद्रः कल्पान्तरेऽसृजत् ॥
 कल्पान्तरेषु ब्रह्मा वै विष्णुरुद्रौ जजान ह ।
 विष्णुश्च भगवांस्तद्ब्रह्माणमसृजत्पुनः ॥
 नारायणं पुनर्ब्रह्माणञ्च देवः पुनर्भवः ।
 एवङ्गल्पेषु कल्पेषु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
 परस्परस्माज्जायन्ते परस्परजयैषिणः ।
 तत्र कल्पान्तवृत्तान्तमधिकृत्य महर्षिभिः ॥
 प्रभावः कथ्यते तेषां परस्परसमुद्घवात् ।
 अर्यं परस्त्वयं नेत्रिसंसरम्भाभिनिवेशिनः ॥
 यातुधाना भविष्यन्ति विशाचाश्च न संशयः ।

इत्यादि वायुपुराणस्थानि च वचांसि समञ्जसानि । अन्यथा गुणमेदेन
 मेदसत्त्वाद्विष्णुशिवादिशब्दानां शिवविष्णुनामत्याद्यसम्भवान्वासङ्गते-
 रित्यास्तां विस्तरः ।

एवं रामकृष्णादयोऽपि न विष्णुचतुर्भुजादेवताराः किन्तु
 परमेश्वरयैव । द्रोणपर्वणि—

चतुर्मूर्तिरहं शश्छोकत्राणार्थमुद्यतः ।
 आत्मानं प्रविभज्येह लोकानां हितमादये ॥
 एका मूर्तिस्तपश्चर्या कुरुते मे भुवि स्थिता ।
 अपरा पश्यति जगत्कुर्वाणा साध्वसाधुनी ॥

अपरा कुरुते कर्म मानुषं लोकमाश्रिता ।

श्रेते चतुर्थीं त्वपरा..... ॥

इत्यादिना तथा ज्ञापनात् । तत्रावताराणां लक्षणं व्यवस्था
बोक्ता निवन्धेषु । तथाहि । अवतारे नाम स्वसङ्कल्पपूर्वकपराधीन-
व्यक्तीकृतदेहो भक्तवात्सल्याद्यनेकगुणोल्बणः ।

माया द्वेषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं न तु मां द्रष्टुर्महसि ॥ (म०भा०शा० ३३९-४५)

इत्यादिभगवदुक्तेः । स च विभवार्चाभेदेन द्विविधः । तत्र
विभवावतारः— गमनागमनसंश्लेषविश्लेषयोग्यां यथा भवति तथा
दिव्यां देहं प्रकटयन् स्थितः । सोऽपि स्वरूपावेशभेदेन द्विविधः । तत्र
स्वरूपावतारः सर्वेश्वरः स्वोयाप्राकृतरूपमितरसजातीयतया प्रकटयन्
स्थितः । सोऽपि मनुजामनुजभेदेन द्विविधः । तत्र मनुजो
रामकृष्णादिर्नराकृतिः । अमनुजस्तद्वचनिरिक्तो देवतिर्यगादिः ।
यथोपेन्द्रमत्यादिः । यद्यप्येते पूर्णा एव,

धर्मा + + तुं बध्नामि चलिते चलिते युगे । ?

तास्ता योनीः प्रविश्याऽहं प्रजानां हितकाम्यया ।

सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वदोषविवर्जिताः ॥

इत्यादिवाक्येभ्य उदाहृतश्रुतिभ्यश्च । तथाऽपि तत्र कृष्णः
पूर्णः, आविष्कृतानेकशक्तिमन्त्वात् । अन्ये त्वंशकला आवि-
ष्कृताल्पशक्तिमन्त्वादित्यभिप्रेत्योक्तं श्रीभागवते—

अन्ये चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् । (भा० १-३-२८)

द्वितीयाध्याये प्रथमाहिकम् ।

१३९

इति विचारान्तरम् । आवेशावतारोऽपि स्वरूपशक्त्या-
वेशभेदेन द्विविधः । तत्र स्वरूपावेशावतारः—केषुचिच्छेतनेषु
स्वेन सन्निधीभूय स्थितः । शक्त्यावेशावतारः—तथैव शक्त्या
सन्निधीभूय स्थितः । तत्राद्यः—कपिलानन्तव्यासपरशुराम-
प्रभृतिः । द्वितीयः—पृथुधन्वन्तरिप्रभृतिः । ‘स्वशक्तिलेशाऽऽद्वृतभूत-
सर्ग’ इत्यादिस्मृतेः । एवं

यद्यद्विभूतिमन्तस्त्वं श्रीमद्भूजितमेव वा । (गी० १०-४१)

इत्यादिना भगवतोक्ता आधुनिका अपि । अर्चावतारस्तु
मन्त्रादिसंस्कृता मूर्तिः शालग्रामादिश्च, तत्र भगवतो मन्त्रसङ्क-
ल्पादिवशतः सन्निधानात् । अत एवेश्वरस्वेन पूजातस्तेभ्यः फलम-
पीत्यास्तां विस्तरः ।

इति श्रीनारायणतीर्थविरचितायां शाण्डिल्यसूत्र-

वृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाहिकम् ।

द्वितीयाध्याये

द्वितीयाह्निकम् ।

ननु भक्तिः फलमेव सर्वेषां ज्ञानान्तानामुपायानामित्युक्तम् ।
भक्तिशब्दश्च पुराणेषु ‘श्रवणं कीर्तनं विष्णोः’ (मा०७-५-२३) इत्यादि
प्रकृत्य ‘इति पुंसाऽपिता विष्णौ भक्तिवेन्नवलक्षणा’ इत्यादिवाक्यैः
श्रवणकीर्तनादौ प्रयुज्यते, तत्र च भक्तेयोगः श्रूयते—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या..... ॥ (गी० ९-१४) इति ।

एवं ‘ये भजन्ति तु मां भक्त्या’ इति (गी० ९-२९) भक्ति-
भजनयोर्भेदोऽवगम्यते । अतः का सा भक्तिः किं तद्भजनमिति
जिज्ञासामपनिषुराह-

भक्त्या भजनोपसंहाराद्गौण्या परायै तद्देतुत्वात् ॥ १ ॥

भक्त्येति । परायै-परभक्त्यर्थं, गौण्या-वृच्या जोवनशब्देन
लाङ्गलस्येव, भक्तिनाम्ना भजनानां-कीर्तनादौनामुपसंहारात्-
सङ्घट्याऽन्ते कथनाद् भक्तिभजनश्रवणकीर्तनादोनामेकार्थत्वम् ।
साधनता च प्रतिवन्धकद्विरितनिवृत्तिद्वारा परभक्तिप्रतीतिभावः ।
कुतः ? तद्देतुत्वात् ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाय्यहम् । (गी०९-२९)

छितीयाध्याये छितीयाहिकम् । १४१

इत्यनेन सकलतद्भजनरूपसाधनस्य तदनुरक्तिद्वारा तदनुग्रहं प्रति हेतुत्वलाभादिति भावः । तथा च ‘चित्रया यजेत्’ इतिवत्सामानाधिकरण्येन भक्तिनामकभजनेनेष्टं भावयेदित्येवार्थः । न तु भक्त्या भजनं, तेन कीर्तनादि, तेन च मयि स्थितिरित्यादिः, वाक्यमेदापत्तेरित्यास्तां विस्तरः ।

वस्तुतो गौण्या भक्त्या भजनोपसंहारादाराध्यत्वज्ञानरूपगौणभक्तिमतां कीर्तनादिभजनानां कर्तव्यताकथनात् ‘सोमेन यजेत्’ इत्यादौ सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति गुणविशिष्टविधानवदत्रापि तादृशभक्तिमद्भिः कीर्तनादिभजनैः परभक्तिमुत्पादयेदिति तादृशभक्तिविशिष्टविधानमेवेति भावः ।

केचिच्चु—

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयितेतेषु चाप्यहम् । (गी० ९-२९) इत्यत्र पदद्वयसार्थक्याय भक्त्या-कीर्तनादिरूपगौणभक्त्या भजन्ति-अनुरञ्जयन्तीत्यर्थः । तथा

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च द्वद्वताः । (गी० ९-१४)

जितेन्द्रियाः सततं कीर्तयन्तो—नामग्रहणं कुर्वन्तः, तथा यतन्तो यतमाना अर्चनादिकं कुर्वन्तः, नमस्यन्तः कायवाहूभानोभिर्नमस्कुर्वन्तः, मां भगवन्तमुपासते-चिन्तयन्ति, ते भक्त्या-प्रेमणा नित्ययुक्ताः सदा संयुक्ता भवन्तीति शेषेणार्थः । द्वद्वताः—एवं तादृशकीर्तनादिपरा नित्यप्रेमयुक्ता भवन्तीति यावत् । ‘माम्’ इति द्वयं कीर्तननमस्कारयोः पृथक्प्राधान्यज्ञापनाय । इत्थं च

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् । (गी० ९-१३)

इत्यनेन परभक्तिमनूद्य 'सर्वं कीर्तयन्तो माम्' इत्यनेन कार्त्त-
नादीनां तत्र सविनत्वमुक्त्वा 'ये भजन्ति तु मां भक्त्या' इत्युपसंहृतं
भगवतेत्यभिप्रेत्याह-भक्त्या भजनेति । गौण्याः परायै इति पाठः ।
तथा चायमर्थः- भक्त्या भजन्तीति साधनभक्त्या फलभक्तेः कथना-
द्रौण्याः कीर्तनाऽऽदिरूपायाः परायै परभक्त्यर्थमेव, कुतो गौणत्व-
मासान्तत्राह-तद्देतुत्वात् परभक्तिसाधनत्वात् । तथाच कीर्तना-
दिषु परभक्तिसाधनत्वेन 'आयुर्वृतम्' इतिवद्भक्तिशब्दो गौण एव । एतेन
'भज सेवायाम्' इति स्मरणकीर्तनादावपि मुख्य एव भक्तिशब्दो-
ऽस्त्विति निरस्तम् । लाघवादनुराग एव धातोः शक्तेः । अत एव भक्त्या
स्मरति कीर्तयति नमस्यतीत्यादिप्रयोगाः । एतेन कीर्तनत्वादेरपि
जातिविशेषतया तद्रूपेण शक्तिरस्त्वत्यपि परास्तमित्याहुः ॥ १ ॥

अनुरागार्थमेव कीर्तनादिभक्तिरिति कुतो निर्णीतं तत्राह-
रागाऽर्थप्रकीर्तिसाहचर्याच्चेतरेषाम् ॥ २ ॥

रागार्थेति ।

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या

जगत्प्रहृष्टत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥

(गीता अ० ११ श्लो० ३६)

इत्यत्र तव प्रकृष्टयोपचित्या कीर्त्या-कीर्तनेन कुतेन वा
यशसा वा तेन जगत्-जनः प्रहृष्टति-प्रकर्षेण सुखी भवति, अनुर-
ज्यते च त्वय्यनुरागं प्राप्नोति । तत्र हर्षो द्वामम् । त्वय्यनुरागश्च

फलभक्तिः फलम् । तथैवान्वयव्यतिरेकादित्यर्थेन स्पष्टमेव । कीर्त-
नस्यानुरागार्थत्वलाभः, तत्साहचर्यात् । ‘सततं कीर्तयन्तो माम्’
इत्याद्युक्तानामपि तदेव फलम्,

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगन्तं येन मामुपयान्ति ते ॥
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजन्तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥

(भ० गी० २०, ९-११)

इत्यादिवाक्यैरपि तथावगमादिति भावः । अत्र भजतामिति
सामान्यत उक्तस्य विशेषोक्तिर्मच्चित्ता इति । स्मरणरय मद्गतप्राणा
इति मदर्थजीवना इत्यर्थः । अथवा चित्तोपादानाद् मद्गतवहिरि-
न्द्रिया इत्यर्थः । ततश्च श्रवणार्चनादिपस्थितः । बोधयन्तः-
स्मारयन्तः, कथयन्तः-संकीर्तयन्तः, तुष्यन्तीति भावभक्तिनिर्देशः ।
रमन्तीति प्रेमभक्तिनिर्देशः । तत्र भावः प्रथमावस्था प्रेमोत्तरावस्था
इति तयोर्भेदेन निर्देशो बोध्यः । बुद्धियोगं स्वरूपाऽवबोधं भगव-
न्मूर्तिस्फूतिश्च । येन बोधेन कथितेन द्विविधेन मां-निर्गुणं समुण्ड-
ओपयान्ति प्रपद्यन्ते । प्रपञ्चश्चरमप्रेमरूपा प्रागेवोक्ता । तत्र स्वरू-
पावबोधतो निर्गुणे, मूर्तिस्फूर्तिं तः सगुण इति विवेकः । तेषां सगुण-
निर्गुणनिष्ठानामनुकम्पाऽर्थ-स्वरूपप्राप्तये, अहं ज्ञानदीपेन-स्वसङ्कल्पेन,
अज्ञानं-प्रत्यगंशाभेदावरकन्नाशयामीत्यर्थः । तथा च सिद्धं ज्ञाना-

न्तानां सर्वेषामुपायानां ग्रेमभक्तिरेव फलम् । ततो भगवदनुग्रहतश्च
कृतार्थतेर्ति संक्षेपः ॥ २ ॥

ननु कीर्तनाऽऽदेः कः काल इत्यपेक्षायामाह—

अन्तराले तु शेषाः स्युरुपास्त्यादौ च काण्डत्वात् ॥ ३ ॥

अन्तराल इति । तु रवधारणे भिन्नक्रमः । अन्तराले—ज्ञानसाधनश्रवणमननाद्यन्तराल उपास्त्यादौ च क्रममुक्तिकल्पोपासननिष्कामयज्ञाऽदिकर्माऽचरणादावपि, शेषा एव गौण्यो भक्त्य एव कार्या इति शेषः । कुतः ? काण्डत्वात् यथासम्भवमेकफलसाधनसमूहस्यत्वात् । कीर्तनाऽऽदोनां वक्ष्यमाणप्रमाणतः क्वचिदज्ञाज्ञिभावतः, क्वचिद्विकल्पतः, क्वचित्समुच्चयतस्तत्वज्ञानपरभक्तिमुक्तिसाधनत्वस्य वक्तव्यत्वात् ॥ ३ ॥

किन्द्रारा साधनत्वन्तत्राऽह—

ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात् ॥ ४ ॥

ताभ्य इति । ताभ्यो-गौणभक्तिभ्यः, उपक्रमात्-आरम्भसमयमारम्भयैव, पावित्र्य-पापक्षयः । अभ्यस्तानामेव पापक्षयहेतुत्वमिति न नियमः, सकुदुच्चारणमात्रेणाऽजामिलादेः समस्तपापक्षयस्य पुराणेषु—

अयन्तु हृतनिर्वेशो जन्मकोश्यंहसामपि ।

यद्वच्छरन्नाम विवशो नाम स्वसंशयनं हरेः ॥ (भाग ० ६-२-७)

यद्वच्छरन्नाम गिरेरितनृणां

सवृत्प्रसङ्गादघमाशु हन्ति ।

द्वितीयाभ्याये द्वितीयाहिकम् ।

१४५

पवित्रकीर्ति तमलङ्घनशासनं

भवानहो द्वेष्टि शिवं शिवेतरः ॥ (भा० ४-४-१४)

इत्यादिना कथनात् । तथा च समस्तडिग्रिक्षय एव द्वार-
मिति भावः ॥ ४ ॥

सर्वत्र भक्त्येति कथनस्याऽभिप्रायान्तरं वर्णयतां मतमाह—

तासु प्रधानयोगात्कलाऽधिक्यमेके ॥ ५ ॥

तास्त्विति । ‘यो मे भक्त्या प्रयच्छति’ (गी० ९-२६) नमस्यन्तश्च
मां भक्त्या’ (भ० गी० ९-१४) इत्यादिवाक्यबलात्, तासु-गौणीषु,
प्रधानस्य-अनुरागस्य योगात्कलाऽधिक्यमेक-आचार्या मन्यन्ते ।
अनुरागाङ्गत्या कृत्कोर्तनाऽदिभिः कैवल्यमपि भवति । अन्यथा तु
पापनिवृत्तिमात्रमिति भावः ॥ ५ ॥

मतान्तरमाह—

नाम्नेति जौमिनिः संभवात् ॥ ६ ॥

नाम्नेति । नाम्ना-तत्कीर्तनेन कलाऽधिक्यं जैमिनिराचार्यो
मन्यते । नाम्नेत्युपलक्षणम् । एकविधगौणभक्तावन्यविधायास्तस्या
अङ्गत्वसंभवात् । स्मर्यते हि पूजायां स्तुत्यादेगङ्गत्वम् । तथा च
‘भक्त्या प्रयच्छति’ (गी० ९-२६) इत्यादौ गौणभक्तिरेवार्थः ।

परे तु भक्तिनाम्ना-नमस्कारेण परभक्ति भावयेदित्यादिस्तुषेणान्वयं
जैमिनिर्मन्यते ‘श्येनेनभिचत्न् यजेत्’ इत्यादाविव संभवादित्यभिप्रायं
वर्णयन्ति । तेषामयमभिप्रायः—कर्मस्य उत्कर्षलभाय नामकरणमाव-

श्यकमिति । एतेन श्रवणर्तकोनाऽऽदिकमुद्दिश्य भवत्येत्याराघ्यत्वज्ञा-
नानुरागाऽऽदिरूपसाधनभक्तिविधीयते श्रवणकीर्तनाऽऽदिकं यत्त्र-
नाराघ्यबुद्ध्याऽनुरागेण वेति । अतोऽयं 'दध्ना ज्ञहोति' इत्यादिव-
दुष्टविधिरेवेति निरस्तम् । वाजपेय इव विरुद्धत्रिकद्याऽऽपत्तिभिया-
तदभागत् । तथा हि 'वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत्' इत्यत्र
गुणविधिः कर्मनामधेयं वेति सन्देहेऽसमाहितम्, यद्यथं गुणविधिः
स्यात्तहि वाजशब्दस्यान्वाचित्वेन स एव गुणो वाच्यः । तथा
सनि तस्य तृतीयया यजत्यर्थं प्रति गुणत्वम् । यागस्य च द्रव्यं
प्रति प्रधानता, तस्यैव यागस्य फलं प्रति काणत्वेन गुणता ।
किमुद्दिश्य किं विधीयते इति विचारे यागमुद्दिश्य वाजपेयो
विधीयत इति यागस्योदृदेश्यत्वम्, द्रव्यं प्रति यागस्योदृदेश्यत्वा-
ज्ञानत्वमज्ञातत्वञ्च विधेयत्वात्कलं प्रति, तथा च विरुद्धत्रिकद्य-
माध्येत, न चैतदेकस्यां प्रतीतावेकस्य युक्तम्, अतो वाजपेयशब्दः
कर्मनामधेयमिति यथा, तथा प्रकृतेऽप्यनुरागाऽऽदिलक्षणभक्ति-
रूपगुणयुक्तायाः श्रवणाऽऽदिभक्तेः फलसाधनत्वे विवक्षिते तस्याऽऽ-
नुरागाऽऽदिकं प्रति प्राधान्यात्कलं प्रति च गुणभावाद्विरुद्धत्रिकद्या-
ऽऽपत्तिरनिवार्येव स्यात् । तस्माद्वक्तिशब्दोऽत्र कीर्तनाऽऽदिभक्ति-
नामधेयमेव । 'दध्ना ज्ञहोति' इत्यादौ तु होमप्रापकवाक्यान्तरस्या-
पि 'होत्रं ज्ञहोति' इत्यस्य स्फुटत्वादगुणविधित्वमेव । नात्र तथेति
संक्षेपः ॥ ६ ॥

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुंसाऽपिंता विष्णोर्मृक्षिश्चेनवलक्षणा ।

क्रियेत भगवत्यद्वा तन्मन्येऽथीतमुत्तमम् ॥ (भाग.७,५,२३-२४)

इत्यत्र समुच्चयासमुच्चयसन्देहे नवलक्षणेतिकथनात्समुच्चय
एवेति प्राप्त आह—

अप्रयोगानां यथाकालसंभवो गृहाऽऽदिवत् ॥७॥

अप्रयोगानामिति । एकत्र प्रयोगानापनानां-श्रवणकीर्तनाऽऽदीनां
यथाकालं संभव-उदयः, गृहाऽऽदिवत् । यथा गृहसाधनत्रृणाऽऽद्या-
हरणं कदाचित्समुचितं कदाचिन्न, तथा श्रवणकीर्तनाऽऽदिकं कदा-
चित्समुचितम् । यथाऽम्बरीषस्य—

स वै मनः कृष्णपदाऽरविन्दयो-

वर्द्धासि वैकुण्ठगुणाऽनुवर्णने ।

करो हरेर्मन्दिरमार्जनाऽऽदिषु

श्रुतिं चकाराऽन्युतस्त्कथोदये ॥ (भा० ९-४-१८)

इत्यादि । कदाचिन्न समुचितम् । एकेनैव साध्याऽव्यभिचार-
श्रवणात् । यथा—

श्रीविष्णोः श्रवणे परोक्षिदभवद्वैयासकिः कीर्तने

प्रहादः स्मरणे तदङ्गविभजने लक्ष्मीः पूरुः पूजने ।

अक्रूरत्वभिवन्दने च हनुमान्दास्ये च सख्येऽर्जनः

सर्वस्याऽत्मनिवेदने वलिरभूत्कैवल्यमेषां समम् ॥ इति

तरमात्समुच्चयो नाऽवश्यकः । एकप्रयोगाऽऽनाना-
मेव समुच्चयेनानुष्टानादिति भावः । श्रद्धा साक्षादूपा न तु
कर्माऽद्यर्थणरूपा पारम्परिकी-विष्णावर्पिता तदर्थमेवेदमिति

भाविता न तु धर्माऽऽदिष्वपिंता, एवं भूता चेत्क्रियेत्, तदाऽनेन
यदधीतं तदुत्तमं मन्य इत्यर्थः । तत्र श्रवणनाम सगुणस्य निर्गुणस्य
वा शब्दकरणकशब्दबोधस्तत्प्रतिपादकशब्दस्य श्रोत्रेण ग्रहणश्च ।
कीर्तनम्—सगुणस्य निर्गुणस्य च बोधकशब्दस्योचारणम् । रमरणम्—
स एवंविधगुण इत्याद्याकारा स्मृतिः । पादसेवनम्—परिचर्या
विष्णुप्रतिमापादसम्बन्धिगृहलेपनाऽऽदिरूपा गुरोरपि परमेश्वररूपत्वा-
न्तस्य, भगवद्भक्तस्य वा पादसंवाहनरूपा च । अर्चनम्—श्रवणाऽऽ-
दिभिन्नो विष्णुप्रतिहेतुवर्यापारः प्रतिमाऽऽदौ गन्धपुष्पाऽद्यर्पणरूपः ।
वन्दनम्—पूजाबहिर्भूतनमस्कारो गुरुशालग्रामप्रतिमाभगवद्भक्तानाम् ।
दास्यम्—दासस्येव परमेश्वरप्रतिफलकं सकलकर्माऽर्पणम् ।

यत्करोषि यदश्वासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्पत्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (गी० ९-२७)

इत्यादिना लौकिकवैदिकसकलकर्मार्पणस्य भगवति कर्तव्यत्वे-
नोक्तत्वात् । क्रियाया भगवत्प्रतिमात्रफलकत्तार्पयवसानमेव हि
परमेश्वरे परमगुरौ समर्पणम् । सख्यम्—विश्वासो मित्रवृत्तिश्चेति
द्विविधम् । तत्राऽऽद्यं यथा महाभारते—

प्रतिज्ञा तव गोविन्द न मे भक्तः प्रणश्यति ।

इति संस्मृत्य संस्मृत्य प्राणान्सन्धारयस्यहम् ॥ इति ।

द्वितीयं बन्धुभावेन हिताऽशंसनम् । यथा अग्रस्त्य-

संहितायाम्—

परिचर्यापराः केचित्प्रसादेषु च शेरते ।

मनुष्यमित्र तन्द्रष्टु व्यवहर्तु च बन्धुवत् ॥ इति

आत्मनिवेदनम्—गवाश्वाऽदिस्थानीयस्य स्वस्य देहाऽदिसङ्गातस्य तदेकभजनाऽर्थं विक्रयस्थानीयं तस्मिन्नर्पणम् । यत्र तद्भ्रणपालनचिन्ताऽपि स्वयन्न क्रियते । एतदेवाऽर्पणपूर्वकं करणम् । यथा कर्त्तमैचिद् दुर्घे देये गवां दानमिति । एवं

अहमेव परो विष्णुर्मयि सर्वमिद्जगत् ।

इति यः सततं पश्येत्तं विद्यादुत्तमोत्तमम् ॥

एकः समस्तं यदिहाऽस्ति किंचित्

तदच्युतो नाऽस्ति परन्ततोऽन्यत् ।

सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत-

दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

इत्यादि बोध्यम् । सर्वरय पृथक्सत्वनिरासादात्मनि विष्णौ समर्पणात् । अस्मिन्पक्षे स्त्री—पुत्राऽदिरूपे विष्णावर्पिता कृतैव भक्तिरधीयते न शास्त्रेण । यद्वा साक्षाद्विष्णुत्वेन क्रियते । तदोत्तममधीतं मन्य इति श्लोकाऽर्थः । अत एव

सर्वेषामेव भक्तानामिष्टः प्रियतमो मम ।

यो हि ज्ञानेन मां नित्यमाराधयति नाऽन्यथा ॥

इत्यादिवचनबलतः कर्ममिश्राऽदिभेदेन भक्तिविभागेषु ज्ञानमिश्रामेवोत्तमामाहुर्भगवताः । द्वैतभ्रमतिरस्कारतो मुक्तिपर्यवसायिवन्त् । तथा हि । भक्तिर्द्वेषा विहिताऽविहिता च । तत्राऽविहिता रागाऽनुगा । रागाऽत्मिका कामाऽनुसृता या परमेश्वरसिकी परमाऽत्मिका रागस्तन्मयी रागाऽत्मिका व्रजवासिजनेष्वभिन्नता । सेयं द्विविधा । कामरूपा सम्बन्धरूपा

चेति । कामरूपा गोपीषु । सम्बन्धरूपा नन्दाऽऽदिषु पितृत्वाऽऽ-
द्यमिमानमूला । अस्यां न शास्त्रविस्तरः । अथ विहिता श्रवण-
कीर्तनाऽऽदिषुपोक्ता । सा च त्रेधा । कर्ममिश्रा, कर्मज्ञानमिश्रा,
ज्ञानमात्रमिश्रा च । तत्र कर्ममिश्रा सात्विकी राजसी तामसी चेति
त्रेधा । तत्र सात्विकी त्रेधा । पापनाशार्थी भगवत्प्रीत्यर्थी विधि-
सिद्धर्थी च ।

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन्वा तदपणम् ।

यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्विकः ॥ (भा.४-२३-१०)

इति स्मृतेः । एतस्याश्र दास्यभक्तावन्तर्भवः । भगवदज्ञा-
पिपिलनरूपत्वेन भगवत्प्रीतिमात्रफलकनायां पर्यवसानात् । ननु
कर्मनिर्हारः-पापक्रयः स्वगतं फलम् । तदर्थं क्रियमाणस्य कर्मणो
दास्यरूपत्वे स्वगतस्वर्गकामनया क्रियमाणमपि दास्यं स्यादिति
चेन्न । पापस्येश्वरं प्रत्याज्ञालङ्घनरूपापराधजन्यत्वेन तत्त्वयकामनया
क्रियमाणस्य कर्मणो दासत्वसंभवात् । अपराधिनो हि प्रभुं प्रति
दास्यमाचरन्तोऽपराधान्मुच्यन्त इति लोके दृष्टम् । तथा च स्वगतसुख-
मनुद्दिश्य विहितं कर्म कुर्वतां दासत्वं नेतरेषाम् । अत एवोक्तम्—

यस्ते आश्रिष्य आशास्ते न स भूत्यः स वै वणिक् । इति ।

राजसी त्रेधा । विषयाऽर्था, यशोऽर्था, ऐश्वर्याऽर्था चेति ।

विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव च ।

अर्चाऽऽदावर्जयेदो मां पृथग्भावः स राजसः ॥

इति स्मृतेः । एवन्तामसी त्रेधा । हिंसाऽर्था, दम्भाऽर्था,
मात्सर्याऽर्था च ।

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । १५१

दास्यभक्तौ राजसतामसभक्तयोस्तु योग्यतयाऽर्चनभक्तवेव निवेशो
बोध्यः । कर्तृगतसुखफलकत्वात् । इत्यास्तां विस्तरः । कर्मज्ञानमिश्रा
त्रेधा । उत्तमा मध्यमा प्राकृता च । सत्वतोरतम्यात् । तत्रोत्तमः—

सर्वभूतेषु यः पश्येद्गवद्गावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥ (भा० १ १-२-४५)

इति सर्वभूतग्रहणसमयेऽपि द्रवावस्थाग्रविष्टभगवदाकरताया
एव प्रकाशमानत्वाज्जतुरङ्गवत्सर्वभूतेषु भगवद्गावनोपपत्तेयं भागव-
तोत्तमः । तादृशसंस्कारस्यानपायादिति भावः । एतादृशमाना-
न्यथानुपत्त्या प्राक् पूर्णा द्रवाऽवस्था प्रतीयते । ईषद्रवाऽवस्था-
यान्तु मध्यमः ।

ईश्वरे तदधीनेषु बालिषेषु द्विष्टसु च ।

प्रेम मैत्री कृपेषेक्षायः करोति स मध्यमः ॥ (भा० १ २-२-४६)

इत्युक्तः । एतादृशवस्थातोऽग्रे पूर्णद्रवावस्थाया उत्पत्तय-
मानत्वादिति भावः । यस्य तु चित्ते न द्रवावस्था पुष्टा नापी-
षदुत्पन्ना । किन्तु तदर्थं भागवतधर्मान् श्रद्धयाऽनुतिष्ठति स का-
ठिन्यावस्थाविनाशसामग्रा विशिष्टः प्राकृतः ।

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।

न तद्गुक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ (भा० १ १-२-४७)

इत्युक्तः । प्रकृतिशाऽरम्भस्तस्यां वर्तमानः प्राकृतः ।

प्रारब्धमक्तिसाधनानुष्टान इत्यर्थः । अत्रोत्तमाया आत्मनिवेदने,
मध्यमाया दास्ये, प्राकृताया अर्चनेऽन्तर्भावो बोध्य इति संङ्क्षेपः ।

ज्ञानमात्रमिश्रा—

मद्भूगुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाऽम्भसोऽम्बुधौ॥इति(भा० ३-२९-११)

अत्राऽवच्छिन्नेति धारावाहिकता दर्शिता । यथा गङ्गाऽम्भस इति वृष्टन्तेन मनस्यपि धारावाहिको द्रवावस्था । मयि सर्वगुहाशये मनोगतिरिति सर्वेशाऽकारता । तेनाद्रवाऽवस्थायां धारावाहिकयपि वृत्तिद्रवाऽवस्थायामपि आशुविनाशिनी सा, द्रवत्त्वधारावाहिकत्वयुक्ताऽपि सर्वेशाविप्रया न भक्तित्युक्तम् । सोऽयं द्रवावस्थाप्रविष्टभगवत्स्वरूपमानस्य त्रिविधत्वात् त्रिविधः । तत्राऽद्यः प्रपञ्चसत्यत्वभानसहितः । यथा—

खं वायुमन्त्रि सलिलं महीं च ।

ज्योतींषि सर्वाणि दिशो द्रुमाऽदीन् ॥

सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरम् ।

यत्किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः ॥ (भा० ११-२-४१)

इत्यादि । अनेन प्राकृतो भागवतोत्तम उक्तः । द्वितीयः प्रपञ्चमिथ्यात्वभानसहितः । यथा—

तरमादिदङ्गदशेषमस्त्रवरूपं

स्वप्नाऽभमस्तधिवर्णं पुरुडःखडःखम् ॥

त्वयेवनित्यसुखवोधतनावनन्ते

मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति ॥ (भा० १०-१४-२२)

अनेन मध्यमो भागवतोत्तम उक्तः । तृतीयः प्रकारद्वयेनापि

प्रपञ्चभानविरहितः । यथा—

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । १५३

ध्यायतश्चरणाऽस्मोजं भावनिर्जितचेतसा ।

औत्कण्ठाऽश्रुकलाऽक्षस्य हृद्यासोन्मे शनैर्हरिः ॥

प्रेमाऽतिभरनिर्भिन्नपुलकाङ्गोऽतिनिर्भरः ।

आनन्दसंस्थवेलीनो नाऽपश्यमुभयं मुने ॥ इति(भा० १-६-१७-१८

अनेनोत्तमो भागवतोत्तम उक्तः । एवं मध्यमाऽदिभेदाः
स्वयम्भुदाहार्याः । तथा च साधनपरिपाकेनोत्तरोत्तरभूमिलाभः ।
तत्र कर्ममिश्रा गृहस्थानां, कर्मज्ञानमिश्रा वानप्रस्थानां, ज्ञानमात्र-
मिश्रा भिषुणाम् ।

निर्विष्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।

तेष्वनिर्विष्णायोगानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥

यद्यच्छया मत्कथाऽदौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।

न निर्विष्णो नाऽतिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ (भ० १-२०-७-८)

इति स्मृतेः । अत्रानिर्विष्णानां न्यासिनां कर्मसु सत्सु ज्ञानयोगः ।

कर्मज्ञानयोग इत्यर्थः । तादृशस्य भक्तिः कर्मज्ञानमिश्रा । निर्विष्णस्य

तु कर्मपरित्यागतो ज्ञानम् । तादृशस्य ज्ञानमात्रमिश्रा सर्वोत्तमा ।

परमोऽकृष्णसाध्यसाधनकत्वात् । सेयं वैधी भक्तिरेकाङ्गाऽनेकाऽङ्गा

वा परतत्ववैमुख्यपरिहरेण परभक्तयेऽवश्यमेव सम्पादनीयेति ग्रन्थ-

तात्पर्यार्थः ॥ ७ ॥

तेष्विदमेवाऽवश्यकमित्यपि नियमो नाऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽह—

ईश्वरतुष्टरेकोऽपि बली ॥ ८ ॥

ईश्वरोति । कीर्तनाऽदिषु यः कथिदेकोऽप्यभ्यासाऽनुरागा-
ऽदिगुणयुक्ततये श्वरतुष्टिविशेषजनकश्चेत्स एव बली सर्वार्थदः ।

‘मच्चितः सर्वदुर्गणि मत्प्रसादाच्चरिष्यसि’ (भ. गी. १८-५८)
 इत्यादि प्रमाणादिति भावः । न च प्रत्येकं व्यभिचारः । तृणारणिमणि
 न्यायेन कारणत्वस्य विवक्षितत्वादित्यास्तां विस्तरः । एवमत्र बलित्व-
 कथनेन क्लेशग्रस्तवं सुखदत्त्वं च ज्ञापितम् । तथा हि क्लेशः कर्मशय-
 स्तद्वीजमविद्याऽर्थमतारागद्वेषाऽभिनिवेशाश्च । तत्र कर्माऽशयः
 प्रारब्धाऽप्रारब्धमेदेन द्विविधः । तत्र प्रारब्धहरत्वं यथा तृतीये—
 यन्नामधेयश्रवणाऽनुकीर्तना— ।

द्यतप्रहृणाद्यत्समरणादपि कच्चित् ॥
 श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते ।

कुतः पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ॥ इति । (भा. ३-३३-६)
 डुर्जातिरेव सवनायोग्यत्वे हेतुः ।

डुर्जात्यारम्भकं पापं भवेत्प्रारब्धमेव तत् ।
 अप्रारब्धहरत्वं यथैकादशस्कन्धे—
 यथाऽग्निः सुसमिद्वाचिः करोत्येधांसि भस्मसात् ।
 तथा मद्विषया भक्तिरुद्वैर्नांसि कृत्स्नशः ॥ इति । (अ. १४-१९)
 अविद्याहरत्वं यथा चतुर्थे—

यत्पादपङ्कजपलाशविलासभक्त्या ।

कर्माऽशयं ग्रथितमुद्ग्रथयन्ति सन्तः ॥
 तद्वन्न रिक्तमतयो यतयो निरुद्ध- ।

श्रोतोगणास्त्वमरणं भज वासुदेवम् ॥ (अ. २२-३६)
 बीजहरत्वं यथा षष्ठे—

तैस्तान्यघानि पूर्णते तपोदनवताऽदिभिः ।

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । १५५

नाऽर्थमजं तद्वदयं तदपीशाऽप्रिसेवया ॥ इति । (अ. २-१७)

सुखदत्वं यथा तन्मे—

सिद्धयः परमाऽर्थ्यां भुक्तिर्भुक्तिश्च शाश्वती ।
नित्यं च परमाऽनन्दं भवेद् गोविन्दभक्तिः ॥
एवं सद्गुणाऽदिग्रदत्वमपि वोध्यम् ।

यथा पञ्चमे—

यस्याऽस्तिभक्तिर्भगवत्यकिञ्चना
सर्वैर्गुणैस्तत्र समाप्ते सुराः ।
हरावभक्तस्य कुतो महद्गुणा
मनोरथेनाप्ति धावतो वहिः ॥ इति । (अ. १८-१२)

तथा भगवदाकर्षकत्वमपि, यथा एकादशे—

न साधयति मां योगो न साहृदयं धर्मं उद्ब्रव ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्मर्मोर्जिता ॥ (अ. १४-२०)

इति दिक् ॥ ८ ॥

कदा क्लेशभ्रत्वलक्षणं बलमित्याशङ्कय ‘स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य
त्रायते महतो भयात्’ । (भ. गो. २-४०) इति प्रमाणाद्यदा
परमेश्वरप्रीत्युद्देशेन क्रियते तदैवेत्यभिप्रेत्याऽह—

अबन्धोऽर्पणस्य मुखम् ॥ ९ ॥

अबन्ध इति ।

प्रीणातु भगवानोशः कर्मणाऽनेन शाश्वतः ।

करोति सततं बुद्धया ब्रह्माऽर्पणमिदं परम् ॥ इति ।

यथोक्ताऽर्पणघटितस्यैवाऽबन्धो-वन्धाऽभावोऽरिलङ्गेशाविघ्वंस-
रूपो, मुखं-द्वारं ब्रह्माऽवासिलक्षणकैवल्यं इति शेषेणाऽर्थः ।

ब्रह्माऽर्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माऽनौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ (भ.गी. ४-२४)
इत्यपि ब्रह्मार्पणं बोध्यम् । वस्तुत एतादशस्यैव ब्रह्मप्रापकत्व-
श्रवणात् ॥ ९ ॥

गीतायान्द्रादशाऽध्याये—

मग्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।

सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटरथमचलं ध्रुवम् ॥

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।

ते प्राप्नुवन्ति मामेव स भूतहिते रताः ॥ (श्लो० २-४)

इत्युपक्रम्य—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ (श्लो० २-६)

इत्युक्त्या ध्यानमप्यज्ञं भक्तौ लभ्यते । तत्र 'य एषोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेशः' । (छां.१-६-६)

ध्येयः सदा सवित्रमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजाऽसनसन्निविष्टः ।

केगुरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी

हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥ (नार० पं० ११-७१)

इत्येवंरूपमेव किं ध्येयं सगुणम्, उत रूपाऽन्तरमेव । यथा—

सौरिमण्डलमध्यस्थं साम्बं संसारमेषजम् ।

नीलश्रीवं विरूपाऽक्षं नमामि शिवमव्ययम् ॥ इत्यादि ।

अथवा निर्गुणमेव । यथा—

एकं ज्योतिर्मयं शुद्धं सर्वगं व्योमवद्दृढम् ।

अद्यक्तममलं नित्यमादिमध्याऽन्तवर्जितम् ॥

स्थूलसूक्ष्ममनाकाशमसंरपर्शमचाक्षुषम् ।

न रसं न च गन्धाऽऽद्वयमप्रमेयमनूपमम् ॥

आनन्दमजरं नित्यं सदसत्सर्वकारणम् ।

सर्वाऽऽधारं जगद्रूपममूर्तमजमव्ययम् ॥

अद्वयं द्वियमध्यस्थं वहिःस्थं सर्वतोमुखम् ।

सर्वाद्वक् सर्वतःपादं सर्वरूपक् सर्वतःशिरः ॥

ब्रह्म ब्रह्ममयोऽहं स्यामिति तत्त्वस्य वेदनम् ॥ इति ।

तत्राऽऽह—

ध्याननियमस्तु दृष्टसौकर्यात् ॥ १० ॥

ध्यानेति । तु शब्दो न कारार्थः । इदमेव ध्येयमिति ध्येय-
नियमो ध्याने नास्तीत्यर्थः । कुतः दृष्टसौकर्यात् । यथाऽभिमत-
ध्यानादेव चित्तप्रसादरूपदृष्टसौकर्यसम्भवात् । तथा च यस्य यद्वृप-
ध्यानादेवाऽनन्द आविर्भवति तेन तदेव रूपमभिमते ध्यातव्यमिति
भावः । एतदभिश्रेत्यैव भगवान्पतञ्जलिरिप्याह—“यथाऽभिमतध्याना-

द्वा' इति (यो० सू० १-२९) । अथवा 'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि' इति दिङ्गियमः । 'प्राचीनप्रवणेन वैश्वदेवेन यजेत्' इति देश-नियमः । 'अपराह्ने पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इति कालनियमस्तदेतत्त्रयं यथा कर्मणि दृश्यते तथा ध्यानेऽप्यस्ति न वेति सन्देहेऽस्तीति प्राप्तम् । वैदिकत्वस्याविशेषात् । इत्थं च तत्साध्यायां भक्तावपि देशकालनियमः प्राप्त इत्यत्र आह—ध्यानेति । दिग्देश-कालनियमो ध्याने नास्ति । कुतः दृष्टसौकर्यात् । मनोऽनुकूल-देशकालाऽऽदिकं दृष्टसौकर्यन्तस्माद्यानस्य सम्भवादित्यर्थः ।

अयं भावः । ऐकाग्र्यं हि ध्यानस्य प्रधानसाधनम् । न च तस्य दिग्गादिनियत्या कथिदतिशयो विद्यतेऽतो नास्ति नियमः । अत एव श्रुतियोर्गाऽभ्यासाय प्रदेशं निर्दिशन्ती मनोऽनुकूल इत्येवाऽह—'यस्मिन्देशकालाऽदौ मनस ऐकाग्रं तत्रैव युच्ज्यात्' । न तु शास्त्रेण नियमतः कथिदेशकालादिरस्तीत्यर्थः । 'समे शुचौ वह्निवालुकाविवर्जिते' इत्यादिदेशविशेषः श्रूयत इति चेतसत्यम् । प्राणाऽयामाऽर्थन्तदिति बोध्यम् । अन्यथा रोगप्रसङ्गादिति । तस्मान्ब्राह्मणे ध्याने देशकालाऽऽदिनियमः । आह चैवं भगवान् वादरायणोऽपि 'यत्रैकाग्रता तत्राऽविशेषात्' (वे० सू० ४-१-११) इति । अतो ध्याननिर्वर्त्यायां भक्तावपि न दिग्गादिनियम इति भावः ॥१०॥

तद्यजिः पूजायामितरेषान्तु नैवम् ॥ ११ ॥

तद्यजिरिति । 'मद्याजी मां नमस्कुरु' (भ. गी. ९-३४) 'यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्' (भ. गी. ९-२५) इत्यादौ परमेश्वरयजिः पूजायां प्रयुक्तो मन्तव्यः । यज देवपूजासङ्गतिकरणाने-

छितीयाध्याये छितीयाहिकम् । १९९

ष्विति पाठात् । इतरेषां—गौणभजनानां, नैवम्—न पूजा-
तुल्यतया यजिव्यपदेश्यत्वम् । मुख्यपूजायागस्योपादानसम्भवेऽमु-
ख्यग्रहणमन्याश्यम् । नमस्काराऽदिसाहर्चर्यमप्यत एव सुतरामुष-
पन्नं भवतीति भावः । उपलक्षणं चैतदन्येषामपि यागानाम् ।
तेषामपि प्रीतिफलकवदानत्वेन यज्यर्थत्वात् । न च तेषां प्रीति-
फलक्त्वे मानाऽभावः ।

दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।

श्रेयोभिविंविधैश्वान्यैः कृष्ण भक्तिहिं साध्यते ॥ (भा. १०-४७-२४)

वर्णाऽऽश्रमाऽचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

चिष्णुराराध्यते नाऽन्यः पन्थास्तत्त्वोषकारणम् ॥

इत्यादिवाक्यस्यैव मानत्वात् ॥ ११ ॥

पूजाप्रसङ्गादधिकरणचतुष्कम्—

पादोदकन्तु पाद्यमव्याप्तेः ॥ १२ ॥

पादोदकमिति ।

गङ्गाप्रयागपुष्करनैमिषाणि ।

पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयामुनानि ॥

कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापा-

त्पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः ॥ (न्. पु. ५९-४६)

इत्यादिना पावनत्वेनोक्तं पादोदकं पाद्यरूपमेव । पादसंयुक्त-
जलस्य पादोदक्त्वे शालग्रामपूजायां पादोदके तत्पादे (च) पादोदक-
व्यवहाराऽनापनेश्चेति भावः ॥ १२ ॥

भगवते स्वयमर्पितं नैवेद्यं ग्राहन्नवेति सन्देहे-न ग्राहम् ।

दत्ताऽपहास्तिप्रसङ्गादिति प्राप्त आह—

स्वयमप्यर्पितं ग्राह्यमविशेषात् ॥ १३ ॥

स्वयमपीति । पूजायां भगवते दत्तनैवेद्यं निर्माल्याऽऽदिकं
स्वयमपि ग्राहमेव । कुतः अविशेषात्—भागवद्-भागवतत्वाऽ-
विशेषादित्यर्थः । तथा—

विप्रेभ्यस्त्वथ तदेयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् ।

वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शास्त्रम् ॥

इत्यादिना भागवतेभ्यो नैवेद्यनिर्माल्याऽऽदिग्रतिपत्तेविधानाद—
स्याऽपि तद्वदेव भागवतत्वान्नैवेद्याऽऽदिग्रहणमुचितमेवेति भावः ।
अत एवानिवेदिताऽन्ननिन्दा तद्वोजने निषेधश्च श्रूयते—

अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।

न तत्स्वयं समक्षेयाद्विष्णोर्न निवेदितम् ॥

‘यन्न दद्यान्न तदश्नीयात्’ इत्यादि । न च दत्ताऽपहास्ति-
प्रसङ्गः । इदं भगवत्यादिना देवतोद्देशेन त्यक्तद्रव्यपरिग्रहण एव
दत्ताऽपहास्तिप्रसक्तेः । ‘भवदीयमेवेदमनुजानातु’ भवान् इत्यादिरूपं
चेतोवृत्तिविशेषं निवेदनं कृत्वा ग्रहणे तु न तत्प्रसक्तिः—

गन्धान्वन्वरमव्यांश्च सजो वासांसि भृषणम् ।

दत्त्वा तु देवदेवाय तच्छेषाण्युपभुञ्जत ॥

इत्यादिवाक्यपर्यालोचनतस्तथावगमात् । अत एव दत्त-
जातीयमेकराश्यवशिष्टमपि भुञ्जीतेति यतोऽन्योद्देशेन त्यक्तस्यापि-
‘उत्तराऽर्थास्त्विष्टकृतेऽवद्यति’ ‘यजमानपञ्चमाः पुरोडाशं भक्षयन्ति’

इत्यादिवाक्यैः प्रतिपत्तिपरं रविशेषात् । ‘नोपयुज्ज्यान्निवेदितम्’ इत्यादीनान्तु यावद्देवोपयोगं तद्ग्रहणरूपप्रतिपत्तिनिषेधकत्वान्न तैर्विषेध इति मन्तव्यम् । ननु प्रतिपत्तिः स्वस्वत्वाऽपादिका, न वा । अन्त्ये परस्वग्रहणनिवन्धनमिष्टं स्यात् । आदे स्वसच्चानुकूलव्यापारत्वात् ‘सात्वतेभ्यो ददाति’ इतिवत्स्वसै ददातोत्यपि सात् । तथा च सर्वत्र ‘ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्’ इत्यादिना ब्राह्मणत्वादात्मनेऽपि दानप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् । दानस्य स्वस्वत्वध्वंसेन परस्वत्वाऽपादनरूपत्वात् । प्रतिपत्तौ तु नैवम् । स्वस्वत्वाऽपादनमात्रत्वात् । तस्मात्स्वयं ग्रहणेऽपि न दोष इत्यास्तां विस्तरः ॥ १३ ॥

पूजायामपराधवर्जनतत्प्रायश्चित्योरपि विहितत्वात्तत्र व्यवस्थामाह—

निमित्तगुणव्यपेक्षणादपराधेषु व्यवथा ॥ १४ ॥

निमित्तेति । अपराधाः केचिद्विहितकर्मसम्बन्धेनाऽधीताः । केचिदन्यथाऽधीताः । तेषाद्यानां क्रत्वपकारकत्वम् । तद्वाक्यशेषे न रकाऽदिकलश्रुतिस्तु निन्दाऽर्थवादमात्रम् । अन्त्यानां पुरुषाऽनर्थाऽपादकत्वम् । तथा तत्त्वप्रायश्चित्तानामपि क्रत्वर्थत्वं पुरुषाऽर्थत्वं मन्तव्यम् । अक्षराऽर्थस्तु—निमित्तं—ज्ञापकं शास्त्रं, तस्य गुणः पूर्वोक्तं द्विविधमधीतत्वम् । तदनुसारादपराधेषु—निषिद्धेषु क्रत्वपकारकत्वपुरुषापकारकत्वव्यवस्थेति ।

तत्र—‘देवपूजाऽपराधास्ते द्वात्रिंशत्परिकीर्तिताः’(व०-प० १२४-४)। इत्यादयः प्रथमाः । ‘सतां निन्दा नाम्नः परमपराधं वित्तुते’ । इत्येवमादयो द्वितीयाः । तत्र द्वात्रिंशदपराधा यथा—

यानैर्वा पाडुकैर्वाऽपि गमनं भगवद्गृहे ।
 देवोत्सवाऽऽद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः ॥
 एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात्स्वदक्षिणम् ।
 उच्छिष्टे च तथाऽशौचे भगवद्वन्दनाऽऽदिकम् ॥
 पादप्रसारणं चाऽग्रे तथा पर्यङ्कवन्धनम् ।
 शयनं भाषणं चैव मिथ्याभाषणमेव च ॥
 उच्चैर्भाषा वृथा जलपो रोदनाऽऽदि च विग्रहः ।
 निग्रहाऽनुग्रहौ चैव स्त्रीष्वसत्कृतभाषणम् ॥
 अश्लीलकथनं चैव अधोवायुविमोचनम् ।
 कम्बलाऽस्तरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः ॥
 शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् ।
 तत्कालोद्भवानां च फलाऽऽदीनामनर्पणम् ॥
 तथा दानं च कर्मण्यपुष्पाऽऽदीनां विपर्यात् ।
 दानं च देवतानिन्दा गुरौ मौनं निजस्तुतिः ॥ इति ।

विपर्याद् दानगन्धमाल्यान्यदत्वा धूपाऽऽदर्पणरूपम् । एवम-
 न्येऽपराधा देवर्षीणामभिसुखे जृम्मणाऽऽक्रोशनप्रसृतयो द्रष्टव्याः ॥ १४ ॥

पूजायां पत्राऽऽदेरपि दानं श्रूयते । तत्किं पुष्पदानाऽऽदिना
 तुल्यफलं नवेति सन्देहे 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या ग्रय-
 च्छति' (भ. गी. ६-२६) इतिश्रवणात्तुल्यफलमिति प्राप्त आह—

पत्राऽऽदेरानमन्यथा हि वैशिष्ट्यम् ॥ १५ ॥

पत्राऽऽदेरिति । अन्यथाऽशक्तौ पत्राऽऽदेरानं पुष्पाऽऽदि-
 स्थान इति शेषः । हि—यतो, वैशिष्ट्यं—मुख्यता । पुष्पाऽऽदिदान-

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । १६३

स्येति शेषः । तथा च शक्तस्य न पुष्पाऽदिदानतुल्यं पत्राऽदिदानम् । अशक्तस्य तु भवति । मुख्यानुकलपयोस्तथैवान्यत्र व्यवस्थापनादित्यास्तां विस्तरः ।

परे त्वत्र—

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चान्यदपि ते गृहे ।

तत्तद्वि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवाय चक्रिणे ॥

इत्यादिना प्राप्तस्य भगवद्देश्यकर्सर्वदानस्य भक्त्यज्ञत्वविधिः ।
अन्यथा पत्राऽदिचतुष्टयविशिष्टविधानं स्यात् । प्रत्येकविधौ
वाक्यमेदात् । तस्मात्पत्राऽदिशब्देन प्राप्तं दानमनूद्य ‘उपव्ययते’
(तै. सं.) इत्यनेनोपवीतरथं दर्शाऽज्ञत्ववद्भक्त्यज्ञत्वविधिरेव युक्त
इत्यभिप्रायं वर्णयन्ति । तत्सुधीभिः परिशीलनीयम् ॥ १५ ॥

ननु स्वस्वर्णाऽश्रमोचितकर्माऽचरणमपि पुमर्थेहेतु भवति
किमितिश्रवणकीर्तनाऽदिष्वेवाऽग्रहस्तत्राऽह—

सुकृतजत्वात्परहेतुभावाच्च क्रियासु ताः

श्रेयस्यः ॥ १६ ॥

सुकृतेति । ताः—श्रवणकीर्तनाऽदिभक्त्यः, क्रिया—सुस्वर्ण-
वर्णाऽश्रमोचितशुक्लकृष्णक्रियाऽपेक्षया श्रेयस्य इति श्रेष्ठाः केवलं
शुक्लतयैकान्तिकाऽत्यन्तिक्षुमर्थेहेतुत्वात् । एतदभिप्रेत्यैवोक्तं
श्रीभागवते—

ल्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाऽम्बुजं हरे-

र्भजन्नपक्षोऽथ पतेच्चतो यदि ॥

यत्र क वा भद्रमभूदमुष्य किं

को वाऽर्थं आसो भजतां स्वधर्मतः ॥ इति (स्क. १-५-१७)

अत्र हित्वैवेति न साऽवधारणम् ।

वर्णाऽश्रमाऽचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराश्यते पन्था नान्यतत्त्वोषकारणम् ॥

इत्यादिवाक्यनिकरेण वर्णाऽश्रमाऽचारपूर्वकभजनस्येशप्रसाद-
हेतुत्वकथनात् । किन्तु स्वधर्मं हित्वाऽपि भजतां नाऽभ-
द्रम् । स्वधर्ममात्रं भजतां को वाऽधिकाऽर्थं इति । स्वधर्मं हित्वा-
ओपि भजतां गोपीप्रभृतीनां—

तमेव परमात्मानं जाग्रबुद्ध्याऽपि सङ्गताः ।

जहुर्विरहजनतापं सद्यः प्रक्षीणवन्धनाः ॥ (भा. २०-२४-११)

इति कृतार्थताश्रवणात् । अत एवोत्कटप्रेमवतां न साधना वृत्तिः ।
यथोक्तन्तत्रैव—

सकृन्मनः कृष्णपदाऽरविन्दयो—

निवेशितन्तदगुणरागि यैरिह ।

न ते यमं पाशभृतश्च तद्गटान्

स्वेऽपि पश्यन्ति हि चीर्णनिष्कृताः ॥ इति । (भा. ६-१-१९)

ननु तहिं स्वधर्माऽचरणं व्यर्थन्तत्राऽह-सुकृतजत्वादिति ।

बहुनसुकृतरैवेदं फलं यद्विभजनम् । तदुक्तं पुराणेषु—

येन जन्मशतैः पूर्वं वासुदेवः समर्चितः ।

तन्मुखे हरिनामानि सदा निष्ठान्ति भारत ॥

नह्यपुण्यवतां लोके मृढानां कुटिलाऽत्मनाम् ।

भक्तिर्भवति गोविन्दे सरणं कोर्तनन्तथा ॥

इत्यादि । सुकृतजत्वं स्वर्गाऽद्वावप्यस्ति तेन किं तत्राऽह—
परहेतुभावाच्चेति । प्रागुक्तदिशा तासां परभक्तिहेतुत्वात् । वक्ष्य-
माणयुक्त्या ज्ञानद्वारा कैवल्यहेतुत्वाच्च श्रेष्ठत्वमिति भावः ॥ १६ ॥

ननु भक्तीनां गौणमुख्यभावोऽयुक्तः । ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’
(भ. गी. ७-१६) इत्यादिना भगवता तुल्यवदभिधानादित्यत आह—

गौणत्रैविध्यमितरेण स्तुत्यर्थत्वात्साहचर्यम् ॥ १७ ॥

गौणेति । गौणत्रैविध्यमेव तासां पापक्षयाऽर्थं विधानात् ।
तहिं ज्ञानी चेति मुख्यसाहचर्यं कुतस्तत्राऽह स्तुत्यर्थत्वादिति ।
स्तुतेरर्थत्वात्प्रयोजनत्वात्साहचर्येण तुल्यतावोधद्वारा प्राशस्त्यप्रत्या-
यनम् । यथा राजसमभिव्याहरेणामात्यानामिति भावः । तत्र
पापक्षयविपद्द्वाराऽदिनि निमित्तम् श्रवणकीर्तनाऽर्थार्तभक्तिः ।
ज्ञानाऽर्थं वेदाऽस्यसनाऽदिकं जिज्ञासोर्भक्तिः । राज्यस्वर्गाऽर्थं
क्रियमाणा कीर्तनजपाऽदिरूपाऽर्थाऽर्थिनो भक्तिः । प्रेमोत्पत्तये
ज्ञानलक्षणा ज्ञानिनो भक्तिः सर्वाभ्यस्ताभ्यो मुख्या । साक्षा-
त्प्रेमहेतुत्वस्य स्वरूपज्ञानेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोके ग्रहादिति
संक्षेपः ॥ १७ ॥

ननु कीर्तनाऽशीनां मुक्तिहेतुविलक्षणपरभक्तवद्भूत्वे कथं
स्वतन्त्रफलर्थत्वन्तत्राऽह—

बहिरन्तस्थमुभयमवेष्टिसववत् ॥ १८ ॥

वहिस्तथमिति । कीर्तनाऽऽदिकं वहिःस्थं पापक्षयाऽऽदि-
लक्षणस्वतन्त्रफलाऽर्थम् । अन्तस्यं परं भक्तिलक्षणप्रधानाऽङ्गच्छे-
त्युभयमपि भवति । यथा राजसूयाऽन्तर्गताऽप्यवेष्टिर्वर्णत्रय-
संयोगात्स्वतन्त्रफलार्था । यथा वा वृहस्पतिसवः क्वचित्प्रधान-
मपि वाजपेयाङ्गं तद्विदित्यर्थः । एतेन—

प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु च ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

इत्यायुक्तं सर्वकर्माङ्गल्यमपि स्मरणकीर्तनाऽऽदेव्याख्यातम् ।
तत्प्रकरणपठितानामपि फलाऽन्तरश्रवणाद्विर्भवेनोत्कर्षस्य प्रमा-
णसिद्धत्वात् । तत्र—

ब्रजस्तिष्ठन्स्वपन्नशनन्शसन् वाक्यपूरणे ।

नामसङ्कीर्तनं विष्णोर्हेलया कलिवन्धनम् ॥

कृत्वा सरूपतां याति भक्तियुक्तः परं ब्रजेत् ।

इत्यन्तःस्थत्वज्ञापकम् ।

सर्वमङ्गलमाङ्गल्यमायुष्यं व्याधिनाशनम् ।

भुक्तियुक्तिप्रदं दिव्यं वासुदेवस्य कीर्तनम् ॥

इति वहिःस्थत्वज्ञापकम् । एवम्—

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधोः ।

तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत् पुरुषं परम् ॥ (भा. २-३-१०)

इत्युभयज्ञापहं बोध्यम् ॥ १८ ॥

वहिःस्थत्वे हेत्वन्तरमाह—

स्मृतिकत्योः कथाऽऽदेश्वार्तौ प्रायश्चित्तभावात् ॥ १९ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । १६७

स्मृतिकोत्योरिति । कथाऽदेशित्यादिना नमस्कारपरिच्छ-
र्याऽऽदिप्रिहः । तथा च स्मरणकोर्तनकथानमस्कारप्रभूतोना-
मातौ महापातकाऽऽदिविषयकाऽनुतापे सति प्रायश्चित्तरूपतया
विधानादपि वहिःस्थत्वं सिध्यतोत्यर्थः । तथा हि-

पापे गुरुणि गुरुणि लघूनि च लघुन्यपि ।

प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायम्भुवाऽऽदयः ॥

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्माऽऽत्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णाऽनुस्मरणं परम् ॥

कृते पापेऽनुतापे वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥

सर्वेषामप्यधवतामिदमेव सुनिष्कृतम् ।

नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः ॥

सर्वाऽश्रमाऽभिगमनं सर्वतीर्थाऽवगाहनम् ।

तथा न फलदन्तत्त्वे नारायणकथा यथा ॥

पाविताङ्गाः सुसंवृत्ताः श्रुत्वमामादितः कथाम् ।

नारायणाऽश्रयां पुण्यां सर्वपापग्रणाशिनीम् ॥

इत्यादिवाक्यानि प्रायश्चित्तभावबोधकानि । वस्तुतः स्मृति-
कीर्तनकथाऽऽदिभक्तेः कस्यां भक्तौ सन्निवेश इत्याशङ्कायामाह—
स्मृतिकीर्त्योरिति । उक्तवाक्यैः पापकृतां नरकाऽर्तिमतां पापश्च-
यसाधनत्वेन स्मृत्यादेरुक्त्वादार्तभक्तवेष सन्निवेश इति सूत्रकृद-
भिप्राय इत्यास्तां विस्तरः ॥ १९ ॥

प्रायश्चित्ताऽन्तरवैफल्यमाशङ्क्य परिहरति—

भूयसामनुष्टिरिति चेदाप्रायणमुपसंहारा-
न्महत्स्वपि ॥ २० ॥

भूयसामिति । ननु स्मृतिकोर्तनाऽदीनामल्पपापविषयत्वं युक्तम् ।
अन्यथा भूयसां बहुविच्चित्तव्ययाऽयासाध्यानां कर्मणामननुष्टानाऽस-
पत्तिरिति चेत् । आप्रायणमामरणं स्मृतिकोर्तनाऽदेः कर्तव्यतयो-
पसंहारान्महत्स्वपि पापेषु निभित्तेषु प्रायश्चित्ताभावः । तथा चोक्तम्—

तस्माद्दहनिंशं विष्णुं संस्मरन्पुरुषो मुने ।

न यानि न एकं शुद्धः संक्षीणाऽस्विलक्लमवः ॥

मा ऋचो मा यजुर्सतात् ! मा साम पठ किञ्चन ।

गोविन्देति हरेनाम गेयं गायत्र नित्यशः ॥

आयासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतो यच्छ्रुतिं शोभन्तम् ।

पापक्षयश्च भवति स्मरतां तमहनिंशम् ॥

गोविन्देति सदा युक्तः कीर्तयेद्यस्त्वनन्यधीः ।

पावनेन च धन्येन तेनेयं पृथिवी धृता ॥

हरे ! केशव ! गोविन्द ! वासुदेव ! जगत्पते ।

इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान्वाधते कलिः ॥

येऽहनिंशं जगद्वातुर्वासुदेवस्य कीर्तनम् ।

कुर्वन्ति तान्नरव्याघ न कलिर्बीधते नरान् ॥

मम नामानि लोकेऽस्मिन्च्छ्रद्धया यस्तु कीर्तयेत् ।

तस्याऽपराधकोटीस्तु क्षमाम्येव न संशयः ॥

भक्तिमान्यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः ।

सहस्रं वासुदेवस्य नामनामेतत्प्रकीर्तयेत् ॥

इत्यादि । एवच्च कुशाऽधिकमत्राऽप्यस्तीति भावः । यत्तु

पराकर्चान्द्रायणतपत्तुच्छै—

र्न देहशुद्धिर्भवतीह तादक् ।

कलौ सकृन्माधवकीर्तनेन

गोविन्दनाम्ना भवतीह यादक् ॥

हत्यायुतं पानसहस्रमुग्रं

गुर्वज्ञनाकोटिनिषेचणञ्च ।

स्तेयान्यनेकानि हरेः प्रियेण

गोविन्दनाम्ना निहतानि सद्यः ॥

साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोमं हेलनमेव च ।

वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाऽधरं विदुः ॥

इत्यादिना यथाकथश्चिद्यत्र काऽपि च यादशताद्यशेनाऽपि
कुतेन कीर्तनेन सद्यः सकलपापक्षयः श्रूयते । तदपि

कुते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हस्तिरमरणं परम् ॥

इत्यादिवाक्याऽनुसारादन्तर्मुखस्य, वहिमुखस्य तु प्रियमाण-
स्यैव न सर्वस्य—

विक्रुद्य पुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि

नारायणोति प्रियमाण

इत्यादिवचयतात्पर्यपर्यालोचनतस्तथाऽवधारणात् । युक्त-
शैतत् । अन्यथा

नामैकं वाचि यस्य स्मरणपथगतं श्रोत्रमूलं गतं वा
शुद्धं वाऽशुद्धवर्णं व्यवहितरहितं तारयत्येव सत्यम् ।
तद्वै देहप्रवणजनतालोभपाखण्डमध्ये
निक्षिप्तं स्यान्न फलजनकं शीघ्रमेवाऽत्र विग्र ॥

इत्यादिवचनविगोधाऽपत्तेरिति वदन्ति । परे तु साङ्केत्य-
पारिहस्येत्याद्युक्तं सर्वान्प्रति सममेव । धर्मशास्त्रोक्तप्रायश्चित्तन्तु
विभाषिकामात्रं पापे यथेष्टप्रवृत्तिवारणाय । तदुक्तं स्कान्दे—

अल्पसाध्येऽपि दुःसाध्यं श्रावयेत्सततं जने ।
यथा न पापे वर्तेन् प्रायश्चित्तभयादिति ॥
न निर्दिशेदल्पसाध्यं प्रायश्चित्ताऽन्तरं बुधः ।
तस्मिन्सङ्क्रमते पापं कर्ता तत्र विमुच्यते ॥

इत्यादि । एतेन महदल्पपापमेदेन ज्ञानाऽज्ञानकृतमेदेन वा
प्रकाशरहस्यमेदेन वा स्मार्तं पौराणं च प्रायश्चित्तं व्यवस्थापनीयमि-
त्यपि न सम्यक् ।

स्तेनः सुरापो मित्रघुग्रहाहा गुरुतल्पगः ।
खीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे ॥
सर्वेषामप्यधवतामिदमेव सुनिष्कृतम् ।
नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् ।

१७१

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्माऽत्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णाऽनुस्मरणं परम् ॥

इत्यादिना गुरुलघुसर्वपापानामविशेषेण कृष्णाऽनुस्मरणस्य
मुख्यप्रायश्चित्तत्वाऽभिधानात् । नच

अथ पातकभीतस्त्वं सर्वभावेन भारत ।

विमुक्ताऽन्यसमारम्भो नारायणपरो भव ॥

इत्यादिविष्णुधर्मोत्तराक्यैर्भगवत्परायणस्यैव तदिति शङ्कच्यम् ।

वस्तुमहिम्नः,

हरिर्हरति पापानि उष्टुचित्तैरपि स्मृतः ।

अनिञ्छयाऽपि संस्पृष्टो ददृत्येव हि पावकः ॥

इत्यादिवचनेन च सर्वस्यैव तदवगमात् । न चाऽस्त्वेवम् ,
परन्तु बहिर्मुखस्य मियमाणस्य भगवन्नामोच्चारणतः लघुपापनिवृत्ति-
र्भविष्यति । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति वाच्यम् ।

यस्मिन्न्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने ।

विद्वा यत्र निवेशिताऽत्ममनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः ॥

मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलाधियां पुंसां ददात्यव्ययः ।

किं चित्रं तदधं प्रयाति विलयं यत्राऽच्युते कीर्तिर्ते ॥

इत्यादिना कीर्तनतः सर्वस्य पापनिवृत्तिज्ञापनात् । ‘सततं
कीर्तयन्तो माम्’इति सततस्मरणकोर्तनाऽद्यभिधानन्तृत्तरपापनि-
वृत्याऽन्तकाले स्मृतिसंभवायेति मन्तव्यम् । अपि च ग्रियमाणत्वा-
ऽदीनां दुर्बचत्वेन नाऽधिकारिविशेषणत्वम् । तथा हि । ग्रियमाणत्वं
मरणश्शणसम्बन्धो वा, मरणाऽव्यवहितप्राक्कालसम्बन्धो वा, मरण-

पूर्वकालसम्बन्धो वा । नाऽद्यद्वितीयौ । तदानीं नामोच्चारणाऽसंभवात् ।
न तृतीयः । जीवतोऽपि नामोच्चारणं पापक्षयहेतु इति प्रसज्येत ।
तस्मान्नाऽजामिलवद् ग्रियमाणत्वं नामोच्चारणस्य पापक्षयसाधनत्वे-
अधिकारिविशेषणम् । एवम्—

अवशेनाऽपि यन्मान्नि कीर्तिं सर्वपातकैः ।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवस्त्रैर्मृगैरिव ॥

इत्यादिवचनाऽनुरोधान्व श्रद्धादिसापेक्षत्वमपि । तथा च
नाऽत्राऽर्थवादत्वं शङ्खयम् ।

श्रुतिस्तिपुराणेषु नाममाहात्म्यवाचिषु ।

येऽर्थवाद इति ब्रूयुर्न तेषान्निरयक्षयः ॥

इत्यादिना तादृशशङ्कापङ्कमग्नानां महानिरयश्रवणादिति व्रदन्ति ।
तच्चिन्त्यम् । एतादृशनिरयवाक्यानां पूर्वोक्ताऽनुसारादविरुद्धाऽर्थे
ग्रामाण्याऽभावकथननिन्दापरत्वात् । अन्यथा—

पुराणेष्वर्थवादत्वं ये व्रदन्ति नराऽधमाः ।

तैर्जितानि पुण्यानि तद्वदेव भवन्ति वै ॥

पुराणेषु द्विजश्रेष्ठाः सर्वधर्मप्रवक्तृषु ।

ग्रदन्त्यर्थवादत्वं ये ते नरकभाजनाः ॥

इत्यादिवचनात्पुराणवचनमात्रस्य सुनरां श्रुत्यक्षरस्य च यथा-
श्रुताऽर्थित्वं स्यादिति मीमांसावैयर्थ्याऽप्यते । तस्मादुक्तव्यव-
स्थैव ज्यायसीति मन्त्रव्यम् । मीमांसकास्तु सन्त्वेतानि पुराणवा-
क्यानि, परन्त्वर्थवादत्वादविवक्षितस्वाऽर्थानीति भजनीयदेवता-
स्तुतिमेवाऽश्रयन्ते । यस्याः सकृत्कीर्तनमप्येताहक् सा पुनर-

प्रायणमुपासिता किन्न करोतीति । एवं चालुष्टेयाऽर्थपराणां मन्वाऽऽ-
दिस्मृतीनामविरोधोऽप्युपद्यते इति वदन्ति । तन्न सम्यक् ।
अर्थवादस्वरूपाऽपर्यालोचनात् । तथा हि । किमिदमर्थवादत्वमविधि-
त्वं विधिशेषत्वं वा अतत्परत्वं वा । तत्राऽविधायकत्वरूपाऽवि-
धित्वमपि किं लिङ्गादिग्रत्ययविरहात् । तदाच्यविरहाद्वा । ‘हरिस्तिय-
वशेनाऽह पुमान्नाऽर्हति यातनाम्’ इति वर्तमानोपदेशाद्वा । नाऽद्यः ।
“यदाग्नेयोऽष्टाकपाल” इत्यादोनामविधित्वग्रसङ्गात् । अत्र लिङ्ग-
दिग्रत्ययस्याऽसत्वात् । न द्वितीयः । असिद्धेः । “आग्नेयोऽष्टा-
कपाल” इत्यादौ लिङ्गाद्यसत्वेऽपि अष्टाकपालपुरोडाशो द्रव्यमणिर्दे-
वतेति द्रव्यदेवतासम्बन्धेनेव प्रकृते ‘प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं
परम्’ इत्यादौ साध्यसाधनसम्बन्धेन कालत्रयाऽऽच्छन्नेन पाप-
क्षयकामो हरिस्मरणं कुर्यादिति विधेः कल्पनात् । लिङ्गाच्यस्य
विधेः शब्दभावनायाः कार्यस्य वाऽसत्वात् । नापि तृतीयः । “तरति
ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” “अग्निहोत्रं ज्ञहोति” इत्यादीना-
मन्यविधायकत्वग्रसङ्गात् । अथ तत्र ब्रह्महत्यातरणाऽश्वमेधयोः
साध्यसाधनभावस्य लोकाऽनधिगतत्वाद् यजते इत्यादौ पञ्चमल-
काराऽश्रयणेन यजैतेत्यादिविधित्वं, तर्हि प्रकृतेऽपि हरिनामोच्चारण-
पापनिर्हणयोः साध्यसाधनभावस्याऽपूर्वत्वाद्विधित्वं भविष्यति ।
एवं पराऽर्थत्वलक्षणं विधिशेषत्वमपि किन्नामकीर्तनविषयो यो
विधिस्तत्त्वेषत्वं, उताऽन्यविधिशेषत्वम् । नान्त्यः । अन्यस्य विधेः-
सन्निधानात्, नामकीर्तनस्यैवाऽन्यविधिनिरपेक्षत्वेनोपसंहाराच्च । आद्ये तु
नामकीर्तनविधेः फलाऽकाङ्क्षायामार्थवादिकमेव फलं पापक्षयरूपं

कल्प्यते । यथा “प्रतिष्ठृन्ति ह वा य एना रात्रीरुपयन्ति” इति रात्रिसत्रविधेः फलाऽऽकाङ्क्षायां प्रतिष्ठृन्तोत्पर्यवादोपस्थितौ प्रतिष्ठापालं कल्प्यते मीमांसाचतुर्थे । इत्थं च विधिशेषत्वेऽपि नामसंकीर्तनपराणां पौराणाऽर्थवादानां न काऽपि हानिरिति मन्तव्यम् ।

ननु नाऽत्र विधिः कल्प्यते, किन्त्वव्यभिचरितोपासनासम्बन्धेवताद्वारान्यविहितऋतुविधेरुपासनाविधेवाऽङ्गं नामसङ्कीर्तनं, नामसङ्कीर्तनप्रतिपादकतत्तद्वाक्यात् । यथा “यस्य पर्णमयी ज्ञानर्भवति” इति वाक्यात्पर्णमयीत्वमव्यभिचरितऋतुसम्बन्धं ज्ञानद्वारा ऋत्वङ्गम् । तत्र च फलश्रवणमर्थवाद् इति चेत् अत्र वदन्ति । किं सर्वं नामसंकीर्तनवाक्यं पर्णतान्यायेन नामकीर्तनस्याङ्गत्वं वोधयेत्, कतिपयं वा । नाऽद्यः—

ध्यायनकृते यजन्यज्ञेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥

इत्यादेरङ्गत्वबोधकत्वाऽनुपपत्तेः । ध्यानयज्ञाऽर्चनफले संकीर्तनस्य युगमेदेन व्यवस्थापरत्वात् । उभयपत्त्वे वाक्यमेदप्रसङ्गात् । ननु “यथा यस्य पर्णमयी ज्ञानः” इति ऋत्वङ्गतया पर्णताविधानं “न स पापं क्षोकं शृणोति” इत्यर्थवादः तथा ‘संकीर्त्य केशवम्’ इत्युपासनाऽङ्गतया नामकीर्तनविधानं, इतरत् ‘ध्यायन् कृते’ इत्याद्यर्थवादः । ततश्च नाऽस्य व्यवस्थापरत्वं येन वाक्यमेदः स्यादिति चेत्—उच्यते । ध्यायन्यजन्नर्चयन् यदाप्नोतीत्यवरुपः फलांशस्तावदास्तामर्थवादः । “न स पापं क्षोकं शृणोति” इतिवदर्थवादस्य सम्मावितत्वात् । ‘कृते ध्यायन् त्रेतायां

यजन् द्वापरेऽर्चयन् । इत्येवं युगभेदेन श्रेयोहेतुत्वव्यवस्थाऽनुवादस्तु कथमर्थवादः स्यात् । स्तुतावनुपयोगात् । स्तुतिर्हि न देशकालव्यवस्थामालम्बते । 'अस्मिन्नेव ग्रामेऽयं समीचोनोऽस्मिन्नेव काले' इत्यादौ स्तुत्यपकर्षात् । अपि तु स्तुतिर्देशकालव्यवस्थाराहित्येऽपि स्तुत्यस्य पुरुषाऽर्थपर्यवसन्नत्वमालम्बते । तस्मादपूर्वत्वाद्वयवस्थाविधिरेवाऽस्मिन्वाक्ये न पर्णतान्याय इति मन्तव्यम् । अत एव न कलिस्तुतिपरत्वमपि । कलिस्तुतेरनुपयोगात्, व्यवस्थायाश्चाऽपूर्वत्वात् । ननु कृते ध्यायन् यच्छ्रेय आमोति तत्वेतायां यजन्नामोति, यत्त्रेतायां यजन्नामोति, तद्वापरेऽर्चयन्नामोति यद्वापरेऽर्चयन्नामोति, तत्कलौ संकीर्त्य केशवमामोतीतिपूर्वपूर्वयुगाऽपेक्षयोत्तरोत्तरयुगस्याऽल्पप्रयाससाध्यश्रेयोहेतुत्वप्रतिपादनेनोत्कर्षमुखेन सर्वयुगोत्कर्षः कलेविंवक्षित इति चेन्मैवम् । वाक्यावृत्तिदोषप्रसङ्गात् । तस्मान्न स्तुतिपरमिदम् । अपि तु श्रेयोहेतुत्वव्यवस्थाविधिपरमिति । नाऽपि द्वितीयः । वाक्याऽन्तरेभ्यो नामसंकीर्तनस्योपासनाऽङ्गत्वेऽपि व्यवस्थावाक्यात्पुरुषाऽर्थत्वस्याऽपि संभवात् । एवं

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियाऽदिषु ।

न्यूनं संपूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥

इत्यादिना क्रत्वङ्गत्वेऽपि नामकीर्तनस्य तद्वोध्यम् । अपि च संकीर्तनं द्विविधम् । गुणकीर्तनं नामकीर्तनं च । तत्र नामकीर्तनस्य क्रत्वङ्गत्वेऽपि गुणकीर्तनस्य तदभावात्कलाऽकाङ्क्षायामार्थवादिकं फलं संबन्ध्यत एव । नामकीर्तनस्याऽपि सत्यप्युक्तवाक्यात्क्रत्वङ्गत्वे सर्वाऽर्थशक्तियुतस्य देवदेवस्य चक्रिणः ।

यद्वाऽभिरोचते नाम तत्सर्वाऽर्थेषु योजयेत् ॥

इतिवाक्येन पुरुषाऽर्थताऽस्त्वेव । यथा स्वादिरत्यायाः “स्वादिरो
यूपो भवति” इति क्रत्वङ्गस्त्वेऽपि “स्वादिरं वीर्यकामस्य” इति
(आदि) वाक्येभ्यः पुरुषाऽर्थताऽपि । ततश्च ‘कलौ संकीर्त्य
केशवम्’ इत्यत्र संकीर्तनत्वेनोभ्योः फलाऽऽकाङ्क्षायां यदाप्रोति
तदाप्रोतीति फलाऽन्वयो घटत एव । इत्थं च सर्वेषामेव नामकीर्तना-
ऽस्त्रदिपराणां वाक्यानां फलप्रत्वमेव ज्ञेयम् । एवमत्प्रत्वमपि
प्रतीयमानाऽर्थतात्पर्यराहित्यरूपं न, वाधकसत्वात्, नाऽपि साधका-
ऽभावात्, अर्थाऽन्तरप्रत्वरूपस्य वाधकस्य निरासात् । अर्थाऽन्तरप्रत्वे
निराकृते स्वाध्यायाऽध्ययनविधेव साधकस्य सत्वाच्च । अपि च
स्पष्टमुपलभ्यन्त एव कीर्तनविषया विधयः—

तस्मादेकेन मनसा भगवान्सात्वतां पतिः ।

श्रोतव्यः कीर्तिंतव्यश्च ध्येयः पूज्यश्च सर्वदा ॥

गोविन्देति सदा वाच्यम्

नामानि तद्रत्निकरणि पठेदलज्जः ।

इत्येवं जातीयका वहवः । तत्र चाऽर्थवादिकमुक्तफलमेवेति
न काऽप्यनुपपत्तिः । तस्मादर्थवादत्ववर्णनं नरकायैव केषाञ्चिदिति
मन्तव्यम् । तदुक्तम्—

अहो हि वाक्ये चतुरक्षरे द्वे

पुण्यस्य पापस्य निदानभूते ।

उच्चारणादेव नृणां मुनीन्द्रा

नारायणश्चेति नचार्थवादः ॥

इत्यादि । अथ महाफलं कथमल्पेन लभ्येतेति चेत् । वचन-
बलादेवेत्यवेहि । दृश्यते हि “सत्रायावगूर्य विश्वजिता यजेत्” इति
सत्रफलोदेशेन विश्वजिद्विधानम् । एवं ज्योतिष्टोमफलोदेशेन सर्वेभ्यः
कामेभ्यो दर्शपूर्णमासविधानम् । ततश्च तुल्यं फलम् । कस्तर्हि
महत्सु कर्मसु प्रवर्तेतेति चेत्—श्रूयताम् । तच्चिकीषुरेव तत्र प्रवर्तताम् ।
दृश्यते हि कस्मै चिन्महदेव रोचते कस्मैचिदन्यमेवेति शक्त्यशक्त्य-
पेक्ष्या व्यवस्था कल्प्यतामिति ग्रागेवोक्तप्रायम् ॥ २० ॥

ननु भक्तिः सुगमोपायः अज्ञानं च्यभक्तिवीजं परमेश्वरविषय-
मनादिकालप्राप्तमतिद्वं कथमतिसुकरेण भक्तियोगेन नाशनीय-
मत आह—

लघ्वपि भक्त्यधिकारे महत्क्षेपक- मपरसर्वहानात् ॥ २१ ॥

लघ्वपीति । सुकरमपि भक्त्याख्यं साधनं महत्क्षेपकम्—महतो
द्वद्भूमेरज्ञानस्य, क्षेपकं—नाशकम् । कुतः भक्त्यधिकारेऽपरसर्वहानात्
भक्तस्य शरणापन्नस्याधिकारे ज्ञानवैराग्यादीनामपरेषां सर्वेषां
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज । (भ० गी० १८-६६)

ज्ञाने प्रयासमुद्पास्य मनन्त एव ।

जीवन्ति सन्मुखरितां भवदीयवार्ताम् ॥

स्थानस्थिताः श्रुतिगतां तनुवाङ्मानोभिः ।

ये प्रायशोऽजित जितोऽप्यसितैङ्गिलोक्याम् ॥

तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥

यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।

योगेन दानवर्मण श्रेयोभिस्तरैरपि ॥

सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तोलभतेऽज्ञसा॥(भा.स्क.-११-२०-३१-३२)

इत्यादिना त्यागकथनादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् ।

ज्ञानं प्लावयते नित्यं यो ज्ञानमनुवर्तते ।

ज्ञानादपेत्य या वृत्तिः सा विनाशयति प्रजाः ॥

‘सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि’ (भ० गी०-४-३६)

इत्यादिवचनविरोधात् । तस्मान्नोक्ताभिप्रायः । किन्तु लघ्वपी-
ष्टकीर्तनाऽऽदि महतः पापस्य क्षेपकं नाशकम् । अपरस्य सर्वस्य
कर्मणो हानाद् हानमभ्युपेत्य भक्तस्य शरणापन्नस्याऽधिकारे
द्वादशाऽबदादीनामभक्ताधिकारिक्त्वमिति भावः । श्रोमागवते—

कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते ।

अविद्वदधिकारित्वान्प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥ (स्क०-६-१-११)

इत्यनेन कर्मात्मकप्रायश्चित्तस्य भक्ताधिकारित्वमुक्त्वा

केचित्केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः ।

अघं धुन्वन्ति कात्स्न्येन नीहारमिव भास्करः ॥(स्क०-६-१-१५)

इत्यादिना शरणापन्नस्य भक्तेः प्रायश्चित्तवेनाऽवतारितत्वात् ।

तथा गीतायाम्—

मन्मना भव भद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । (अ०-९-३४)

इति श्लोके प्रशस्ततमनिष्टकामकर्मोक्तेः । ततोऽपि रहस्यपरे

द्वितीयाध्याये द्वितीयाह्निकम् । १७०

सर्वधर्मान्परित्यज्य मासेकं शरणं ब्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥(अ०-१८-६६)

इतिवाक्ये

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ।

इतिपद्योक्तनिष्कामकर्मत्यागविशिष्टपरमेश्वरशरणापत्तिरूपमत्तिकथनं
पूर्वार्थेनोत्तरार्धस्य तादृशाधिकारिणः सकृत्कीर्तनरमणाद्युत्पादनेन
सर्वपापक्षयं जनयिष्यामीति तात्पर्यं भगवत् इति वदन्ति । एतदपि
चिन्त्यम् । गीतावाक्यस्य ज्ञानजननेन सर्वपापं नाशयिष्यामीत्यत्रैव
तात्पर्यात्पूर्वापर्यालोचनतस्तथैवगमात् । तस्मादयमर्थः सूत्रस्य ।
लघ्वपि कीर्तनादिकं महद्भवति । यतः शरणाऽऽपन्नस्य सर्वहानात् ।
ऋणित्वाद्यभावं प्राप्य क्षेपकं समस्तपापनाशकं भवतीति । तथा च
स्वरूपलाघवेऽपि फलद्वारके महच्चमस्त्येवेति भावः । भगवच्छरण-
स्यात्मृणित्वमुक्तं श्रीभागवते—

देवर्षिभूतात्मनृणां पितृणाम् ।

न किङ्गरो नायमृणो च राजन् ॥

सर्वात्मना यः शरणं शरण्यम् ।

गतो मुकुन्दं परिहृत्य कृत्यम् ॥ इति ॥ २१ ॥

श्रवणकीर्तनादेः पापनिवर्तकत्वात् ‘प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं’
(विष्णु ० अ०-२-६-३४) इत्यादिना प्रायश्चित्तरूपत्वोक्तावपि
प्रायश्चित्तान्तरधर्मास्तु नायान्तीत्यत आह—

तत्स्थानत्वादनन्यधर्मः खलेवालीवत् ॥ २२ ॥

तत्स्थानत्वादिति । श्रवणकीर्तनाऽदिकमनन्यधर्म एव

प्रायश्चित्ताऽन्तरविहितधर्मरहितमेव । कुतः तत्स्थानत्वात्-प्रायश्चित्तस्थानत्वात्-प्रायश्चित्तस्थाने तद्विधानादिति यावत् । तत्र व्यष्टान्तः, खलेवालीवत् । यथा 'खलेवाली यूपो भवति' इत्यत्र पशुयोजने यूपकार्ये खलेवाली विधिरिति न यूपधर्माखोकरणादिप्रसङ्गः । तद्वद्व नखलोमादिवपनानां प्रायश्चित्तधर्माणामप्राप्तिरिति । ननु किं विनिगमकम्, 'प्रायश्चित्तन्तुतस्यैकम्' (वि० अं० २-६-३४) इत्यादौ प्रायश्चित्तधर्मप्राप्तये । न तत्संज्ञाविधिः । किन्तु हरिस्मरणादेः प्रायश्चित्तकार्ये विधिरिति चेत्-पापक्षयरूपफलसंयोगलाभस्यैव विनिगमकत्वात् । संज्ञाविधौ तु तन्न स्यात् । न च कीर्तनादेरपि पापक्षयहेतुत्वात्प्रायश्चित्तत्वमेवेति वाच्यम् ।

प्रायो नाम तपः श्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।

तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥ (अङ्गिरसस्मृ०)

इत्यनेन तपसि प्रायश्चित्तशब्दो मुख्योऽन्यत्र गौण इति मन्तव्यम् ।

प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥ (विष्णु पु०)

इत्यत्र पष्ठी तु पञ्चम्यर्थे वोच्या ॥ २२ ॥

स्यादेतत् । परन्तु भक्तावधिकारी कः प्राणो किं कर्मणीव स्वाध्यायाध्ययनादिसम्पन्नो द्विज एव उत ब्रह्मविद्यायाभिव साधन-चतुष्टयसंपन्न एवोत्तमस्तत्राह—

आनिन्द्ययोन्यधिक्रियते पराम्पर्यात्

सामान्यवत् ॥ २३ ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । १८१

आनिन्द्येति । निन्दितचाण्डालादियोनिपर्यन्तो जन्तुः सर्वोऽपि
भक्तावधिक्रियते ‘अपि वा चाण्डालः शिव इति वाचं वदेत्
तेन सह संवसेत्’ ।

अहो बत श्वप्तोऽतो गरीयान्

यज्ञिह्नाऽग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ॥

यन्नामधेयश्चवणानुकीर्तनात् ।

यत्प्रह्णाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् ।

श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते ॥ (भा०३-३३-६)

किरातह्णान्त्रपुलिन्दपुल्कसा ।

आभोरकङ्का यवनाः स्वशादयः ॥

येऽन्ये च पापा यदपाश्रयाश्रयाः ।

शुद्ध्यन्ति तस्मै प्रभविष्णवे नमः ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः ख्नियः शूद्रान्त्यजादयः ।

यत्र तत्रानुकुर्वन्तो विष्णोर्नामानुकीर्तनम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते यान्ति परमां गतिम् ।

चण्डालादयोऽपि श्रेष्ठाः स्युर्विष्णुभक्तिपरायणाः ॥

तमसुद्रा ह्यन्त्यजाय हरिणा निर्मिता पुरा ।

स्तेनः सुरापो मित्रघ्रुक् ब्रह्महा गुरुतत्पयः ॥

स्त्रीराजपितृगोहन्ता ये च पातकिनोऽपरे ।

सर्वेषामप्यधवताभिदभेव सुनिष्कृतम् ॥

नामव्याहरणं विष्णोर्यतस्तद्विषया मतिः ॥

इत्यादिश्रुतिसमृतिवाक्येषु सर्वाधिकारलाभात् । ननु चण्डाला-

दीनां वेदाऽध्ययनाभावात्कथं तर्दर्थज्ञानं विना भक्तिसिद्धिरत आह—
पारम्पर्यादिति । उपदेशयारम्पर्यसंभवादित्यर्थः । तथा च
तेषामपि स्यात् ।

न वेदः प्रणवं त्यक्त्वा मन्त्रो वेदसमुत्थितः ।
तस्माद्वेदः परो मन्त्रो वेदाङ्गशागमः स्मृतः ॥
वेदेन साध्यते सर्वं ग्रहयज्ञादिभिः किल ।
न वेदेन विना यज्ञा न वेदा यज्ञवर्जिताः ॥
तस्माद्वेदः परो मन्त्रो न मन्त्रो वेद उद्गतः ।
न मन्त्रे चाधिकारोऽस्ति शूद्राणां नियमः परः ॥
'मन्त्राभावादमन्त्रेण भावितं सर्वकर्म हि' इति कापिल-
पञ्चरात्रोत्तमः;

यावद्वर्णानि मन्त्राणां शूद्राय प्रतिपादयेत् ।
तावस्यो ब्रह्महत्याः स्युः स्वयमाह प्रजापतिः ॥
इति शातातपोत्तेश्च । शूद्रेभ्यो मन्त्रदाननिषेधेन दीक्षानधिकार-
तुल्यन्यायेन हीनानां सर्वेषां भक्तावननधिकारज्ञापनाचेत्यवेदमूलक-
ज्ञानसंभवात् । दीक्षानिषेधवचनानां

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा ये शुद्रयोऽमलाः ।
तेषां मन्त्राः प्रदेया वै न तु संकीर्णधर्मिणाम् ॥
—इति भविष्योत्तरवचनानुसारादसच्छ्रद्धादिनिषेधपरत्वात् ।
स्वाहाग्रणवसंयुक्तं मन्त्रं शूद्रे ददद् द्विजः ।
शूद्रो निस्यगामी स्याद्विप्रः शूद्रत्वमानुयात् ॥
इति पञ्चपुराणादिवाक्यानुसारान्मन्त्रविशेषप्रदानानधिकारपरत्वात् ।

(न वैदिकं जपेच्छूद्रः स्त्रियश्चैव कदाचन ।
न मोन्तं शिवमन्त्रं वा वैष्णवं नेष्यते बुधैः ॥
स्त्रीशूद्राणामयं मन्त्रो न मोऽन्तश्च शुभावहः ।
एतज्ज्ञाता महासेन चण्डालानपि दीक्षयेत् ॥

इति याज्ञवल्क्ययामलादिवचनैर्नमोऽन्तादिष्वधिकारात् तत्तुल्य-
न्यायेन सर्वत्र भक्तावधिकारोऽस्त्येव सामान्यवत् ।

यथा—

क्षमा सत्यं दया शौचं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
अहिंसा गुरुगुश्रूपा तीर्थानुसरणं सदा ॥
आर्जवं लोभशून्यत्वं देवत्राद्वाणपूजनम् ।
अनसूया तथा धर्मः सामान्यः परिकीर्तिः ॥

इति मन्वाद्युक्त सामान्यधर्मे सर्वस्याधिकारस्तद्वितिभावः ।

केचित् मोक्षधर्मे शुक्स्य व्यासात्रमप्राप्तौ वेदं प्रकृत्य—
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु । इत्युक्ता—
श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।
वेदस्याध्ययनं हीदं तत्वार्थसहितं स्मृतम् ॥

इति ब्राह्मणाश्रकरणेन सर्वस्यापि सार्थवेदश्रवणेऽधिकारकथनात् ।

बस्तुतो ब्राह्मणत्वाऽदिजतेर्दुर्वचत्वाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्च न सा-
तत्राधिकारिविशेषणम् । किन्तु सत्यादिगुणवत्वलक्षणमेव ब्राह्मण-

त्वम् । वनर्पर्वणि सर्पयुधिष्ठिरसंवादेन तथावगमात् । तथाहि
अगस्त्यशापान्नहुपो राजा सर्पयोनिं प्राप्तो युधिष्ठिरमुखाद्ब्रह्मविद्या-
धिकारिणं ब्राह्मणं निर्णेतुं युधिष्ठिरमुवाच—

ब्राह्मणः को भवेद्राजन् वेदं किं च युधिष्ठिर ।

ब्रचीह्यासमतिं त्वां हि वाक्यैरनुमीमहे ।) *

ॐ अब्र खण्डितभक्तिचन्द्रिकांशोऽधुना पुस्तकबन्धनात् (जिल्द) प्राग्
दैववशादुपलब्धः । पृष्ठाङ्कं पूर्वानुवृत्तमेव पुनर्निवेश्य () एतच्चिह्नमध्ये
स्थापित इति ।

तमाह युधिष्ठिरः—

सत्यं दानं क्षमा शीलमार्जवश्च तपो धृणा ।

दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ इति ।

सर्पः—

चातुर्वर्ण्ये प्रमाणं च सत्यं च ब्रह्म चैव हि ।

शूद्रेष्वपि च सत्यं च दानमक्रोध एव च ॥ इति ।

युधिष्ठिरः—

शूद्रे चैतद्वेष्टक्षम द्विजे तत्र न विद्यते ।

न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥

यत्रैतद्वेष्टक्षयते सर्प वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।

यत्रैतन्न भवेत्सर्प तं शूद्रमितिनिदिशेत् ॥

जातिवैयर्थ्यमाशङ्कते सर्पः—

यदि वै वृत्ततो राजन् ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

वृथा जातिस्थायुष्मन्कृती यावन्न विद्यते ॥ इति ।

दुर्जेयत्वादुदुर्वचत्वाज्ञातिर्वैयैत्याह—

युधिष्ठिरः—

जातिरत्र महासर्प मनुष्यत्वे महामते ।

संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥

सर्वे सर्वाख्यपत्यानि जनयन्ति सदा नराः ।

वाङ् मैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥

इदमार्षं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।

तस्माच्छीलं प्रधानेष्ट विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥

प्राणनाभिवर्धनत्युंसो जातकर्म विधीयते ।
 तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥
 तावच्छूद्रसमो ह्येष यावद्देवे न जायते ।
 तस्मिन्नेवं मतिद्वैष्ये मनुः स्वायंसुवोऽव्रीत् ॥
 कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
 संस्कारस्त्वत्र नागेन्द्र वलवानप्रसमीक्षितः ॥
 यत्रेदानीं महार्सीं संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।
 तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान् भुजगोत्तम ॥ इति ।

तादृशमेव ब्राह्मणत्वं “ब्राह्मणो निर्वेदमायात्” इत्यत्राभिप्रेतम्, न जातिरूपम् । अत एव शौनकादिभिर्महर्षिभिः प्रतिलोमोऽपि सूतो धर्मान् श्रोतुं पौराणिकः कृत इति प्राहुः । तन्न युक्तम् । ‘अथ हास्य वेदमुपश्चाप्तत्त्वपुजतुम्यां श्रोत्रप्रपूरणम्, अध्ययने जिह्वाच्छेदः, अर्थवधारणे हृदयविदारणम् ।

नागिनं यज्ञः शूद्रस्य तथैवाध्ययनं कृतः ।
 केवलैव तु शुश्रूषा त्रिवर्णानां विधीयते ॥

इत्यादिस्मृत्या शूद्रोपलक्षितनीचजातेर्ब्राह्मणाग्रकरणेनापि वेदवेदान्ताध्ययनपूर्वकार्थग्रहणेऽधिकारवर्जनात् । वेदान्तसूत्रेष्वपि शूद्राधिकरणेनापि तथैव प्रतिपादनात् । तस्माज्ञातिर्नाधिकारिविशेषणम्, किन्तु गुणवच्चमेवेति रिक्तं वचनम् । नीचादपि गुसो-त्पन्नस्य संस्कारालखब्धजातिकस्य गुणवच्चमात्रेण विद्यायामधिकारो भवतीत्यर्थं दर्शितवाक्यानां तात्पर्यात् । महाभारते मतज्ञोपाख्यानादेस्तथावधारणात् । तत्र नीचाद्वाह्मण्यामुत्पन्नस्य मतज्ञस्याप्रा-

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । १८५

कथे ब्राह्मणस्य प्राक्ष्वे च ब्राह्मण्यहानेः श्रवणादित्यास्तां विस्तरः ।
तस्माच्छूद्रादिना नीचेन पुराणश्रवणभाषाग्रन्थाध्ययनत एव
ज्ञानमुत्पाद्य भक्तिः संपादनीयेति सिद्धम् ।
स्यादेतत् कथं संकोर्तनलक्षणायां भक्तौ तु द्विजोऽधिक्रियते ।
स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥(भाग० १-४-२५)
इति स्त्रीशूद्रादीनामर्थे भारतनिर्माणात्, भारतशब्दस्य च
पुराणमत्रोपलक्षणत्वात्, संकीर्तनस्य च पौराणत्वात्स्त्रीशूद्रमात्राधिका-
रत्वनिर्णयात् । न हि केशवसंकीर्तनं कुर्यादिति क्वचिद्देवे श्रूयते ।
ननु “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वग्नेदो यजुर्वेदः साम-
वेदोऽथवाङ्गिरस इतिहासपुराणं विद्या उपनिषदः इलोकाः सूत्राण्यनु-
व्याख्यानानि” इति श्रुतेः ।

पुराणन्यायमांसाधर्मशास्त्राङ्गमित्रिगः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशः ॥(याज्ञ.स्मृ.१-३)
इति स्मृतेश्च वेदानामिव पुराणेतिहासाऽऽदीनामपि व्यापतः
प्रकटानां नित्यसिद्धत्वाद्वेदार्थे स्वतःप्रमाणत्वान्व कथन्तर्दर्थस्य स्त्री-
शूद्रमात्राधिकारत्वं, न द्विजाधिकारत्वमिति चेत् । न । कथंचि-
त्सम्प्रमाणत्वेऽपि इयेनादिवाक्यानां सकामपरतात्पुराणवच्चसां ‘स्त्री-
शूद्रद्विजवन्धूनाम्’ इत्यादिवाक्यतः स्त्रीशूद्रादिपरत्वेन तथा कल्पनात् ।
किं च क्षत्रियादीनामध्यापनादिव्यापारामाणात् स्यात्कथंचित्संकी-
र्तनाधिकारः । ब्राह्मणानन्तव्यापनादिव्यापृतानां न कथंचित्संकीर्तन-
कालो लभ्यत इति ब्राह्मणेतराधिकारं भजनम् । नित्यकर्मव्यापृतानां

संकीर्तने कालाऽभावात् । किं च ।

ऋगेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ह्यर्थर्वणः ।

अधीतास्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥

इत्यनधीतस्य नामसंकीर्तनेनाधीतसंपत्तिश्रवणादनधीतशूद्राधिकारत्वं निर्णयत इति चेत् । अत्र वदन्ति । एवं हि ज्योतिष्ठेमाऽद्यनुष्टुतं काम्यकर्माऽनुष्टुतं च न स्यात् । ब्राह्मणूर्हत्मारम्भ नित्यकर्माऽवरुद्धत्वात्कालस्य । यदि च कर्थंचित्सोढवा ज्योतिष्ठेमाऽद्यनुष्टुतं तु ल्यमिदं संकीर्तनेऽपि, तस्याऽपि विहितत्वात् । यच्चोक्तं “ऋग्वेद” इत्यादिवाक्याञ्छूद्राऽधिकारत्वस्तुचकं लिङ्गम् । सर्वाऽधिकारत्वात् । न चैतदेकान्तिकं शूद्राऽधिकारत्वस्तुचकं लिङ्गम् । तथाहि । येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयं तेनाऽधीता इति प्रत्यक्षवाधितम् । अथ प्रशंसा क्रियते । ब्राह्मणस्यापि सा संभवतीति नासाधारणं शूद्रलिङ्गम् । अधीतवतापि येन ब्राह्मणेन हरिरित्युक्तं तेनाधीता इति । यच्चोक्तम् ‘स्त्रीशूद्रद्विजवन्धूनाम्’ इत्यादिवाक्यावधृष्टमेन संकीर्तनस्य शूद्राधिकारत्वम् । तत्रोच्यते । सत्यं स्त्रीशूद्राऽदीनामर्थे भारताऽदिनिर्माणं, न तु तन्मात्राऽर्थे, तत्र ब्राह्मणाऽदीनामपि धर्मनिरूपणात् । ‘इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबूङ्हयेत्’ इति ब्राह्मणादिकर्त्तवेदार्थनिर्णायकत्वेनोपादानाच्च । वस्तुतस्तु वेदानामिव पुराणानामपि नित्यसिद्धत्वात्स्वाध्यायाध्ययनविधिपरिगृहीतमध्ययनं दृष्टर्थम्, त्रैवर्णिकानां तदर्थेषु ज्ञानयज्ञादिष्विव कीर्तनेऽप्यधिकारमाक्षिपति, श्रवणद्वारा च तुरीयादेरिति न कोऽपि दोषः । यच्चोक्तं संकीर्तनं न वैदिकमिति, तदपि न युक्तम् । “तमु स्तोतार”

इत्यादिश्रुतिवोधितत्वात् । तस्मात् संकीर्तनस्य पौराणत्वात्स्त्रीशूद्रा-
धिकारत्वमेव इति, रिङ्गं वचः । यदप्युक्तं ब्राह्मणानामध्यापनादिव्या-
पृतत्वेन संकीर्तनकालाभावाद् ब्राह्मणाधिकारं संकीर्तनमिति भाव
इति, तदपि न युक्तम् । अध्यापनादेरावश्यकत्वाभावात् ।

षणां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः । (म.स्मृ. १०-७६)

इति वृत्त्यर्थत्वेन विद्यभावाच ज्योतिष्टोमाद्यननुष्ठानप्रसङ्गाच्च ।
वस्तुतस्तु 'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्' इत्यस्य "एतया निषादस्थपतिं
याजयेत्" इतिवत्प्रयोज्यव्यापारपरत्वेन श्रवणविधिपरत्वात्स्य चाऽध्या-
पनविधिवद् दृष्टार्थत्वात् पुराणार्थज्ञानकामाश्रवत्वारो वर्णाः पुराणानि
शृण्युरित्यर्थोऽवसीयते । ततश्चोत्तरं क्रतुष्वध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानव-
तामिव पौराणेषु कर्मसु श्रवणविधिसिद्धार्थज्ञानवतां चतुर्णां वर्णाना-
मधिकारो निश्चीयते ।

'श्वादः शुद्धच्च रन् यस्य कीर्तनात्' इत्यादिवचनात् चाण्डा-
लादीनामप्यधिकारः । तेषां हि पुराणश्रवणाऽभावेन शूद्रस्येवा-
ध्ययनाभावेन वैदिकेषु कर्मसु पौराणिकेषु संकीर्तनादिषु न्यायेना-
धिकाराभावेऽपि "एतया निषादस्थपतिं याजयेत्" इति निषादेष्ट-
विव निषादस्योक्तवचनादधिकारो निर्णायिते । तस्मात् सिद्धं गुणनाम-
कीर्तनं सर्वाधिकारमिति ।

लिङ्गपुराणे—ऋष्य ऊचुः—

कृष्णस्तुष्यति केनेह सर्वदेवेशरेश्वरः ।

वक्तुर्महसि चाऽस्माकं सूतं सर्वार्थविद्वान् ॥

सूत उवाच—

पुरा पृष्ठो महातेजा मार्कण्डेयो महामुनिः ।
 अम्बरीषेण विप्रेन्द्रास्तद्वदामि यथातथम् ॥
 इत्यम्बरोपमार्कण्डेयसंवादं प्रकल्प्य

पुरा त्रेतायुगे कश्चिल्कौशिको नाम वै द्विजः ।
 वासुदेवपरो नित्यं सामगानरतः सदा ॥
 भोजनासनशय्यासु सदा तद्गतमानसः ।
 उदारचरितं विष्णोर्गायमानः पुनः पुनः ॥
 विष्णुस्थलं समासाद्य हरेः क्षेत्रमनुत्तमम् ।
 अगायत हरिं तत्र लयतालसमन्वितम् ॥

इत्यादिना भगवद्गुणायकस्य कौशिकस्य तदन्नदातुथं पदमा-
 क्षस्य नित्यं तद्वानं शृणवतः तच्छिष्याणां च राजन्यवैश्यविप्राणां
 गानविद्याधिकारिणां वासुदेवपरायणानां गालवनामकस्य वैश्यस्य च
 विष्णुपरायणस्य सभार्यस्य तद्वानं शृणवतोऽन्येषां च ब्राह्मणानां
 शृणवतां स्वगुणगानार्थं कलिङ्गराजेन कृतेऽपि निग्रहे विष्णुगुणव्य-
 तिरिक्तगाननिवृत्तानामेतेषां सर्वेषां कालगतिं गतानां—

वेष्टितः स्वगणै राजन् ब्रह्मा प्राह च तान्सुतान् ।
 कौशिकादीन्द्रिजानद्य वासुदेवपरायणान् ॥
 गानयोगेन ये नित्यं पूजयन्ति जनार्दनम् ।
 तानानयत भद्रं वो यदि देवत्वमिच्छथ ॥
 इत्यादिना विष्णुलोकनयनं भगवदनुग्रहथ श्रूयते ।
 ततोऽवलोक्य भगवान्हर्सिनारायणः प्रसुः ।

कौशिकेत्याह संप्रीत्या तांश्च सर्वान्यथाक्रमम् ॥
 जयघोषो महानासीन्महाथर्ये समागते ।
 ब्रह्माणमाह विश्वाऽऽत्मा शृणु ब्रह्मन्यथोचितम् ॥
 कौशिकस्य तु ये विप्राः साध्यसाधनतत्पराः ।
 हिताय संप्रवृत्ता ये कुशस्थलनिवासिनः ॥
 मत्कीर्तिश्रवणे युक्ता गानतत्वार्थकोविदाः ।
 अनन्यदेवताभक्ताः साध्या देवा भवन्त्वम् ॥
 मत्समीपे तथाऽन्यत्र प्रवेशं देहि सर्वदा ।
 एवमुक्त्वा पुनर्देवः कौशिकं प्राह माधवः ॥
 स्वशिष्यैस्त्वं महाप्राज्ञ संसक्तो मम वै सदा ।
 गणाधिपत्यमापन्नो यत्राहं त्वं समास्त्व वै ॥
 गालवं मालतीश्वैव प्राह दामोदरो हरिः ।
 मम लोके यथाकामं भार्यया सह गालव ॥
 दिव्यरूपधरः श्रीमाशृष्टनगानभिहाधियैः ।
 आस्त्व चित्यं यथाकामं यावल्लोका भवन्ति वै ॥
 पद्माक्षमाह भगवान् धनदो भव मानद ।
 धनानामीश्वरो भूत्वा यथाकालं हि मां पुनः ॥
 आगम्य दृष्ट्वा नत्वा च कुरुष्व च यथासुखम् । इत्यादि ।

अम्बरीषं प्रति—

तस्माच्या महाराज विष्णुक्षेत्रे विशेषतः ।
 अर्चाद्यं गाननृत्यादि वायोत्सवसमन्वितम् ॥
 कर्तव्यं विष्णुभक्तौहिं पुरुषैरनिशन्नृप ।

श्रोतव्यं च त्वया नित्यं स्तोतव्योऽसौ हरिस्त्वया ॥ इति ।

विष्णुस्तोत्रन्ततो विद्वान् कारयेद्भक्तिसंयुतः ।

गाननृत्यादिकं चैव विष्णवाख्यानकथां तथा ॥

जातिस्मृतिं च मेधां च तथैव परमोन्नतिम् ।

प्राप्नोति विष्णुसालोक्यं सत्यमेतन्नराधिप ॥

इति । ततोऽग्रिमाऽध्याये कौशिकार्दिनां गानयोगेन भगवदनु-
ग्रहमवलोक्याऽनुतसो नारदस्तप्त्वाऽकाशवाचा नियुक्तो गान-
वन्धुमुलुकेन्द्रं प्रति गत उलूकेन्द्रमाह ‘शृणु सर्वं यथातथम्’इ-
त्युपक्रम्य—

यदत्तं यद्गुतं चैव यद्वाचा श्रुतमेव च ।

यदधीतं मया सर्वं कलां नाऽर्हति षोडशीम् ॥

विष्णोर्माहात्म्ययुक्तस्य गानयोगस्य वै ततः ।

इत्यादिना गानयोगविषये तं प्रार्थितवान् । गानवन्धुरपि
भुवनेशं नाम राजानं प्रकृत्य—

तस्य राज्ञः पुराऽभ्याशे हरिमित्र इति स्मृतः ।

ब्राह्मणो विष्णुभक्तश्च सर्वद्वन्द्वविवर्जितः ॥

नदीपुलिनमासाद्य प्रतिमां स हरेः शुभाम् ।

अभ्यर्च्य च यथाशास्त्रं वृत्तदध्युन्तरं वदु ॥

मिष्टानं पायसं दत्वा हरेरावेद्य पूर्वकम् ।

प्रणिपत्ययथान्यायं तत्र विन्यस्तमानसः ॥

अगायत्र हरिं साक्षात्तालवर्णलयान्वितम् ॥

इत्यादिना भगवदगुणगायकं हरिमित्रं प्रशस्य तत्प्रतिबन्धकर्तुश्च

छितीयाध्याये छितीयाहिकम् ।

१९७

राज्ञो यमयातनां निरूपितवान् । न चैतद्ब्राह्मणविषयम् ।

ब्राह्मणो वासुदेवाख्यं गायमानोऽनिशं नृप ।

होः सालोक्यमामोति रुद्रज्ञानाधिको भवेत् ॥

अन्यथा नरकं गच्छेद्रायमानोऽन्यदेव हि ।

इति तत्रैव । याज्ञवल्क्ये च—

गीतज्ञो यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् ।

रुद्रस्याऽनुचरो भूत्वा सह तेनैव मोदते ॥

तालज्ञश्चाऽप्रयासेन मोक्षमार्गं स गच्छति ॥(या.स्मृ.३-११६)

इत्यादिनो ब्राह्मणोऽदिसाधारणसर्वजनकर्तव्यताप्रतिपादनात् ।

तत्सिद्धं ब्राह्मणेनाऽपि विष्णोर्गुणगानं कर्तव्यमिति, श्रोतव्यं च
तदिति । तच्छ्रोतुणां पद्माक्षप्रभृतीनामुत्तमगतिश्रवणात्, भगवति
चित्ताऽनुरागहेतुत्वाच्च ।

स्यादेतत् । परन्तु साधुशब्देनैव तच्छ्रोतव्यं कर्तव्यं च न
भाषाप्रवन्धाऽदिना श्रोतव्यं कर्तव्यं वा “न म्लेच्छित्वै
नाऽप्यभाषितवै म्लेच्छो वा एष यदपशब्दः” इतिनिषि-
द्धत्वादितिचेत् । असाध्येतत् । तस्य विहितत्वेन निषेधाप्रवृत्तेः ।
न च भगवद्गुणनामकीर्तनकर्तव्यताविधेरुक्तनिषेधानुरोधेन सङ्कोचो
युक्तः, साधुशब्देनैव भगवद्गुणनामकीर्तनं कर्तव्यमितिवाच्यम् ।
निषेधस्य रागप्राप्तिविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । नचैवं साक्षाच्छ्रूयते
साधुशब्देनैव भगवद्गुणनामकीर्तनं कर्तव्यमिति । अपि च निषेधो
हि प्राप्तिमपेक्षते । ग्राम्यित्वा रागतो विधितो वा । तत्र ग्राकृतवाक्यै-

भगवदुणानुवादो न रागतः प्राप्तः, भोजनवदृष्टफलत्वाऽभावात् ।
 विधितः प्राप्तवेन सिद्धं समीहितम्, तत्र निषेधाऽप्रवृत्ते:
 विहितनिषिद्धत्वे विकल्पाऽप्यन्तः । पोदशिग्रहणवत्यत्वे
 विहितत्वसिद्धेः । न च यथाकर्थंचिद्भगवदुणानुवादो
 लोकपूज्यताहेतुरिति रागतः प्राप्तमिति वाच्यम् । तथा
 सति संस्कृतवाक्यैरपि भगवदुणानुवादस्याविहितत्वाप्यन्तः, अग्नि-
 होत्राद्यनुष्ठानस्याऽपि तथात्वाच । तस्माद्भगवद्गुणानुवादकर्तव्य-
 ताविधौ सामर्थ्यात्करणत्वेन जिह्वेवाधिकारित्वेन मनुष्यमात्रमिव
 सामर्थ्यात्संस्कृतप्राकृतसाधारणवाक्यमन्वेतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । ततः
 सिद्धं भाषयाऽपि गुणनामकीर्तनं कर्तव्यमिति ।

तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् । (भग०७।१३१)
 स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ।

इत्यादिनाऽपि तथा बोधनादिति दिक् । स्तवो-गुणकीर्तनानि ।
 स्तोत्रैरिति ग्रन्थनामधेयन्तेषामुच्चावचत्वं दर्शयति-पौराणैः प्राकृतैरिति ।
 एवं नीचकर्तुकभगवदुणगानादिश्रवणेऽपि दोषाऽभावः । “अपि
 वाऽप्य चाण्डालः शिव इति वाचं वदेत्तेन सह संवसेत्तेन सह भुज्जीत”
 ‘यद्द्वयक्षरं नाम गिरेरितं नृणाम्’इत्यादिश्रुतिपुराणवचनेभ्यः सकृद-
 नामसङ्कीर्तनेऽपि दुरितनिकरभञ्जनतो नीचानामपि व्यवहार्यत्वो-
 क्त्या तदवगमादिति ।

ननु तथाऽपि कथं कीर्तनं सर्वाधिकारम् । मुमुक्षुणान्तत्रा-

धिकाराभावात् । तेषां—

नैव तस्य कुतोनाथो नाकुतोनेह कश्चन ।

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ (भ०गी० ३-१८)
इत्यादिना कर्मकरणसाध्यफलाऽच्युभावश्रवणादिति चेत् । सत्यम् ।
यद्यपि तेषां सकलपापश्चयस्य ज्ञानेनैव वृत्तत्वान्न तदुद्देशेन
प्रवृत्तिः नाऽपि फलाऽन्तरोद्देशेन, निष्कामत्वात् । तथाऽपि भोजना-
दाविव चित्तविश्रान्तिरूपदृष्टसुखार्थं तेषान्तत्र प्रवृत्तिः । शुका-
दीनान्तथा श्रवणात् । सङ्कीर्तनं कुर्वतां सद्यश्चित्तविश्रान्तेरनुभवाच ।

ननु यदि कीर्तनं दृष्टार्थं तहि भोजनादिवद्विध्यभावप्रसङ्गं
इतिचेत्, उच्यते । सङ्कीर्तनं यद्यप्यदृष्टार्थम् । सर्वत्र वहुभिर्वाक्यैः
फलार्थत्वेन विधानात् । तथाप्यवधातादिवद् दृष्टार्थमपि भवति ।
न च तावता विध्यभावः । तथा सत्यवहननादावपि विधिर्न स्यात् ।
तसात्सुखातिशयार्थमेव तेषां भगवन्कीर्तनमिति सिद्धं कीर्तनं सर्वा-
धिकारमिति ।

स्यादेतत् । तथापि विदुषां ब्रह्मिव्यापाससाध्यं कीर्तनं कथं घटते
“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत्केन कं पश्येत्” (ब००२-४-१४) इत्यादि-
श्रुत्या विद्यावतां सर्वद्वैतवाध्वोधनादिति चेत् । अभिप्रायमनवगतवानसि ।
यतो ब्रह्मलोकं गतस्य विदुषो विविधैर्वर्यसंभावकस्य स्वभवनस्य
युगपदनेकमनस्तत्सम्बन्धाद्यसम्मैरनुपपत्तिमाशङ्क्य “प्रदीपवदावे-
शस्तथाहि दर्शयति” (ब००४-४-१५) इति मूलेण तत्संभवं समर्थ्य
तस्याप्यसंभवं वदन्त्यास्ताद्वशश्रुतेः स्वाप्यसंपत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं
तथा हीति वदता भगवता व्यासेन सुषुप्तिसुक्षाऽन्यतरपरत्ववर्णनात् ।

युक्तश्वैतत् । अन्यथा याज्ञवल्क्यप्रभृतीनामाचार्यत्वं श्रूयमाणमनुपपन्नं स्यात् । द्वैतदृष्टवे तत्वज्ञत्वाऽभावात् । द्वैताऽदृष्टवे तु शिष्याऽनुपलभ्मादेव तदयोगादिति । असन्मते तु—

नाप्रतीतिस्तयोर्बाधः किन्तु मिथ्यात्वनिश्चयः ।

न चेत्सुपुसिमृद्धादौ मुच्येतायत्तो जनः ॥

परमात्मावशेषोऽपि तत्सत्यत्वविनिश्चयः ।

न जगद्विस्मृतिनोचेजीवन्मुक्तिर्न संभवेत् ॥

इतिप्रमाणात्त्वधियां द्वैतमिथ्यात्वं एव पक्षपातो न द्वैतलोप इति नानुपपत्तिगन्धोऽपि । अत एतस्य “तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये” इत्यादिश्रुतिभिरुक्तः प्रारब्धभोगोऽपि सङ्घच्छते ।

ननु कथं सङ्घच्छते—

यदा पञ्चाऽवतिष्ठुन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् ॥

इत्यादिश्रुतौ, वासिष्ठे च—

इमां सप्तपदां भूमि त्वं समाकर्णयानघ ।

नानया ज्ञातया भूयो मोहपङ्के निमज्जसि ॥

वदन्ति बहुमेदेन वादिनो योगभूमिकाः ।

मम त्वभिमता नूर्मिमा एव सुखप्रदाः ॥

अवयोर्धं विदुर्ज्ञानं तदिदं साप्तभूमिकम् ।

हुक्तिस्तु ज्ञेयमित्यास्ते भूमिका भूमिकाऽन्तरे ॥

ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहता ।

विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया तनुमानसा ॥

सत्वापत्तिश्चतुर्थी स्याच्चतोऽसंसक्निनाभिका ।
 पदार्थभाविनी पष्ठी सप्तमी तुर्यग्ं स्मृता ॥
 आसामन्तस्थिता मुकिर्यस्यां भूयान्न शोचति ।
 एतासां भूमिकानां त्वमिदं निर्वचनं शृणु ॥
 किं मूढं इव तिष्ठामि प्रेक्षेऽहं शास्त्रसज्जनैः ।
 वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥
 शास्त्रसज्जनसंपर्कैरेग्याऽभ्यासपूर्वकम् ।
 सदाचारप्रवृत्तिर्या ग्रोच्यते सा विचारणा ॥
 विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेष्वरक्तता ।
 यत्र सा तनुताभावाऽत्मोच्यते तनुमानसा ॥
 भूमिकात्रितयाऽभ्यासाच्चितेऽर्थविरतेर्वशात् ।
 सत्यात्मनि स्थिते शुद्धे सत्वापत्तिरुदाहता ॥
 दशाच्चतुष्टयाभ्यासादसंसर्गफला भृशम् ।
 आभ्यन्तराणां वाहानां पदार्थानां च भावनात् ॥
 परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनाऽवबोधनम् ।
 पदार्थभाविनी नाम पष्ठी संजायते गतिः ॥
 भूमिषट्कचिराऽभ्यासाद्देवरथानुपलम्भतः ।
 यत्स्वभावैकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यग्ं स्मृतिः ॥
 एषा हि जीवन्मुक्तेषु तुर्याऽवस्थेह विद्यते ।
 विदेहमुक्तविषये तुर्यातीतमतः परम् ॥
 इत्यादिवाक्यनिकरेण भूमिकाजयलब्धाद्वितीयात्मपरोक्षप्रमाणा
 द्वैतादर्शन एव पक्षपातकथनात् । इतरवृत्तिनिरोधेच्छासहकृतेन

समाधिनैव तदानीं द्वैतादर्शनस्योपपत्तेरिति “असंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्घमेघः समाधिः” (यो०स०४-२९) इतिसूत्रयता पतञ्जलिनापि तथादोधनात् । तथा चास्य कथां भोगः कथां वा सेव्य-सेवकभावनिबन्धना भक्तिः स्यादिति चैत् । माऽस्तु भोगः, तदीय-क्लेशनिचयस्य विवेकज्ञानवाहिदण्डघबीजभावत्वाद् विषयसौन्दर्यघी-पूर्वा रतिविशेषरूपा भक्तिस्तु स्यादेव । यतः—

यत्रोपरमते चितं निरुद्धं योगसेवया ।

यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति॥(भ०गी०६-२०)
इतिवाक्यनिकरेण भगवता श्रवणादिपरिपाके च साक्षात्कृता-त्मतत्वस्य समाधीं कूटस्थस्वाभिन्ने ब्रह्मणि सच्चिदानन्दघनेऽनव-रिच्छिन्ने रतिविशेषरूपं प्रेम, व्युत्थाने तु दग्धघटवत्प्रभातत्वादिव्य-वहासमनुसृत्य कीर्तनाऽऽदिभक्तिः “सततं कीर्तयन्तो मास्” इत्यादिना ग्रतिपाद्यते । अत एव श्रीभगवते—

त्वद्वगमीनवेति भवदुत्थशुभाशुभयो—

गुणविशुणान्वयांस्तर्हि देहभूतां च गिरः ।

अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरम्परया

श्रवणभूतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥

इतिपूर्वोत्तरार्धाभ्यां समाधिव्युत्थानावस्थमेदेन सगुणनिर्गुण-भक्तिभेदो वर्णितः । तथाहि । तत्रायमर्थः, हे भगवन् त्वद्वगमी-श्रवणाद्यभ्यासवलेन त्वत्स्थरूपज्ञानवान्, भवतः-विदितात्सकाशात्, उत्थे-उत्थिते, दूरीभूते शुभाशुभे तयोः सुखदुःखयोः कर्मणि षष्ठी, तेन जानाति, अपि च तर्हि तदानीं देहभूतां प्राणिनां, गुणविशुणा-

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । १९७

न्वयान्—उत्तमत्वाधमत्वसम्बन्धान् । नवेति इत्यनुषेष्यते । तथा
गिरः—शब्दादीन् विषयांश्च नवेति । अत्रानात्मादर्शनैव तद्धक्षि-
र्लब्ध्या इतरादर्शनैव तदर्शनस्य तद्धक्षिपर्यवसायित्वात् । यथा
रासपञ्चाध्यायाम्—

अपरानिमिषहृग्म्यां तुषाण तन्मुखाम्बुजम् ।

आपीतमपि नातृप्यतसन्तस्तच्चरणं यथा ॥

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण हृदि कृत्य निमील्य च ।

पुलकारङ्गसुपगूह्यास्ते योगीवानन्दसंप्लुता ॥

सर्वास्ताः केशवालोकपरमोत्सवनिर्वृताः ।

जहुर्विरहं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥

इतिसमाध्यवस्थामुक्त्वा व्युत्थानाऽवस्थामाह—अनुयुगमिति ।
युगं मिथुनं चिज्जडैक्यं प्रमातृत्वं दग्धपटवदनुर्वर्तमानमनुसुत्येत्यर्थः ।
अन्वहं अहङ्कारममकारावनुसृत्य सगुणस्य श्रीकृष्णादेवगीतं गुण-
कर्मजन्मवर्णनं तस्य परम्परया सातत्येन पूर्वोक्तं नवेतीत्यनुषेष्यते ।
सपाधौ विद्वान् स्वाऽभिन्नभगवत्स्वरूपग्रेमाऽनन्दनिमग्नत्वात्तस्वं
नवेति, व्युत्थिते तु भगवद्गुणगानानन्दनिमग्नत्वादिति । अत
उत्तमाधमजातिच्यवस्था कर्मकाण्डादिप्रामाण्यं च तत्पूर्वमेव न
तदूर्ध्वमितिभावः ।

ननु विद्वदविदुषोव्यवहारः समानः ‘पश्चादिभिश्चाविशेषात्’
इतिन्यायात् । तथा च व्युत्थाने विद्वान् कर्म वा पुत्राद्यभिमानं
वा कुतो नानुसरति तत्राह—श्रवणेति । यतोऽपवर्गगतिस्त्वं
मोहल्लक्षणः प्राप्याऽत्मा त्वं मनुजैः—अथिकारिभिः श्रवणेन—भगव-

त्कथाश्रवणादिग्रणाङ्ग्या भृतो-धृतः साधकदशायाम्, अतः सिद्ध-
दशायामपि ते संस्कारदार्ढ्यात्तदेवाऽनुष्टुप्ति न कर्माऽऽदीत्यर्थः ।
जनकादिवत्कथंचिदनुतिष्ठन्तोपि न तैः संश्लिष्ट्यन्ते, अभिमाना-
भावादिति भावः । ननु समाधाविवाद्वितीयात्मदर्शनतो व्युत्थानेऽ
पि स्वरूपानन्दमग्नास्ते मातृमानादिभेदव्यवहारं स्वप्नवत्प-
श्यन्तः कुतो न त्यजन्तीति प्रारब्धस्यावश्यंभाविफलत्वाङ्गोगेन
तत्कथयायैव तन्न त्यजन्तीत्यवेहि । तत्रापि संसारासारातां जानतां
भगवद्भक्तवेव, परेच्छया त्वन्यत्रापि प्रवृत्तिरिति विवेकः । ननु कथं
भगवद्भक्तौ प्रवृत्तिः । भक्ते धर्मार्थकाममोक्षेषु पुरुषार्थेष्वनन्तर्भावा-
दितिचेन्मैवम् । धर्मार्थकामानां स्वतः पुरुषार्थत्वे गौरवादननुग-
माच्च धर्मजन्यत्वादिविशेषणं परस्त्यज्य सुखमात्रां पुरुषार्थं
इति स्थिते समाधिसुखस्येव भक्तिसुखस्यापि स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात् ।
तस्य मोक्षसमीपवर्तितया मोक्षान्तर्भूतत्वं योगजधर्मजन्यतया
धर्मान्तर्भूतत्वं वा यथा, तथा भक्तिसुखस्यापि भागवतधर्मजन्य-
तया धर्मान्तर्भावस्य श्रद्धाजडान् प्रति वक्तुं शक्यत्वात्, भक्तस्य
संसारमोक्षावश्यकत्वान्मोक्षान्तर्गतो वा भक्तियोगः । तस्मात्पुरुषा-
र्थेचतुष्टयान्तर्गतत्वेन स्वातन्त्र्येण वा भक्तियोगः पुरुषार्थः परमा-
नन्दस्वपत्वादिति स्थिते तमुद्दिश्य विवेकिनां प्रवृत्तिरित्येत्यास्तां
विस्तरः ॥ २३ ॥

अथ सर्वाधिकारत्वादेव मलिनान्तःकरणानामपि राजसता-
मसानां सत्सङ्गे सति तत्राधिकारः संपद्यत इत्यभिप्रेत्य तत्राधिका-
रोऽस्तीत्याह —

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । १९९

अतो ह्यविपक्भावानामपि तल्लोके ॥ २४ ॥

अत इति । यतः सर्वेषामधिकारोऽतो हेतोः, अविपक्भावाना-
मपि—निन्द्यजातिस्वभावात् प्राक्संचितदुष्कृतनिचयादा अशुद्धान्तः-
करणानामपि, तल्लोके भगवद्भक्ते सत्यधिकारः संपद्यते भक्ताविति
विशेषणार्थः ? ।

यत्पादसंश्रयाः सूत मुनयः प्रशामायनाः ।

सद्यः पुनन्त्युपस्पृष्टाः स्वर्धुन्यापोऽनुसेवया ॥ (श्री.भा.१,१,१५)

तुलयाम लब्नेनापि न स्वर्गं नाऽपुनर्भवम् ।

भगवत्सङ्गिसङ्गस्य मर्त्यानां किमुताऽशिषः ॥ (श्री.भा.१,१८,१३)

न रोधयति मां योगो न साङ्गत्यं धर्म एव च ।

न खाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टपूर्तं न दक्षिणाः ॥

व्रतानि यज्ञाश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः ।

यथाऽवस्थन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गाऽप्यहो हि माम् ॥

सत्सङ्गेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः ।

गन्धर्वाऽप्यस्त्रो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥

विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः ।

रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिस्तस्मिन्युगे युगे ॥

वहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाऽट्कायाध्यवाऽऽदयः ॥ (श्री.भा.११,१२,१-५)

इत्यादिना सत्सङ्गमात्रेण कृतार्थताया उक्तत्वात् । अत एवात्र
'सत्कर्मस्विति विहाय तल्लोक' इत्युक्तम् । सेवितानामपि सत्कर्मणां
भगवत्परत्वाहेतुत्वात् ॥ २४ ॥

ननु मलिनाऽमलिनयोः समानशुद्धत्वे भगवत्प्राप्तिरपि तु ल्यैव
स्यात्तत्राह—

क्रमैकगत्युपपत्तेस्तु ॥ २५ ॥

क्रमैकेति । तु शब्दः शङ्खाव्यवच्छेदाऽर्थः । उपतिः—प्रमाणम्,
गतिः-प्राप्तिः, क्रमैकस्य—परमात्मनः प्राप्तौ प्रमाणसङ्खावान्न
भगवत्प्राप्तिस्तुल्या किन्तु मलिनानान्तु व्यवधानेनेति भावः ।
प्रमाणन्तु—

अन्येऽपि ये विकर्मस्थाः शूद्राऽद्या नीचजातयः ।
भक्तिमन्तः प्रमुच्यन्ते कालेन मयि सङ्कृताः ॥
इतीश्वरगीताऽदिवाक्यमित्यास्तां विस्तरः ।

अथवा भजनस्य सर्वाऽधिकारित्वे भगवल्लोकगमनव्यवस्था की-
दृशी तत्राऽह—अतो ह्यविप्रकेति । यतः सर्वाऽधिकारोऽत औत्सर्पिकं
निन्द्यजातिस्थभावाद् ब्रह्मसाक्षात्काराऽनुदयादपरिपक्वाऽनुरागाणां जीवा-
नामपि । अपिना तल्लोककामानां कीर्तनाऽद्यवैयर्थ्याय तल्लोके भग-
वल्लोके गमनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु तल्लोके परिपक्वाऽनुरागाणामकामानामपि गमनमस्तु
तत्राऽह—क्रमैकेति । तु शब्दः शङ्खानिरासाऽर्थः । न सर्वेषां गमनम्—
ये तु निष्कलुपा लोके पुण्यपापविवर्जिताः । (भा०शा०अ० ३४६)

इत्युपक्रम्यादित्यमण्डलद्वाराऽनिरुद्धप्रयुक्त्सर्कषणेन व्यूहक्रमेण
गतिमधिधाय—

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । २०?

समाहितमनस्कास्तु नियतः संयतेन्द्रियाः ।

एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ॥ (भा०शा०अ० ३४६)

इति क्रमेण वासुदेवगत्यभिधानात् । ततः पश्चात्—

ये तु दण्डेन्धना लोके पुण्यपापविवर्जिताः ।

तेषां त्वया विनिर्दिष्टा पारम्पर्यक्रमाद्रितिः ॥

नतुर्थ्या चैव ते गत्यां गच्छन्ति परमं पदम् ।

नूनमेकान्तघर्मोऽयं श्रेष्ठो नारायणप्रियः ॥

अगत्या गतयस्तिस्रो यद्द्वच्छन्त्यव्ययं हरिम् । (भा०शा०अ० ३५०)

इति तत्रैव भगवत्प्राप्त्यैकगत्यभिधानाच्च । तथा च वाक्यद्वयाविरोधाय पक्षाऽपकाऽनुरागभेदेन गतिभेद इत्येव कल्पनीयम् । परिपिकाऽनुरागाणां “न तस्य प्राणा उत्कामनित” इति श्रुतेर्मार्गगत्यभावेन भगवदभेदरूपा भगवत्प्राप्तिः, अपरिपिकाऽनुरागाणान्तु साधनभक्त्या तल्लोकप्राप्तिरिति ।

ननु कथमविपक्वानां साधनभक्त्या तल्लोकप्राप्तिस्त्वयते । तत्त्वज्ञानद्वारैव तस्यास्तत्साधनत्वस्य प्राप्त्यवस्थापनात् । तत्त्वज्ञाने च वेदान्तविचारस्याऽपि हेतुत्वात्तस्य ज्ञानोद्देशेन “श्रोतव्य” इत्यादिविधिविहितत्वात्, विचारे च “शान्तो दान्त” इत्यादिश्रुत्युक्तशमाऽऽदि साधनचतुष्यस्यैवाऽधिकारान्मलिनानान्तत्राऽधिकाराऽभावादिति चेद्, मैवम् । वेदान्तविचारेऽधिकाराभावेऽपि तत्त्वज्ञानं प्रति साधनभक्तिवेदान्तविचारस्योर्वैकल्पिकहेतुत्वेन वेदान्तविचारं विनाऽपि साधनभक्त्यैव तत्त्वज्ञानद्वारा तत्प्राप्तिसंभवात् । न चाल्पायाससाध्याया भक्तेः कष्टसाध्येन विचारेण कथं विकल्प इति वाच्यम् । विचारस्यैव श्रवण-

दिभक्तेरपि स्वफलजनने वस्तुतो यज्ञाऽव्यनुष्टानसाध्यश्रद्धासापेक्ष-
त्वादायासाविशेषण विकल्पसंभवात् । यद्यपि पापनिवृत्तिरूपफलं प्रति-
भक्ते: श्रद्धानिरपेक्षत्वमुक्तं, तथापि—

जातश्रद्धो मत्कथादौ निर्विणः सर्वकर्मसु ।

वेद दुःखाऽस्तमकान्धर्मान्परित्यगेऽप्यनीधरः ॥

ततो भजेत मां भक्त्या श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः ॥

इत्यादिवाक्यान्मोक्षं प्रति श्रद्धासापेक्षत्वमरत्येवेति स्वयं बोध्यम् ।
नन्वथापि विकल्पो न संभवति, विचारस्येव भक्तेस्तात्पर्याऽव-
धारणहेतुत्वाभावेन द्वारैक्याभावात् । ब्रोहियवयोर्द्वैक्यादेव
विकल्पाऽभ्युपगमादितिचेत्, सत्यम् । यद्यप्यत्र द्वारमेद एव । यथा
वेदनिविचारे ब्रह्मणि तात्पर्याऽवधारणेन प्रमाणासंभावनानिवृत्तौ
मननादिना प्रमेयासंभावनाद्यपश्चाति तत्वसाक्षात्कारोदये मुक्तिः ।
श्रवणाऽस्तदिभक्त्या तु भगवदनुग्रहेण तत्वसाक्षात्कारपरवैराग्यप्रेम-
भक्त्युदये मुक्तिरिति । यथोक्तं श्रोभागवते—

भक्तिः परेशाऽनुभवो विरक्ति-

स्त्यन्त्र चैष त्रिक एककालः ।

प्रपद्यमानस्य यथाऽश्नतः स्यु-

स्तुष्टिः पुष्टिः छुदपायोऽनुघासम् ॥

इत्यच्युताऽहिं भजतोऽनुवृत्या

भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।

भवन्ति वै भागवतस्य राजन्

ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ इति ।

अत्र प्रपद्यमानस्येति साधनभक्त्युपन्यासः । भक्तिः-प्रेम-
लक्षणा, परेशाऽनुभवः—भगवन्मूर्तिस्फूर्तिः, अन्यत्र-गृहाऽदौ विरक्तिः,
एष त्रिक एकस्मिन्काले भगवदनुग्रहतो भवति । ‘ददामि बुद्धियोगं
तम्’ (म०गी० १०-१०) इति वाक्यान्तरस्वारस्यादिति भावः । यथाऽ-
श्वतो-भुज्ञानस्य, तुष्टिः-सन्तोषः, पुष्टिः-धातुजा (शरीरजा), कुधाध्वं-
सञ्चेत्येष त्रिक एककाले भवति, अनुधासं-धासं धासम्, एवं प्रतिभजनं
प्रेमाऽदित्रिके जायमाने, अनुवृत्त्या-नैरन्तर्येणाच्युताङ्गि भजतो
भगवति भक्तिः-परमं प्रेम, यथा प्रह्लादाऽदेः, विरक्तिरपि पूर्णा
वान्तकर्तुस्थि वान्ते, भगवत्प्रबोधः पूर्णा भगवन्मूर्तिस्फूर्तिः
स्वरूपाऽवबोधश्च । एते त्रयोऽपि भागवतस्याऽनन्यरतस्य भवन्ति,
ततः पूर्णा भगवत्कृपा, ततः परां शान्तिमोक्षं प्राप्नोतीति ।
तस्मादत्र द्वारमेदादविकल्प एव । द्वारमेदे प्रयाजाऽवधातयो-
विकल्पाऽदर्शनात् । तथाप्यत्र हरिभक्तिवेदान्तविचारयोरेकप्रयोग-
विधिपरिणीतत्वाऽभावाद् द्वारमेदेऽप्युद्धिद्वलभिद्यागयोरिव विकल्पोऽ-
भ्युपेयत इत्यास्तां विस्तरः ।

ननु कर्यं विकल्पः, तस्याऽष्टदोषदुष्टत्वात् । तथा हि । यदि
हरिभक्तिर्ज्ञानसाधनं तर्हि वेदान्तविचारवोधकवाक्यरय ग्रान्तं
प्रामाण्यं परित्यक्तं स्यात्, अप्राप्तं चाप्रामाण्यं स्वीक्रियेत । यदा
पुनर्वेदान्तविचारः साधनं, तदा वेदान्तविचारवोधकवाक्यरय पूर्व-
त्यक्तं प्रामाण्यं स्वीक्रियेत पूर्वस्वीकृतं चाप्रामाण्यं परित्यज्येत ।
प्राप्तपरित्यागोऽप्राप्तस्वीकारः त्यक्तस्वीकारः स्वीकृतपरिन्यागथेति
दोषचतुष्टयं वेदान्तविचारवेदकवाक्ये । तथा हरिभक्त्यावेदकवा-

वयेऽपि दोषचतुष्टये योजिते सत्यष्टै दोषाः सम्पद्यन्ते । तस्मान्न
विकल्पो युक्तः, किन्तु कथञ्चिदङ्गाङ्गभावेन समुच्चय एवोचितः,
हरिभक्त्याऽन्तःकरणशुद्धया वेदान्तविचारेण ज्ञानग्राप्त्या मोक्षमा-
मोतीतिचेत् । असाध्येवैतत् । विकल्पस्याऽष्टदोषदुष्टत्वेऽपि ब्रीहि-
यवयोरिव प्रमाणसिद्धस्याऽवश्यमभ्युपेयत्वात् । अन्यथा भक्तेः
सर्वाऽधिकारिकत्वबोधकवाक्यानां प्रत्युत तव मतेऽप्रामाण्यं, हरि-
भक्तिवेदान्तविचारयोर्निरपेक्षसाधनत्वबाधश्च प्रसज्जयेत् । न चैतद्यु-
क्तम् । तस्माद्विकल्प एव । अपि च समुच्चयोऽङ्गप्रधानभावेन वा,
समग्राधान्येन वा । नाऽद्याः, एकतरस्याऽङ्गत्वबोधकमानाऽभावात् ।
नाऽन्त्याः, तुल्याधिकारिकत्वप्रसङ्गादित्यादिकं स्थानं बोध्यमिति
संक्षेपः ॥ २५ ॥

सुषुम्णामार्गेण प्राणोत्कान्त्या ब्रह्मलोकाऽदिग्मनसम्प्यपरि-
पक्वाऽनुरागाणामेव साधनभक्तिमात्रवतामित्यत्र साधकाऽन्तरमाह—

उत्कान्तिवाक्यशेषाच्च ॥ २६ ॥

उत्कान्तीति । भगवद्वीतायाम्—

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन

भक्त्या युक्तो योगबलेन चैत्र ।

अुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक्

स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ (अ० द-१०)

इत्युपक्रम्य—

ओमित्येकाऽक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।

यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ (अ० द-१३)

इत्यनेनोक्तायामुल्कान्तौ—

अग्निज्योंतिरहः शुक्रः पृष्ठासा उच्चरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ (अ० ८-२४)

इति क्रमगत्याभिधायकवाक्यशेषात् । एवं श्रुतावपि “तयोर्ध्वमा-
यन्नमृतत्वमेति” इत्यादिनोक्तायामुल्कान्तौ । “यस्त्वेतं त्रिमात्रेणो-
मित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये संपन्नः
सामभिस्त्वनीयते ब्रह्मलोकम्” इत्यादिवाक्याऽन्तरात्म्लोकेऽविपक्वानां
गमनमित्यनुष्ठेणाऽर्थः । अयं भावः । परिपक्वाऽनुरागाणामपि तद्वा-
कगमने तत्र गौणभक्त्यनुष्ठानं न स्यात् । ब्रह्मसाक्षात्कारपरमानु-
रागाभ्यामेवोक्तदिशा मुक्तिसंभवात् । ननु तच्छ्रवणमर्थवादो, लोक-
संग्रहाऽर्थं वा तेषामनुष्ठानम् । अन्यथा—

यतो विधिनिषेधेषु मनुष्याणामधिक्रिया ।

अतः पशुपिशाचाद्या धर्माऽधर्मेऽवरा मताः ? ॥

न स्वल्बन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ।

इत्यादिवाक्यविरोधाऽपत्तेरितिचेन्न । तेषामसंभवद्वाऽद्यधि-
कारज्योतिष्ठोमाऽदिवहुतरकर्माभावविषयत्वात् । अत एव “तदु-
पर्यपि वादरायणः संभवात्” (ब्र०सू०-१-३-२६) इत्युपासनाऽधिकारे
संभवमेव हेतुमाह रम द्वैपायनः । एवं चाऽश्वमेधाऽदिकरणमेव तेषां
लोकसंग्रहाऽर्थं ज्ञानिनाभिव भगवदवतारणामिव वेति दिक् ।

अथ प्रसङ्गादुत्क्रान्तिर्गमनमागमनं च विचार्यते । तथाहि ।

प्रथमं वागिन्द्रियवृत्तिर्मनस्येकीभवति, मनोवृत्तिश्च प्राणेषु, प्राणाश्र

विद्याकर्माद्युपाधिके जीवे, जीवस्तु देहवीजभूतेषु भूतस्त्वमेषु, ततो हृदयाऽग्रदीप्त्या प्रकाशितद्वारवान् सर्वोऽप्युल्कामति । तत्राऽविद्वान् लोकाऽन्तरप्राप्तये चक्षुरादिस्थानेभ्य उल्कामति, विद्वांस्तूपासनामाहात्म्याऽद्गवताऽनुगृहीतः सुषुम्णाऽऽरुद्यया मूर्धन्यनाड्योल्कामति, “तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति” इति श्रुतेः । एवमुल्कामत उच्चरण्गेण गमनम् । स च मार्ग इत्थम्—आदौ अर्चिदेवतां, ततो दिनदेवतां, ततः शुक्रपक्षदेवतां, तत उच्चरायणदेवतां, ततः संवत्सरदेवतां, ततो देवलोकं, ततो वायुं, वायोरादित्यं, आदित्याच्चन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, विद्युत्स्रोकाद्वरुणलोकं, तत इन्द्रलोकं, ततः प्रजापतिलोकं प्रतिपद्यते, ततस्तु पुरुषं ब्रह्मलोकादागतोऽमानवः पुरुषो ब्रह्मलोके ब्रह्मपुरुषं प्राप्यति । अयमेव मार्गो देवपथ इत्युच्यते । श्रुतौ देवैरचिरादिभिर्गम्यितृत्वेनोपलक्षितत्वात् । अयमेव ब्रह्मपथ इत्युच्यते । प्राप्यत्वेन ब्रह्मणोपलक्षितत्वात् । एतेन गच्छन्तः पुनर्नार्वतन्ते पुरुषाः । सोऽयं मार्गः परमेश्वरोपासकानामेव । कर्मिणान्तु दक्षिणो मार्गः पितृयानाऽरुद्य उक्तः श्रुतावेष । स यथा—प्रथमं धूमाऽभिमानिनीं देवतां, ततो रात्रिदेवतां, ततः कृष्णपक्षदेवतां, ततो दक्षिणाऽयनदेवतां, ततः पितृलोकं, ततश्चन्द्रं, ततस्त्र देवसेवाकर्मणि नियोजयन्ते । ततः कर्मसु क्षीणेषु मर्त्यलोकमाजिगमिषवः प्रथममाकाशेनैकीश्रूय, ततो वायुनैकीभूय, वृष्टिद्वारा शुष्कि समाप्ता अन्नरूपेण पुंसि रेतोरूपेण सन्तो योषिति योनौ सिक्ता योन्यनुसारिणो जायन्ते । ते च नवमे मासि सर्वलक्षणसंपूर्णे गर्भे विविधदुःखान्यनुभवन्तः पूर्वकृतं कर्म सारन्ति भगवद्भजनं चाभिलक्षन्ति, ततो गर्भान्निःसृता वैष्णवेन वायुना स्पृष्टा

लुप्तधियो भाव्यनुसारि कर्म पुनः कुर्वन्ति, कर्माऽनुसारेण च पुनर्यथालोकभोगम् । पापिनान्तु नाऽयमारोहाऽवरोहकमः, किन्तु तृतीयः कष्टतरो मार्गो यमाऽलये । तत्र विविधनरक्तदुःखभोगोत्तरमत्र दन्दशुकाऽदिजन्मप्रतिपादनात् । अत्र साधकवाधकोपन्यासस्तु वेदान्तस्त्रे तद्वाय इतीह संक्षेपः ।

ननु शुभमनुतिष्ठतां शुभा गतिरशुभमनुतिष्ठतां चाऽशुभा गतिर्भवतोत्युक्तम् । तत्र सञ्चितविविधकर्मवतां तज्जन्मनि शुभमनुतिष्ठतामन्तकाले पापकर्मजा वा यद्यशुभा गतिः, तादविधानामेवाऽशुभमनुतिष्ठतां च तादृशी शुभा गतिस्तदोत्क्रान्तिनां का वा गतिर्भवेदितिचेत् । उत्क्रान्त्यव्यवहितकाले मत्यनुगुणैव गतिर्भवितुर्महतोत्यवेदि । अथ “पापः पापेन कर्मणा पुण्यः पुण्येन” इत्यादिश्रुतेस्त्रापि तज्जन्मकृतकर्माऽनुसारत एव गतिर्भवेन्न मत्यनुसारेणेति चेत् “तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषिद्धमस्य” इति श्रुतेरासकिंचिष्य एव गतिप्रतिपादकत्वात् । या मतिरन्ते सा गतिरस्येति—

यं यं वाऽपि रमन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवेति कौन्तेय सदा तद्वावभावितः ॥ (अ०-८-६)

इति भगवदुक्तेरपि शरीराऽवसानसमयोद्द्वद्वासनात एव तदानीं फललाभ इति प्रतिपादकत्वात् । भरताऽदेस्तथैव फलदर्शताच्चाऽन्तकालभवमत्यनुगुणैव गतिर्भवेन्न कर्माऽनुसारिणी । अथाऽस्तु मत्यनुगुणैव गतिरिति । साऽपि मतिः फलोन्मुखकर्माधीनैव, न तु सन्ततस्मरणाऽदिलक्षणदृष्टसामग्रीमात्राऽयत्ताऽपि । तथाहि । बहुविधकर्मसु यस्य कर्मणो याद्वशो विपाको भावी तदनुगुणवासनाया

एवोद्गमो भवितुमर्हति । “ततस्तद्विषयाकाऽनुगुणानामेवाऽभिव्यक्तिर्वासनानाम्” इत्यादिना स्वत्रनिकरेण शाखकुद्धिस्तथैव व्यवस्थापनात् ।

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेज्ञानवानपि ।

प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ (भ० गी० ३-३३)

इति भगवद्वचनस्य च पुरुषस्वतन्त्रयत्ननिवर्तनेन कर्मसय-
प्रकृत्यधीनतावोधकत्यादिति चेत्सत्यम् । फलोन्मुखकर्मणेव सन्त-
तस्मरणाऽसक्त्यादिना तन्मात्रहेतुभूतादृष्टलेशेन च वासनोद्गमो
भवितुमर्हत्येव । ‘तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च’
(भ० ग० ८-७) इति वचसो ‘यं यं वापि स्मरन्’ (भ० गी० ८-६)
इत्यादि वचसः—

इन्द्रियस्येन्द्रियसार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।

तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ (भ० गी० ३-३४)

इति वचसश्च कर्माऽनधीनपुरुषप्रयत्नमात्रसाध्यसन्ततस्मरणा-
सक्त्यादिसूचकत्वात्कलोन्मुखकर्मव्यतिरेकेणाऽपि वासनोद्गमाऽभ्युप-
गमे वाघकाऽभावात् । श्रोरामसंग्रामे फलोन्मुखतादृशकर्माभावेऽपि
शरीराऽवसानसमयभवभयजनितामानुसन्धानेन दृष्टसामग्रीभवेन
रक्षां समुद्वारस्य मानसिद्धत्वात् । यथाकथंचिदप्यवसानसमय-
भगवदनुसन्धानस्य पुरुषार्थहेतुत्वेनावश्याभ्युपेयत्वात् ।

हर्हिर्हरति पापानि दुष्टवित्तैरपि स्मृतः ।

अनिळ्याऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः ॥

इत्यादिस्मृतेरिति दिक् ।

नन्वेवं तर्हि सन्ततानुष्टिभगवद्गजनस्यापि पुरुषस्य दृष्ट-
सामग्र्या इव दुष्टप्रारब्धस्यापि दुर्वासनोद्गोधकत्वस्य संभवात्तदुद्बुद्धु-
र्वासनामाहात्म्यादनुद्गारप्रसङ्गो दुर्वरः । श्रूयते च भरतस्य राजर्षेः ।
तथाचावसानसमयभवस्मरणस्य प्रारब्धायत्तत्वसंभवेनेदानीन्त-
नानामन्तकालभवदुर्वासनोद्गमशङ्कयानाश्वासप्रसङ्गो दुर्वर इति चेत् ।
बहुतरोपदेशेऽपि सदसदभ्यासाऽप्रवृत्तेनुपदेशेऽपि तत्र प्रवृत्तेविं-
लक्षणे एव केचित् संचितसदसत्कर्मणो वासनाप्रवर्तके भवतः ।
बहुतरोपदेशेऽपि सदसदभ्यासाऽप्रवृत्तिर्त्वत्तरप्रतिबन्धकाद्वा भवतोति
निर्णेयम् । एवञ्च प्रतिबन्धकाभावे सति प्रवर्तककर्मान्मुख्याभावेऽपि
बहुतरोपदेशादिभेदेन सदसदभ्यासो भवेत् । तथा च प्रतिबन्ध-
काऽभावे सति सत्पुरुषोपदेशभगवदनुचिन्तनेन सन्ततभवेन वल-
वत्तरविरुद्धकर्मणामप्यभिभवादवसानकालभवेन सर्वविरुद्धकर्मणां
विनाशादवसानकालात्पूर्वं विरुद्धप्रारब्धस्याभिभवेन विरुद्धवासना-
नुन्मेशादन्तकाले सत्समरणं भवेन्न वेति नैवानाश्वासः कार्यः ।
प्रतिबन्धकाभावे सति जायमानं भगवदनुचिन्तनमस्तसंगत्यादि-
दृष्टसामग्रीसंभवा दुर्वासना तु नाभिभवयति न वा नाशयति । अत
एव भरतस्य विपरोत्फलमस्तसंगत्यधीनासद्वासनायतं श्रूयते ।
एवञ्च भरतादावसद्वासना संगत्यधीना न प्रारब्धाऽधीनेति प्रारब्धा-
यत्तसद्वासनोद्गमशङ्क्य नैवानाश्वासो विधेयः । तथा च पुरुषेण
भगवचिन्तनपरेण दृष्टद्वारा प्राप्यमाणासत्सङ्गतिः परिहृयेत्, अस-
त्सङ्गतिर्त्वत्तरप्रारब्धेन संभाव्यमानाऽपि सत्संगत्यान्ते सदसद्विवे-

चनेन भगवच्चिन्तनस्त्वयेण वृष्टप्रयत्नवाहुल्ये सति शिरद्वकर्ममिभवाच्चत् एव सुपरिहारा भवेत् । एवत्वं वृष्टप्रयत्नः सद्विषयोऽवश्यं सत्संगत्या संपादनीय एव, सत्कर्मपक्षपातिसत्वांशस्य प्रबलत्वेन वृष्टविधया संपाद्यमानसत्संगत्यधीनसत्वोत्कर्षेण भगवच्चिन्तनाभिशृद्धया निस्तदिशा सदितसङ्गत्यादेष्पि निवारणसंभवात् ।

अत्राऽयं विभागः । स्वत्वं स्वभावत एवेच्छापूर्वकमनिच्छापूर्वकं चा बलवत्, इच्छाधीनन्तु सुतरामेव बलवत् । अनिच्छाऽऽयत्त-भगवन्नामाऽऽदिवशेनाऽप्यजामिलादेः समुद्रारदर्शनेनेच्छाधीनसत्वे बलोत्कर्षेचित्यात् । दुष्कर्म तु सत्वाधीनभगवच्चिन्तनादिना यथायोगमभिभाव्यं नाश्यत्वा । तमोरूपत्वाददुष्कर्मणः । यथा हि इच्छाऽनिच्छाभ्यामासक्त्यनासक्तिभ्यां च सुकृतदुष्कृतयोस्तारतम्यमस्त्येव, “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति वचनात् । इच्छानिच्छाकृतपापायश्चित्तगौरवलाघवदर्शनाच्च । एवं सुकृतदुष्कृतयोर्दुष्कृतमतिदुर्बलम्, सुकृतन्तु प्रबलमेव । दुष्कृतस्यापरोक्षज्ञानमात्रनाशयतया सुकृतस्यापरोक्षज्ञानासंक्षेपयता “तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोर्संक्षेपविनाशौ तदर्शनात्” “इतरस्याप्येव-मसंक्षेपयाते तु” (ब्र० सू० ४, १, १३-१४) इत्यादिसूत्रतो वोधनात् । दुष्कृतस्य सद्वासनासमुद्भूतभगवन्नामाऽऽदिस्मरणनाशयतयाजामिलोपाख्यानादिना सुकृतस्यासद्वासनासंभूतस्मरणाभिभाव्यत्वेन ‘न हि कल्याणकृत्कर्थित्’ (भ० गी० ६-४०) इत्यादिवचनेन भरतोपाख्यानेन च स्पष्टं बोधनात् । एवं सदसद्वासनयोः समुन्मेषेण सदसदनुस्मरणे सुकृतदुष्कृतकर्मविशेषफलौन्मुख्यायते

अत्यभ्यासायते वा दत्तफलकर्मलेशायते वा । तत्र दृष्टसामग्रीतो
मुहुर्मुहुरभ्यासेन दृढतरवासनासमर्जने तु सदसद्वा कर्म फलोन्मुखमपि
न स्वानुकूलवासनामुन्मेषयेत् । दृढतरभ्यासायत्तवासनायाः फलो-
न्मुखसदसत्कर्मप्रतिकूलायास्तत्प्रतिबन्धकस्वरूपत्वात् । एवं चायासा-
धीनासद्वासना चरमसमयगता फलोन्मुखमप्यसत्कर्म यथायोगम-
भिभावयेन्नाशयेद्वा । तथाहि । षट्विधं कर्म—केवलसात्त्विकं,
सात्त्विकराजसं, सात्त्विकतामसं, राजसं, राजसतामसं, तामसं
चेति । तत्र केवलसात्त्विकं भगवद्व्यानादि, निःशेषं सकल-
पापहरम् । सात्त्विकराजसं हिंसारहितकायक्षेशाऽऽदि सन्ध्यादिकर्म
प्रायेण दुष्कर्मविशेषहरम् । सात्त्विकतामसं—हिंसासहितनित्यकर्म पाप-
संवलितं पापविशेषहरम् । राजसं—हिंसारहितं काम्यं, कर्मफलभोगानु-
कूलचित्तनैर्मल्यकरं न पापहरम् । राजसतामसं—हिंसासमेतं काम्यं,
भोगानुकूलचित्तनैर्मल्याधायकमपि दुःखसंवलितसुखाधायकम् । केवलं
तामसं—शास्त्रनिषेधलक्षणं हिंसारहितं हिंसासमेतं च दुःखैकसाधनं
चित्कालुष्यकरम् । प्रायश्चित्तं च त्रिविधम् । सात्त्विकराजसं सात्त्विक-
तामसं केवलसात्त्विकं चेति । सात्त्विकराजसं हिंसारहितं कायक्षेशादि-
मत्पूर्वोपात्तद्वितीयकर्मण्यन्तर्भूतम् । सात्त्विकतामसं हिंसासमेतं पापहरं
तृतीये कर्मण्यन्तर्भूतम् । केवलसात्त्विकं भगवद्व्यानादिलक्षणं प्रथमे
कर्मण्यन्तर्भूतमितिनातिरेकशङ्का । एवश्चाऽभ्यासाऽधीना तावदसद्वा-
सना फलोन्मुखमपि सत्कर्माभिभावयितुमिष्टे न नाशयितुम्, 'सदा तद्वाव
भावितः' (भ०गी० ८-६) 'न हि कल्याणकृत्कथित्' (भ०गी० ६-४०)
इत्यादिवचनेनासद्वासनायाः सत्कर्मनाशकत्वाभावावधारणात् । एवं

सत्संगतिकरासत्संगतित्यागपरवचनमहिन्ना दृढतराभ्यासजनिते सद-
सद्वासने अवसानसमयाप्रभवे अपि स्वविशुद्धे कर्मणी फलोन्मुखे अपि
यथायोगमभिभावयत् एव । तत्रापि भगवदनुचिन्तनजनितवासना
त्ववसानसमयभवाप्यसत्कर्म स्वगतदार्ढतारतम्येनाभिभावयेन्नाशयेच ।
तथैव प्रमाणेनिकरैवगमात् । एवं यद्यवसानकाले सत्कर्म फलोन्मुखं
सत्समरणेन संबलितं, यदिवाऽसत्कर्म फलोन्मुखं सदसत्स्मरणसंबलितं
तर्हि तत्र सत्कलमसत्कर्म चातिपुष्टमेव । यदा तु कर्मस्मरणे विजा-
तीये तर्हि तत्रासत्स्मरणमवसानकालभवं सत्कर्माऽभिभाव्य सीयं
फलमेव दद्यात् । अवसानकालभवसत्स्मरणन्तु भगवदनुचिन्तनदा-
र्ढ्यभवं यथाकर्थनिदिवि वा जातमसत्कर्म सर्वमपि नाशय-
त्स्वयं फलदं सत्सत्कर्माप्यपरमभिव्यञ्जयेत् । इन्द्रादिस्मरणन्तु
फलोन्मुखमप्यसत्कर्माभिभाव्य सत्कर्म व्यञ्जयेत्स्वयं च स्वशक्त्य-
चुरुणं फलदं भवेत् । न तु तत्राऽसत्कर्म विनाशयेत् । अस-
स्तकर्माभिभूतं कालान्तरे फलदं तत्रेति विवेकः । तत्रावसानसमये
सद्वादृष्टचिन्तादिजनितं सदसदर्थस्मरणं समयस्वाभाव्यादित्रिवलं
सत्सत्वरं स्वानुरूपमेव फलं प्रयच्छेत् । फलोन्मुखकर्मान्तरान्तु स्वय-
मनष्टं चेत्पश्चादेव फलदमिति तत्त्वम् । अत्र ‘सदा तद्वावभावितः’
(भ० गी० ८-६) ‘तस्मात्सर्वेषु कलेषु ’ (भ० गी० ८-७)
इति निर्देशाद्वासनादार्ढ्यमदृष्टसदर्शनाद्यायत्तस्मरणं मनसि
दृढमनुपेक्षाऽस्तमकं निवारयेदितिसूचितम् । एवं च सद्वासनादार्ढ्य
दृष्टसामग्रोतो यत्नविशेषेण संपादनीयमेव, शुभमात्मन इच्छतो
मनुष्यतनस्य प्रारब्धापेक्षायापि परिणतौ बलवच्चात् । केवलादृष्ट एव

भारनिक्षेपानौचित्यात् । 'दैवं पुरुषकारश्च' इति वचनात् । इतरथा कर्मवशादेव फलं भवतीति लौकिक्यत्वबोधकशास्त्ररय पित्रादीनामाचार्याणां च बालकशिक्षणादौ हिताहितविभागेनोपदेशप्रवृत्तेश्चानर्थक्यमेव स्यात् । एवं मनुजस्य प्रवृत्तौ ज्ञानायत्तं स्वातन्त्र्यमपि कर्मानधीनं स्वीकरणीयमेव । इतरथा प्रारब्धायत्तमेव पश्चादिवन्मनुष्यप्रवर्तनमिति पश्चादिवदेवानधिकारात्पुण्यास्पर्शप्रसङ्गात्, पापपुण्यप्रायश्चित्तादि शास्त्रं निष्फलमेव स्यादिति सर्वव्यवहारव्यक्तोपेन वर्णाश्रमादिनिखिलव्यवहारो लुप्येत । तस्मात् पुरुषस्य कर्मानायत्तमपि स्वातन्त्र्यं लेशतो ज्ञानद्वारापरमेश्वरदवङ्गीकरणीयम् । एवं च कर्माधीनप्रवृत्तिसंभवात्पुरुषप्रयत्नेन सत्संगत्या सत्कर्मादिप्रवृत्तिरसत्कर्मादेन्निवृत्तिश्च घटत एव । मनुष्यादौ ज्ञानद्वारेश्वरेण स्वातन्त्र्यनियमनात् ।

'इश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा' 'एष एव साधु कर्म कारयति' इत्यादिवचनन्तु साध्यसाधुकर्मद्वारा परमेश्वरायत्तत्वबोधकम् । ज्ञानद्वारा पुरुषाधीनप्रवृत्त्यतिरिक्तविषये कर्मेश्वरप्राधान्यपरं धर्माधर्मप्रायश्चित्तादिपरशास्त्रस्य कर्मेश्वरायत्तत्वपरवचसश्च ग्रामाण्येन व्यवस्थाकरणौचित्यत् । तत्र पुरुषस्य ज्ञानद्वारा कर्माऽन्तरर्थं प्रवृत्त्यस्य मध्येऽकस्मादिष्टानिष्टप्राप्तिर्दर्शनेन तत्र कर्मेश्वरप्राधान्यमभ्युपेयम् । एवं च ज्ञानायत्तप्रवृत्त्यंशे पुरुषस्वातन्त्र्यफललाभालाभविपरीतफललाभादिकं सर्वमपि कर्मेश्वरायत्तम् । एवं च ज्ञानद्वारकप्रवृत्त्याश्रयणेन धर्माधर्मप्रायश्चित्तादिशास्त्रप्रामाण्यं सिद्धं भवति । अत्रैवं सति प्रयोजनान्तराऽर्थं प्रवृत्त्यस्य पुरुषस्य मध्य आन्तरालिक-

क्रियाविशेषेण महापुण्यपापलाभपरं प्रमाणं तत्पाप्त्रायश्चित्तपरं वचनं
च पुण्यपापविभागज्ञानद्वारकप्रवृत्तिस्वातन्त्र्याधिकारायत्तम् । अत
एव ज्ञानद्वारकप्रवृत्तिस्थल इव न फलाधिक्यम् । अत एव च
तत्र पापप्राप्तिरसत्र स्वल्पमेवाम्नातं संगतं भवतीति दिक् ॥२६॥

महापातकिनामपि भगवत्परायणतायां कथिता दिव्यमार्गगतिः
संभवति न वेति सन्देहे, नेति प्राप्तम् । “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त-
स्यै आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्” (क० उ० २-२३) इत्यनेन
भक्तानुपक्रम्य—

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नसमाहितः ।

नाशान्तमानसो वा पि प्रज्ञानैनमानुयात् ॥

इत्यादिश्रुत्या

श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते ।

आज्ञोच्छेदी मम द्वेषी मद्भक्तोऽपि न मे प्रियः ॥

इत्यादिस्मृत्या च शुद्धात्मनामेव भगवत्परायणानां तथागतिज्ञा-
पनादित्यत आह-

महापातकिनान्त्वातौ ॥२७॥

पहापातकिनान्त्विति । तुशब्दः शङ्कानिरासार्थः । महापात-
किनाम्— आत्यन्तिकपतनहेत्वगम्यागमनाऽदिपापपराणां, आतौंअनु-
तापेऽयत्नसिद्धेः । नामश्रवणकर्त्तनादिरूपभक्तौ सत्यां कथिता दिव्य-
गतिर्भवत्यवेति शेषः ।

क्रते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं पंसम् ॥

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्ब्रवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्माऽऽत्मा शश्वच्छान्ति निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥

(भ० गी० ९-३०-३१)

महापातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् ।
भूयस्तपस्वी भवति पड़क्तिपावनपावनः ॥
इत्यादिप्रमाणादिति भावः । 'नाविरतः' इतिवाक्यन्त्वननुत्सविषयं
बोध्यम् । अनुत्तापस्तु पुनः पुनः पापचिकीर्षप्रतिबन्धको ग्राहाः ।
नैकान्तिकन्तद्विहितेऽपि निष्कृते
मनः पुनर्धावति चैदसत्पथे ।

इत्यादिना तथाऽवगमादित्यास्तां विस्तरः । पातकिनामिति
विहाय महापातकिनामिति कथनन्तु उपपातकिनामनुत्सानां कैमुति-
कन्यायेन तद्गतिलाभाय । भगवतो वादरायणस्यापीदमेवाभिप्रेतम्,
“उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तडक्तम्” (वे.सू. ३-४-४२) इति सूत्रेण
परमते स्वर्थमप्रवर्ज्याऽदिच्युतस्य यतिप्रभृतेरुपपातकित्वमङ्गीकृत्य
प्रायश्चित्तमिच्छता स्वमते महापातकित्वेऽपि भजनाऽऽदिना शुद्धि-
ज्ञापनात् । अन्यथोदाहृतशुद्धिवाक्यविरोधः स्यादित्यास्तां विस्तरः ।
केचित्तु आर्तिनिमित्तप्रायश्चित्तस्थानीय एव कीर्तनादावेवाधिकारो
महापातकिनां न ज्ञानादावित्यर्थ इत्याहुः ॥ २७ ॥

किमार्तिभक्तिमात्रेणैव सा गतिः, उत परभक्तौ सत्यामेव सेति
सन्देहे—आर्तिभक्त्यैव सेति प्राप्तम् । 'ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैखेतायां

द्वापेरेऽर्थयन् । यदामोति तदामोति'इत्यादिना ध्यानाऽऽदिलभ्यकलस्य
नामकीर्तनादितोऽपि प्रतिपादनादिति प्राप्त आह—

सैकान्तभावे गीताऽर्थप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २८ ॥

सेति । सा-दिव्यगतिः एकान्तभावे-एकान्तभक्तौ परम्भक्तौ
सत्यामेव संभवति, कुतः गीताऽर्थप्रत्यभिज्ञानात्—गीताऽर्थस्य—
“ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इत्यादिना कथिताऽर्थस्य गीतायां—

तद्बुद्ध्यस्तदात्मानस्तन्निष्ठासतत्परायणाः ।

गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्पणाः ॥

(भ० गी० ५-१७)

इत्यादिना प्रत्यभिज्ञानात् । तद्वदेव ज्ञानपूर्वकग्रेमामृतत्व-
कथनात् । यथा चैतत्तथोक्तमधस्तात् । ‘सैकान्तभावः’ इति प्रथमान्त-
पाठे तु ननु ज्ञानेनैव सकलपापनिवृत्तौ श्रुतिस्मृतिसूत्रसिद्धायामार्तेर-
पेक्षायां मानामावात्कथमार्तावित्युक्तन्तत्राऽऽह—सैकान्तेति । भवेदिति
शेषः । अयर्मर्थः—मुमुक्षुर्ज्ञान्येव न भवेत्सैकान्तभावोऽपि “आप्रा-
यणात् तत्रापि हि दृष्टम्” (वे. सू. ४-१-१२) इति सूचितेनैकान्तेनाव्यभि-
चरितेन भावेनापि सहितो भवेत् । कुतः गीताऽर्थप्रत्यभिज्ञानात् ।
गीतार्थस्यैवं विधस्य ‘सर्वधर्मान्यरित्यज्य’ (भ. गी. १८-६६) इत्युक्तस्य
प्रत्यभिज्ञानश्रवणात् । यथा नारायणीये—

महोपनिषदो वेदास्ते विप्राः सम्यगास्थिताः ।

यजन्ति विधिमास्थाय ये चापि यतिधर्मिणः ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । २७

ततो विशिष्टं जानामि गतिमेकान्तिनां नृणाम् ।

केनैव धर्मः कथितो देवेन ऋषिणाऽथवा ॥

इतिप्रश्ने प्रत्युच्चरम्—

समुपोर्द्ध्वनीकेषु कुरुपाण्डवसेनयोः ।

अर्जुने विमनस्के वै गीता भगवता स्वयम् ॥

(भार०शां० ३४८, ६-८) इति ।

तस्माद्भक्तेरेव मुख्यत्वात्तदपेक्षाया आवश्यकत्वम् । तत्राऽपि
प्राप्ताप्राप्तविवेकरीत्या प्रेम्णः फलत्वान्नामग्रहणादिलक्षणात्मभक्तेरेव
तत्रोपयोग इत्यभिप्रेत्यात्र तथोक्तमिति संक्षेपः ।

परे तु एकान्तभाव इति पूर्वोक्त एकान्तभावः सा परा-
भक्तिरेव कुतः गीतार्थस्य प्रत्यभिज्ञानात् । एकान्तिनां विशिष्टगति-
रूपो धर्मः केन कथित इति प्रश्ने गीतायां भगवता कथितमिति कथ-
नात्, एकान्तिनां भक्तानां दिव्या गतिस्त्यर्थोऽवगतः, गीतायां
परभक्तेरेव वहुधोक्तेः । तस्माद्भक्तेरेव एकान्तभाव इति भाव
इत्यर्थमाहुः ॥ २८ ॥

अतस्तामुत्पाद्यैव सर्वेषामुपायानां श्रैष्ठयम् । अन्यथा व्यर्थत्व-
मेवेत्याशयवानाह—

परां कृत्वैव सर्वेषां तथा ह्याह ॥ २९ ॥

परामिति । सर्वेषां-ज्ञानान्तानां धर्माणां, परां कृत्वैव-परमेश्वरे
परानुरक्तिरूपां परां भक्तिमुत्पाद्यैव, श्रैष्ठं नान्यथेति शेषः । कुतः
हि-यसात्, तथाऽऽह भगवान्वादरायणः—

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां विश्वक्सेनकथासु यः ।

नोत्पादयेद्यदि रति श्रम एव हि केवलम् ॥(भाग० १-२-८)

दानवततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ।

श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥

(भाग० १२-४७-२४)

न हतोऽन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह ।

वासुदेवे भगवति भक्तियोगे यतो भवेत् ॥ इत्यादि ।

(भाग० २-२-३३)

केचित्परां कृत्वैव मोक्ष उपयोग इत्यर्थमाहुः । तन्न सम्यक् । फलमत्क्यवस्थायां मोक्षाकाङ्क्षाविरहात् । उप-पन्थं प्रेमभक्तानां मोक्षाकाङ्क्षाविरहः, भगवत्येवासक्तत्वात् । एतावती कुतो भगवत्यासक्तिरिति चेत्, परमानन्दरूपत्वादिति कलय । ननु यद्यपि निर्गुणस्येव सगुणस्याऽपि परमानन्दरूपता ग्राढ़्निरूपिता, तथापि सा माययावृत्तेति कर्थं सुरेत् । अस्फुरणं च कर्थं भगवत्यासक्तिरिति चेत् । श्रूणु । श्रवणकीर्तनादिभक्तिपरिपाके च भगवदनुग्रहतस्तत्वोद्घादावरणनाशतस्तथेति । कथमन्यथा भगवन्निष्ट्रयं प्रेमभक्तस्य मोक्षोप्याकाङ्क्षाविरहः—

न पारमेष्टुयं न महेन्द्रधिष्ठयं

न सार्वभौमं न रसाऽधिष्ठित्यम् ।

न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा

मन्यर्पितात्मेन्द्रिति मद्विनाऽन्यत् ॥

(भाग० ११-१४-१४)

इत्यादिना श्रूयमाणः संपदेत । ननु तथापि प्रत्यगभेदांशाव-
रणशक्तिनाशः कथम् ? । रागरूपप्रेमभक्तेभूतिपरिच्छेदस्फूर्तेश्च
सत्वादितिचेत् । भगवदनुग्रहतस्तस्या अपि नाशसंभवादित्यवेहि ।
‘न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्’ इतिस्मृतेः ।
अत एव ज्ञानमार्गो भक्तिमार्गश्चेति मोक्षमार्गद्वयम् । अत एव
च होमग्रकरणे अनुदितहोमनिन्दावत् गीतासु भक्तिग्रस्तावे
निर्गुणनिष्ठा निन्द्यते ।

मश्यवेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥
ये त्वच्चरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमभिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥
सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्विरवाप्यते ॥
(भ० गो० १२, २-५) इति ।

ननु कथं मार्गद्वयमेव—

साङ्ख्येन सर्वभावानां प्रतिलोमाऽनुलोमतः ।
भवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति ॥
निर्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः ।
मनस्त्यज्यति दौरात्म्यं चिन्तितस्याऽनुचिन्तया ॥

यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया ।

ममाऽर्चोपासनाभिर्वा नान्यैयोग्यं स्मरेन्मनः ॥

(भाग० ११,२०,२२-२५)

इत्यादौ सर्वत्र रत्त्वस्य वैमुख्यपरिहाराय यथाकर्थचित्साम्मुख्यमात्रं कर्तव्यत्वेनावगम्यते । तच्च त्रिधा । निर्विशेषरूपस्य तदीयब्रह्माख्याविर्भावस्य ज्ञानरूपम्, सविशेषरूपस्य च तदीयभगवदाद्याख्याविर्भावस्य भक्तिरूपमिति द्वयम् । तृतोयश्च तस्य द्रुष्ट्यैव द्वारं कर्मार्पणरूपमिति । तदेतत्रयं पुरुषयोग्यताभेदेन व्यवस्थापयितुं सामान्यतो ज्ञानकर्मभक्तीनामेवोपायत्वं नान्येषामित्यनुवदति भगवानेकादशे—

योगाख्यो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया ।

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचित् ॥

(भाग० ११-२०-६) इति ।

मन एकत्र संयुज्याजितश्वासो जितासनः ।

वैराग्याभ्यासयोगेन ग्रियमाणमतन्द्रितः ॥

(भाग० ११-७-११)

इति चतुर्थोऽपि मार्गोऽष्टाङ्गयोगाख्योऽवगम्यत इति चेत्सत्यम् । तथापि कर्मयोगमार्गयोरन्तःकरणप्रसादद्वारा ज्ञानभक्त्योरेवोपयोगाज्ञानं भक्तिश्रेति द्वावेष मोक्षमार्गां । विभिन्नस्वरूपफलसाधनाधिकारिकत्वात् । तथाहि । बुद्धवान्तरजातिज्ञानम् । रागाऽवान्तरजातिभक्तिः । सकलानर्थमूलज्ञाननिवृत्तिज्ञानफलम् । ब्रह्मावासिर्भक्तिफलम् । तच्चमस्यादिवाक्यं ज्ञानसाधनम् । भगवद्गुणगरिमग्रथनरूप-

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । २२१

ग्रन्थश्रवणादिकं भक्तिसाधनम् । ब्रह्मविद्यायां साधनचतुष्टयसम्पन्न-
स्त्यक्तसंसारोऽधिकारी, भक्तावताद्शोऽपीति प्रागेवोऽकम् । तस्मात्सिद्धं
मोक्षे मार्गद्वयमेवेत्यास्माकीनः पन्थाः । ‘यत्तु द्रवीभावानपेक्षाद्वितीया-
त्ममात्रगोचरा निर्विकल्पकमनोवृत्तिर्ब्रह्मविद्या ज्ञानम् । द्रवीभावपूर्विका
मनसो भगवदाकारता सविकल्पकवृत्तिरूपा भक्तिः । तथा च भक्ति-
ज्ञानावान्तरजातिरेव, तत्र ज्ञानफलं मोक्षः, भक्तिफलन्तु विचारयोग-
योरिव ज्ञानमेव । इयांस्तु विशेषः । विचारे साधनचतुष्टयसम्पन्न
एवाधिकारी भक्तियोगयोस्तु सर्वोऽपि जन इति । अत एव
गीतायाम्—

अमानित्वमदमिभत्वमहिंसा क्षान्तिराज्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥

इन्द्रियाऽर्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदासगृहादिषु ।

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥

मयि चाऽनन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।

एतज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥

(भ० गी० १३,७-११)

इत्यादिना भक्तियोगादिमार्गं ज्ञानमार्गेऽन्तर्भावयता भगवता-

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते । (भ० गी० १३-१८)

इत्युत्तरत्र ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमुक्तम् । तस्मादज्ञानयोग
एवैको मोक्षमार्ग इति । तच्चिन्त्यम् । साध्यसाधनभक्तिमेदेन व्यव-
स्थाया उपपादितत्वात्कलभक्ते रागावान्तरजातित्वव्यवस्थापनादस-
दुक्तेरेव प्रामाणिकत्वात् । सूत्रकृन्मते तु भक्तियोग एवैको मोक्ष-
मार्गः । ज्ञानन्तु भक्तिसाधनमेव, न मार्गाऽन्तरम् । अङ्गाङ्गिनो-
र्विभिन्नमार्गत्वासम्भवादिति । वस्तुतः फलभक्तिर्न साधनम् । किन्तु
स्वतः पुमर्थरूपैव मोक्षमपि तृणीकरोति । तदुक्तन्तन्ने—

हरिभक्तेमहादेव्याः सर्वा मुक्त्यादिसिद्ध्यः ।

भुक्त्यथादभुतास्तस्याश्चिकावदनुव्रताः ॥ इति ॥

अत एवाहुर्वृद्धा अपि—

मनागेव प्रस्त्रायां हृदये भगवद्रतौ ।

पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तुणायन्ते समन्ततः ॥ इति ॥

अत एवात्र तस्याः परत्वमुपवर्णितम् । तत्राङ्गानि कथितानि
निवन्धये यथा—

गुरुपादाश्रयस्त्वस्मादीशदीक्षादिशिक्षणम् ।

विश्रम्भेण गुरोः सेवा साधुवर्त्मानुवर्तनम् ॥

सद्वर्मपृच्छा भोगादित्यागो भगवतः कृते ।

तत्तत्क्षेत्रे निवासोऽथ गङ्गादेवपि सन्निधौ ॥

व्यवहारेषु सर्वेषु यावदर्थानुवर्तनम् ।

एकादश्यादिसन्मानो देवतनिषेवणम् ॥

सङ्गत्यागो विदूरेण भगवदिमुखैर्जैः ।

वहुग्रन्थमहारम्भशिष्यादीनामसङ्ग्रहः ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् । २६३

अन्यदेवानवज्ञा च भूतानुद्गेगदायिता ।
 ईशतद्वक्तव्यदेषविनिन्दाद्यसहिष्णुता ॥
 धृतिस्तदेवचिह्नानां तदीयानां च सेवनम् ।
 व्यवहारेऽप्यकार्पणं शोकाऽद्यवशवर्तिता ॥
 अपराधवर्जनं तद्वचनामश्रवणादिकम् ।
 सर्वथा शरणाऽप्तिरङ्गान्येतानि पालयेत् ॥

तत्र गुरुपादाश्रयो यथा—

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत् जिज्ञासुः श्रेय उच्चमम् ।
 शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाऽश्रयम् ॥

(भाग० ११-३-२१)

ईशदीक्षाशिक्षणम् ! यथा—

तत्र भागवतान्धर्माज्ञेद्गुर्वात्मदैवतः ।
 अमायंयाऽनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः ॥

(भाग० ११-३-२२)

विश्रम्भेण गुरोः सेवा यथा—

आचार्य मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।
 न मर्त्यवुद्धयाऽस्त्वयेत् सर्वदेवमयोः गुरुः ॥

(भाग० १७-१७-२७)

साधुवर्त्मानुवर्तनं यथा स्कान्दे—

स मृग्यः श्रेयसां हेतुः पन्थाः सन्तापवर्जितः ।
 अनवामश्रमं पूर्वे येन सन्तः प्रतस्थिरे ॥

सद्गर्मपृच्छा यथा नारदीये—

अन्विदेव सर्वार्थः सिध्यत्येषामभीप्सितः ।

सद्गर्मस्यावबोधाय येषां निर्बन्धिनी मतिः ॥

भगवतः कृते भोगादित्यागो यथा पादम्—

हरिमुद्दिश्य भोग्यानि काले त्यक्तवतस्तव ।

विष्णुलोकस्थिता सम्पदलोला सा प्रतीयते ॥

तत्त्वक्षेत्रनिवासो यथा—

वैष्णवेष्वथ क्षेत्रेषु द्वारकामथुरादिषु ।

निवासो हरिभक्तानां हरिसायुज्यदो मतः ॥ इति ॥

तथा कौर्म्ये—

वसेदामरणं विप्रो वाराणस्यां समाहितः ।

सोऽपीश्वरप्रसादेन याति तत्परमं पदम् ॥ इति ॥

गङ्गानिवासो यथा महाभास्ते—

यत्र गङ्गा महाभाग स देशस्तत्त्वोवनम् ।

सिद्धक्षेत्रं च तज्ज्ञेयं गङ्गातीरसमाश्रितम् ॥

तत्त्वीर्थसेवाधर्मात्मा मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।

मरणे स्मरणं विष्णोर्यद्व्यत्यन्तदुर्लभम् ॥

तदप्यत्येन कालेन गङ्गां संसेव्य लभ्यते ॥ इति ॥

यावदर्थानुवर्तनं भगवद्गीतायाम्—

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किलिषम् । (४-२१)

एकादश्यादिसन्मानो यथा स्कान्दे—

सर्वपापक्षयकरं सर्वपुण्यविवर्धनम् ।

गोविन्दस्मृतिदन्नणां यदेकादश्युपोषणम् ॥

एवं शैवानां शिवरात्रिवतादिकमपि यथा लैङ्गे—

शिवरात्रिव्रतं तत्र शिवप्रीतिकरं स्मृतम् ।

यत्कृत्वा पापराशिभ्यो मुक्त्वा शिवपुरं ब्रजेत् ॥ इति ॥

देवव्रतनिषेवणं यथा श्रुतौ—

“शान्ता दान्ता उपरतास्तितिक्षवः समाहिता आत्मरतयः”

इत्युपक्रम्य “तस्मादेवानां व्रतमाचरन्नोङ्गारे परे ब्रह्मणि पर्यवसितो भवेत्” इति । भगवद्विमुखसङ्गत्यागो यथा कात्यायनसंहितायाम्—

वरं हुतवहज्वालापञ्जरान्तव्यवस्थितिः ।

न शौरिचित्तविमुखजनसंवादवैशासम् ॥

तथा लैङ्गे—

ईशभक्तिविहीना ये वच्चयन्त्यखिलाङ्गनान् ।

वर्जयेत्तान्प्रयत्नेन शिवसेवापरो मुनिः ॥

शिष्यग्रन्थाद्यसंग्रहो यथा सप्तमे—

शिष्यान्नैवानुवध्नीयाद्रून्थान्नैवाभ्यसेद्वहून् ।

न व्याख्यामुपयुज्जीत नारम्भानारभेत्कचित् ॥

अन्यदेवानवज्ञा यथा पादम्—

हरिरेव सदा ध्येयः सर्वदेवेश्वरेश्वरः ।

इतरे ब्रह्मरुद्राद्या नावज्ञेयाः कदाचन ॥ इति ।

भूतानुद्वेगदायिता यथा भारते—

पितेव पुत्रं करुणो नोद्वेजयति यो जनम् ।

विशुद्धस्य हृषीकेशस्तूर्णं तस्य ग्रसीदति ॥ इति ।

ईशतद्वक्तविनिन्दायसहिष्णुता यथा दशमे—

निन्दां भगवतः शृण्स्तत्परस्य जनस्य वा ।

ततो नाऽपैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृताच्छ्युतः ॥

(भाग ० १०-७४-५०) इति ।

धृतिस्तद्वचिन्हानां यथा पादमे—

ये कण्ठलग्नतुलरीनलिनाक्षभाला

ये बाह्मूलपरिचिन्हितशङ्खचक्राः ।

ये वा ललाटफलके लसदूर्चुपुण्ड्रा—

स्ते वैष्णवा भवनमाशु पवित्रयन्ति ॥

यथा वा लैङ्गे—

रुद्राक्षधारिणो ये च भस्मोद्भूलितविग्रहाः ।

नमःशिवायशब्दाश्च ते जगत्पावनाः स्मृताः ॥ इति ।

तदीयानां सेवनं यथैकादशे—

सात्विकान्येव सेवेत पुमान्सत्वविषुद्धये । इति ।

सात्विकानि भगवत्प्रतिपादकशास्त्राचारादीनि ।

व्यवहारेऽप्यकार्पणं यथा पादमे—

अलम्ये वा विनष्टे वा भक्ष्यान्त्वादनसाधने ।

अविष्ववमतिर्भूत्वा हरिमेव धिया स्मरेत् ॥

शोकाऽद्यवशवर्तिंता यथा तत्रैव—

शोकामर्पाऽदिभिर्भावैराक्रान्तं यस्य मानसम् ।

कथन्तत्र मुकुन्दस्य स्फूर्तिसंभावना भवेत् ॥

अपराधवर्जनं यथा वाराहे—

ममार्चनापराधा ये कीर्त्यन्ते वहुधेच्छया ।

वैष्णवेन सदा ते तु वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ इति ।

तन्नामश्रवणाऽदिकं व्याख्यातं प्राक् ।

सर्वथा शरणापत्तिर्यथा भगवद्गीतायाम्—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

(८-६६) इति

अस्याऽर्थः । सर्वेषां—वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां च, धर्मान्—ब्राह्मणत्वाद्यभ्यासनिवन्धनाननिनहोत्रादीन्सुखदुःखाऽऽदीन्द्रिंश्च, परित्यज्य—निर्वेदाद्युपायैस्त्यकृत्वा, मां-सर्वेश्वरं सर्वशक्तिं सर्वनियन्तरं सोपाधि निरुपाधि वा परमात्मानमखण्डैकरसमानन्दघनं, एकं-केवलं, शरणं—शृणाति हिनस्त्यविद्याऽदीन् झेशानिति शरणमाश्रयः परायणं, व्रज—प्राप्नुहि मदेकाऽश्रितो भवेत्यर्थः । तदेकाऽश्रितत्वं—तल्लीनत्वं तत्प्रणिधानं वा । अथवा—सर्वान्धर्मान्-श्रौतसार्तान्, परित्यज्य-शरणत्वेन रक्षकत्वेनाऽदृत्य, मां-भगवन्तं, एकं-रक्षितरं जानोहि इत्यर्थः । कर्माणि विधिसिद्ध्यर्थं कार्याणि, विश्वासो भगवति कार्यं इति भावः । अथवा—सर्वान्धर्मान्—“त्रयो

धर्मस्कन्धाः” इत्याद्युक्तान् यज्ञाद्ययनब्रह्मचर्यतपआदीन् परित्यज्य-विधितस्त्यक्त्वा, मां-पुरुषोत्तमं द्वराऽक्षराऽतीतं, एकं-केवलं, शरणं-सर्वाऽधिष्ठानं जानीहि इत्यर्थः । सन्यासपूर्वकस्यैव तादृशत-ज्ञानस्य श्रुतिषु पुमर्थहेतुत्वलाभात् । यथा—

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः

सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले

परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ (मु.३-२-६) इति ।

अथवा सर्वान् धर्मान्-वैधान् प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणान्, परित्यज्य-गोप्यादिवत्स्वरूपतस्त्यक्त्वा, मां-परमप्रेमास्पदं लीलानन्तविग्रहं, एकं-‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहं’ इतिन्यायेन मुख्यं, शरणं-आश्रयं, व्रज-प्राप्नुहि । शरीरेण बुद्ध्या प्रेम्णा वा । तत्र शरीरेण ग्रासितस्तसमर्पणतः; बुद्ध्या तत्स्वरूपगुणचिन्तनतः; प्रेम्णा वर्णितया सदानन्दलब्ध्येति विवेकः । विधिमतिक्रम्याप्येवं तत्परायणानां भगवदनुग्रहतः कृतार्थता गोपीप्रभृतीनां पुराणेषु स्पृष्टैव । “पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेति” । “लोना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः” श्रुतिभिश्च ज्ञापितेति संक्षेपः । अथवा मयोत्यर्थं मामिति द्वितीयाऽऽदरणान्मयि शरणं याहीत्यर्थः । शरणमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वाच्छरणं यथा स्यात्तथा मां व्रजेति वार्थः । शरणाभिन्नां प्रपञ्चं कुर्विति यावत् । ‘शरणन्त्वात्मनिक्षेपकार्पण्यं’ इति वचनादात्मनिवेदनं दीनता च । आत्मशब्देन चात्र जीवः स्थूलसूक्ष्मशरीरं वा । तत्र जीवस्य समर्पणं जीवत्परित्यागेन तस्मिन्नेकीकरणम् । ‘तमेतमात्मानमोमिति

ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मनोमित्येकीकृत्य तदेकमजरमभूतमोमित्यनु-
भूय तस्मिन्निदं सर्वं विशरोरमारोप्य तन्मयं हि तदेवेति संहरेदोम्”
इत्यादिश्रुत्या तस्य प्रणिधानत्वेनोक्तत्वात् । शरीरसमर्पणं गवादिसम-
र्पणवत्स्वसत्त्वात्यागो व्याख्यातः प्रागेव । दीनता कदाचित्कृपया
तत्सन्निधौ तन्मूर्तिसन्निधौ वा स्वस्यानुग्राहत्वज्ञापनमित्यास्तां
विस्तरः ।

अत्रोपदेशस्य सर्वसाधारणत्वाद्वजेदिति वक्तव्ये ब्रजेति कथन-
मर्जुनस्योपस्थितत्वनिवन्धनम् । अत्र च ‘अनन्दं भुक्त्वैव तृप्यति’ इत्यत्रेव
हेतुत्वं कृत्वाग्रत्यर्थः । सर्वधर्मपरित्यागेन शरणं ब्रजेत्यर्थः । तत्र
सगुणशरणतोक्ता नारसिंहे—

त्वां प्रपन्नोऽस्मि शरणं देवदेव जनार्दनं ।

इति यः शरणं प्राप्तस्तंकेशादुद्धराम्यहम् ॥ इति ।

व्याख्याता निवन्धे—

तवाऽस्मीति वदन् वाचा तथैव मनसा विदन् ।

तत्स्थानमाश्रितस्तन्वा मोदते शरणागतः ॥ इति ।

निर्गुणशरणता तु प्रपञ्चाभावेन स्वसिंहतज्ज्ञानतस्तद्रितिशा-
लिता । यथोक्तम्—

अनात्माऽदर्शनैव परात्मानमुपास्महे ।

इति प्रागेवोक्तप्रायमिदम् । एवंभूतभगवच्छरणस्य सर्वा-
ऽनर्थेनिदाननिष्टिर्विर्वाणीश्रमादिधर्मपरित्यागेऽपि भगवत्सङ्कल्पमात्रतो
भवतीत्याशयेनाह—अहन्त्वेति । अहं-परमेश्वरः, त्वा त्वां,

सर्वपापेभ्यः—सञ्चितक्रियमाणेभ्योऽवध्यवधाऽदिभ्योऽपि मोक्षयि-
ज्यामि, मा शुच—शोकं मा कार्षीस्त्यर्थः । इतरप्रायश्चित्तेभ्यो
मत्संकल्पस्याधिकत्वादिति भावः । अत्र सर्वपदस्वारस्यात्पापसाधन-
त्वेन पापहृष्टाया अविद्याया निःशेषतो निवृत्तिरपीशसंकल्पमात्रतो
भवतीति लब्धम् ।

तडकं श्वेताश्वेतरोपनिषदि—

तस्याऽभिध्यायाद्योजनात्तत्वभावा-

द्युयथान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ (१-१०) इति ।

अत्राऽभिध्यानात्—निदिघ्यासनात्, तत्पूर्वकाद्योजनात्—एकीक-
रणहृषाभेदज्ञानात्, तत्पूर्वकात्तत्वभावात्—परभक्तिः, अन्ते—वसाने,
भूयश्च—पुनरपि, भगवत्कृपातो वैजात्यशालितत्वभावाद्विश्वमाययो-
निवृत्तिस्त्यर्थः । तन्निवृत्तिश्च तद्विरोधिरूपस्तादृशतत्वभाव एव ।
नाशस्य नाशकहृषताया उक्तत्वात् । इत्थं च—वैजात्यशालित-
त्वभावोपलक्षितस्याभिन्नभगवत्स्वरूपावासिलक्षणमुक्तिं प्रति स्वहृषा-
वगाहिज्ञानपूर्वकतत्वभावस्य हेतुत्वे पर्यवसानाद् ज्ञानकैवल्ये कैवल्य-
हृषत्वं च भक्तौ लब्धम् । अत एव “ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः”
इति प्रमाणाङ्गाताज्ञातपापादिपाशनिवर्तकज्ञानादप्याधिक्यमभिग्रेत्य
भक्त्यैवात्रौपसंहारः कृत इत्यास्तां विस्तरः ॥ ६ ॥

इति श्रीनारायणतीर्थविरचितायां भक्तिचन्द्रिकायां

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयाह्विकम् ॥

समाप्त्वा द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

प्रथमाह्निकम् ।

भजनीयस्य पूर्णत्वं समर्थयितुं सर्वस्य भजनीयस्वरूपतामाह—
भजनीयेनाद्वितीयमिदं कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात्॥१॥

भजनीयेनेति । भजनीयेन-परमेश्वरेण, अद्वितीयम्-अभिन्नम्, इदं-सेव्यसेवकसेवातत्साधनगुरुमन्त्रादिकम् । कुतः? कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात्-सर्वस्यापि पदार्थस्य तद्विवर्तत्वेन तदात्मकत्वात् । पूर्वरूपापरित्यागेनोचरावस्थारूपस्य विवर्तस्य घटादेरिव स्वकारणतः पृथगस्त्वात् । सत्वहीनस्यालीकत्वात् । तस्य केवलं सत्वे सत्वस्य च विषयिज्ञानरूपत्वात् । ज्ञानस्य च लाघवादेकस्य स्वप्रकाशब्रह्मरूपत्वादस्ति-भातिग्रियात्मकमिदं सर्वं नामरूपात्मकम् । नामरूपत्ववाये ब्रह्मैव । राधेयत्ववाये कौन्तेय एव यथा कर्णः । अत एव “इदं सर्वं यदयमात्मा” “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” इत्याद्याः सर्वाभेदम्, “सर्वं तं परायो-ऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” इत्यादयो जगदर्थिनां पुरुषार्थाद् अंशं च वदन्ति श्रुतयः । अत एव “यो ऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्योऽसाक्षयो-ऽहमस्मीति न स वेद” इत्यादिश्रुतिनिन्दितद्वैतिभक्तापेक्षया—

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः । (भ०गी०७-१९)
इत्यनेनाद्वैतज्ञानिनो भक्तस्यैवोत्कर्षः प्रतिपादितो भगवद्गीतायाम् ।
त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वलक्षणपूर्णत्वादिकमाहात्म्यज्ञानवत्स्तस्य

व्यवहृतावपि सर्वस्य तत्स्वरूपतावगमेन ब्रह्मण्येव निरतिशयग्रीति-
संभवादित्यभिप्रेत्यात्राद्वैतमुक्तम् । एतेन अद्वितीयं पारमार्थिकं द्वितीयं
न भवति कुत्सन्स्योपादेयतया तत्स्वरूपत्वात् । नखुपादेयस्याविना-
शित्वलक्षणं पारमार्थिकत्वं संभवति, तत्स्वरूपत्वं तु समवायस्थाना-
भिषिक्तमन्योन्याभावाविरुद्धमभेदाविभागापरपर्यायं तादात्म्यम् । तत्र
प्रमाणन्तु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्” इति ।

ततो जगज्जगत्स्मिन्सदसच्चाविलं मुने । इति ।

न चाऽत्र बाधायां सामानाधिकरण्यम्, ज्ञेयप्रकरणाऽभावे ता-
द्वशसामानाधिकरण्याभ्युपगमस्य निर्मलत्वात् । बाधायां सामानाधि-
करण्येऽपि बाध्यमानस्याभेदस्य सिद्ध्याऽभिमतसिद्धेश्वेति कस्यचि-
द्वचार्ह्यानं निरस्तम् । गुण्यादिभावस्थल एव ताद्वशभेदस्य संभवात् ।
ब्रह्मप्रपञ्चयोर्ब्रह्मजीवयोर्वा गुणगुण्यादिभावः संभवतीत्यन्यत्र
विस्तरः । तस्माच्छुद्वाद्वैतमेव सूत्रकृदभिप्रेतमिति नहि मन्तव्यम् ।
तदुपपत्तिप्रकारश्चाभिहितोऽभियुक्तैः—

आदित्यादेरभावे विलसति पुरतो यः पदार्थप्रकाशो

द्वष्टोऽसौ स्वस्वरूपः सुखमपि नियतं सत्वमेषां स एव ।

आदित्यादेरपीत्यं स च भवति ततः सच्चिदानन्द आत्माऽ-

सत्यात्समात्तोऽन्यज्ञगदिति सुधियां दश्यमाणन्तदेव ॥

प्रेम द्वैतविदां यतोऽस्ति गतिं तत्सक्रियाकारका-

पेक्षाणां परमात्मनैक्यविदुषामद्वैतिनां चाऽधिकम् ।

सन्तुष्टारूपमतो यतो भगवता ज्ञानी ममात्मा महा-

नात्मा दुर्लभ इत्यनारतमयं ब्रह्मात्मवित्सूयते ॥

पुमर्थः ग्रेमाऽयं विदित इह संतुष्टपदतः

स च प्राप्यः खल्वप्रयतनवशेनापि मनुजैः ।

स चायं संसाध्यः सगुणमहिमाजानसुलभाद्

निराकाराज्ञानात्कथितमपि धात्रा स्तुतिष्ठैः ॥

तथाऽपि भूमन् महिमाऽगुणस्य ते

विशेषद्वुमहत्यमलान्तराऽत्मभिः ।

अविक्रियात्स्वानुभवादरूपतो

द्वनन्यवोध्यात्मतया न चान्यथा ॥ इति ॥

अस्याऽर्थः । भो भूमन्-सर्ववाधाऽवधित्वाऽदिरूपैश्वर्यशालिन् ।

अगुणस्य-निरिलगुणातीतस्याखण्डवीर्यरूपस्य ते, महिमा-स्वरूपं

सत्यज्ञानानन्ताऽनन्दैकरसरूपम्, अमलान्तरात्मभिः-विशुद्धाऽन्तः-

करणैः, विशेषद्वुंसाक्षात्कर्तुं योग्यो भवति, कस्मात् स्वानुभवात्-

तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डाकाराऽन्तःकरणवृत्तेः । नन्वन्तः-

करणस्य कथं निराकाराकारिवृत्तिस्तत्राऽह-अविक्रियादिति । न

विद्यते क्रियाविशेषाकारः संस्थानविशेषो यस्य तादृशादि-

त्वर्थः । तथाच न सर्वत्र मूषानिषिक्तद्वत्ततामादिवत्संस्थान-

विशेषत्वमाकारत्वम्, निराकाररूपधट्टवादिवृत्तावव्याप्तेः ।

किन्त्वावरणनिवर्त्तनयोग्यम्, तद्योग्यत्वं च तज्जनकतावच्छेदकीभूतधर्म-

त्वम्, स च धर्मोऽण्डोपाधिः । स चाखण्डाकारवृत्तावस्त्येवेत्युपपत्ते

ब्रह्माकाराकारित्वमपि वृत्तेरिति भावः । अविक्रियत्वमेव कुतस्तत्राह-

अरूपत इति । रूप्यते साक्षिणा विषयीक्रियत इति रूपम्, तन्न विद्यते

यत्र तादृशाद् दृश्यातीतखरूपादिति यावत् । दृश्यातीते विशेषाऽसंभव

इति भावः । दृश्यातीतत्वं कुतस्तत्राऽह—अनन्येति । स्वप्रकाश-
संवद्गूपत्वादित्यर्थः । दृश्यवच्चेन तादृक्त्वमित्याह—न चेति । अत्र
भक्तिप्रस्तावेऽमलान्तरात्मभिरित्यनेन निर्गुणमहिमज्ञानस्योत्तमाधिका-
रिलभ्यत्वकथनेन भक्तिं प्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वं लब्धम् । युक्तश्वैतत् ।
महिमज्ञानं विना स्थायिभावस्याऽस्मभवात् । अतो ज्ञानस्य भक्तिप्र-
तिबन्धकत्ववर्णनं केषांचिदाग्रहमात्रमिति मन्त्रव्यम् ॥ १ ॥

द्वैतन्तु भासमानं तत्स्वरूपतच्छक्तिकुतम् । सा च ततो भिन्ना-
भिन्नत्वादिनानिर्वच्यत्वान्मायाप्रकृतिश्च भवति । गुणत्रयात्मिकायाः
प्रकाशवृत्त्यावरणौर्ध्मैर्जडेष्वनुगतिदर्शनादित्यभिप्रायवानाह—

तच्छक्तिर्माया जडसामान्यात् ॥ २ ॥

तच्छक्तिरिति । “देवाऽस्त्मशक्तिं स्वगुणैर्निर्गूढाम्” इत्यादिश्रुतेः,
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । (म० गी० ७—१४)
इत्यादिभगवद्वाक्यैश्च तच्छक्तिः—मायाऽस्त्वया सर्वस्य कारणमित्यर्थः ।
कुतः? जडसामान्यात्—जडेषु दृश्यमात्रेषु कारणतयाऽन्वयादित्यर्थः ।
कार्याणां सामान्यमनुगतं कारणमेवैति भावः । अथवा—कार्यानुकूल
तच्छक्तिर्मायापि वाधायामभेदवती, कुतः? जडत्वादित्यर्थः । जडानां
वाधायामेव सामानाधिकरण्यव्युत्पादनादितिभावः ॥ २ ॥

तस्य भजनीयस्य शक्तिर्ज्ञानादिकमपि श्रूयते “परास्य शक्ति-
विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवलक्रिया च” इत्यादिश्रुत्या, तत्कथं
मायैवोक्ता, तत्राऽह—

व्यापकत्वाद्याप्यानाम् ॥ ३ ॥

व्यापकत्वादिति । व्याप्यानां—कार्यतया स्वापेक्षया न्यूनकालस्थितिकानां वियदादीनामपेक्षया व्यापकत्वात् शक्तेरितिशेषः । कार्यानुयोगिकतादात्म्यसम्बन्धप्रतियोगित्वादिति यावत् । ब्रह्मणोऽपि कार्यापेक्षिकं तादृशव्यापकत्वं तत एव संभवतीति सैवोऽप्तेति भावः ॥ ३ ॥

नन्वदृष्टद्वारा जीवज्ञानेच्छाकृतिभ्य संसारोऽस्तु, अलं भगवन्मायया, तत्राह—

न प्राणबुद्धिभ्योऽसंभवात् ॥ ४ ॥

नेति । प्राणबुद्धिभ्यः—अदृष्टद्वारा जीवज्ञानादिभ्यो न संभवति, कृतः ? असंभवात् । सर्वत्र कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्याधिकरणे विषयतया जीवज्ञानादीनामसंभवात् । स्फूर्त्यार्थाद् द्रष्टृत्वाऽजीवस्येति भावः ॥ ४ ॥

न केवलं शक्तिरेव कारणम्, अपि तु शक्तिमन्वेन स्वयमेव सर्वं करोति, शक्तिस्तु कारणतावच्छेदिकैवेत्यभिप्रायवानाह—

निर्मायोच्चावचं श्रुतीश्च निर्मिमीते पितृवत् ॥ ५ ॥

निर्मायेति । उच्चावचं—न्यूनाधिकं दृश्यजातम्, निर्माय—विरच्य, प्राणिहितकाम्यया । श्रुतीश्च-वेदाश्च, निर्मिमीते-रचयति, चकारात् इतिहासाऽऽदीन् । “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्गवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इतिहासः पुराणम्” । ‘तस्मै वेदान्पुरा-

णानि दत्तवानग्रजन्मने' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यात् । व्यासस्य तु
विभज्य संक्षेपकत्वमात्रमेव । मात्स्ये—

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।

अनन्तरन्तु वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥

पुराणमेकमेवासीच्छ्रुतकोटिप्रविस्तरम् । इत्यारम्भ—

तदर्थोऽत्र चतुर्लक्ष्मः संक्षेपेण निवेशतः ॥

इत्यन्तेन ग्रन्थेन तथा प्रतिपादनात् । पितृवदिति । यथा पिता
पुत्रानुत्पाद्य हिताऽहितप्राप्तिपरिहारवाक्यमभिघच्छे तद्विद्यर्थः । अत्रा-
नेन दृष्टान्तेन निमित्तत्वमभेदकथनेनोपादानत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम्,
तेन ब्रह्म जगदभिन्ननिमित्तोपादानमिति भावः । अत्र सूत्रकृता
'निर्मायोच्चावच्चम्' इति जगत्कारणत्वाच्चिसं सर्वज्ञत्वं 'श्रुतीश्च निर्मितीते'
इति वेदकारणत्वेन परमेश्वरस्य दृढीकृतम् । ननु न तार्थद्वेदकर्तृत्वेन
तस्य तत्संभवति, वेदस्य पौरुषेयत्वापातात् । नाऽपि वेदोपादान-
त्वेन, कार्योपादानयोरेकशक्तिमच्चनियमस्य मृत्पिण्डघटादिब्रह्मतत्का-
र्यान्तरेषु च व्यभिचारदर्शनेनाप्रामाणिकतया वेदस्य सर्वार्थप्रकाशन-
सामर्थ्यमात्रेण ब्रह्मणि तदसिद्धेः । तस्मिद्वौ वा वेदः स्वयमज्ञ एव
जीवानां सर्वाऽर्थगोचरप्रकाशजनक इति ब्रह्मणोऽप्यज्ञस्यैव प्रकाश-
कत्वापत्तेश्च । एवमपि ब्रह्मणो वेदाविषयनदीवालुकासङ्ग्यप्रकाशजन-
कत्वालाभाच्छेति । मैवम् । कतृत्वमिह नार्थमुपलभ्य रचयितृत्वम् ।
येन वेदस्य सापेक्षत्वलक्षणं पौरुषेयत्वमापद्येत । नाप्युच्चारयितृत्वम्,
अध्यापकसाधारण्येन तावता वेदे ब्रह्मकर्तृत्वविशेषासिद्धेः । सर्ववेदो-
चारणेन महोपाध्यायतामात्रं हि तदा ब्रह्मणः स्यात् । नापि पूर्वकमा-

नपेक्षया स्वतन्त्रक्रमेणोचारयितृत्वम् । क्रमान्यत्वे वाग्वज्रत्वेन दुरित-
प्रसङ्गात् । किन्तु ब्रह्म स्वतन्त्रमप्यध्येतृणां पुरुषार्थसिद्धये नियत-
क्रमस्वराध्येत्तमाणं पूर्वकल्पेषु स्वकृतेनैव नियतेन क्रमादिना विशि-
ष्टान्वर्णान्करोति । सर्गादौ भगवान् ‘धाता यथापूर्वमकल्पयत्’ इति
स्मृतेः । एतदेवाऽध्यापकविलक्षणं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वम् ।
यदन्यदीयक्रमाद्यनपेक्षणेन पूर्वमपि स्वकृतेनैव क्रमेण विशिष्टेषु
वैदिकवर्णेषु कर्तृत्वम् । तथाचातीतानन्तकल्पस्थवैदिककर्मस्वरादि-
प्रतिसन्धानमनन्तवैदिकवर्णपदाक्यप्रतिसन्धानं च ब्रह्मणो वक्तव्यम् ।
अन्यथा तत्कर्तृत्वाऽयोगात् । तस्य सकलस्य प्रतिसन्धानं च ब्रह्मणो
न मानान्तरात्, तस्याऽन्तःकरणाद्यभावेन मानान्तराप्रवृत्तेः । किन्त्व-
नावृतरूपचैतन्यवलादितिसंकोचकाभावाद्यावत्स्वसृष्टप्रकाशवत्सर्वज्ञं ब्रह्म
सिद्ध्यतीत्यास्तां विस्तरः ॥ ५ ॥

ननु कथं पितृवद्वितः, अनिष्टसाधनहिंसादिनिषिद्धमिश्रकर्मोप-
देष्टत्वादित्याशङ्क्य नाऽनिष्टमुद्दिश्योपदिशति, किन्तु तदभिलिपितवि-
शिष्टसुखमुद्दिश्य । तत्साधनन्तु तादृशङ्कर्म नान्तरीयकानिष्टजनकक-
र्मघटितमपि भवत्येव, शुभकर्मण इष्टजननस्वभावत्वात् । अतस्तादृशं
कर्म ज्योतिषोमादिकमुपदिशन्नोश्वरः पितृवद्वित एवेत्यभिग्रायेण
समाधत्ते—

मिश्रोपदेशान्वेति चेन्न स्वल्पत्वात् ॥ ६ ॥

मिश्रेति । पापसाधनहिंसादिमिश्रितकर्मोपदेशान्न हित इति न
शङ्क्यम् । कुतः स्वल्पत्वात् । शुभफलकप्रधानकर्मणेन्याज्ञहिंसाया

अत्यानिष्टफलत्वादित्यर्थः । अत एवाह पञ्चशिखाचार्योऽपि 'स्वन्प्यः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्श' इति । ननु "अग्नीषोमीयं पशु-मालभेत" इति साक्षाद्वेदे विहितहिंसायाः कथमधर्मसाधनत्वमुच्यते, धर्माधर्मयोर्वेदैकसमधिगम्यत्वादितिचेत् । मन्त्रार्थवादपुराणेभ्योऽनर्थसाधनत्वाऽवगमादित्यवेहि । तथा हि मन्त्रो "यत्पशुर्मायुमकुतो-रो वापद्विराहत अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुच्चत्वःहसः" इति संज्ञपनादेनो दर्शयति । एवं भगवद्गीताऽऽदौ—

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ञानयज्ञः परन्तप (अ० ४ श्लो० ३३)
इत्यादिना हिंसायोगेन विधियज्ञस्य निन्दा ज्ञाप्यते । केचिच्चस्य
सूत्रस्यान्यादशमभिप्रायं वर्णयन्ति । तथाहि । निषिद्धहिंसादिमि-
श्रितोपदेशात्पितृतुल्यो नेति न, कुतः तस्योपदेशस्य स्वन्प्यविषयत्वात् ।
तथा च हिंसाविधेनिरवकाशतया निषेधस्तप्य सावकाशतया सामान्यं
हिंसानिषेधं प्रत्यवादकत्वमेवेति भावः । यत्तु क्रत्वर्थहिंसायां क्रतू-
पकारकत्वपुरुषापकारकत्वयोर्द्योरप्यविरोध इति । तन्न । 'त्याज्य-
दोषवदित्येके' (भ० गी० १८-३) इत्यादिमतभेदमुपन्यस्य भगवता-

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तिः ।

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ (भ० गी० १८-५)

इति प्रकाराऽन्तरेण त्यागप्रतिज्ञया पूर्वमतदूषणात्, 'तस्माद्यज्ञे वधोऽ-
वधः' इत्यादिवाक्याच । एवं च विधेः पापजनकत्वमप्यर्थ इति विशेष-
विधिसामान्यनिषेधस्तप्यतयैव विरोधपरिहारः । यत्तु भारतादौ हिंसा-

युक्त्यज्ञनिन्दास्मरणम्, तत्वहिंसायुक्तकर्मस्तुत्यर्थम् । ‘न हि निन्दा निन्दितुं प्रवर्तते, अपि तर्हि स्तुत्यं स्तोत्रम्’ इति न्यायात् । अपि चाऽङ्गविधिपर्यालोचनायां नास्ति यद्यपि विरोधस्तथाऽपि ज्योतिषो-मविधिः साङ्गं प्रधानं पुरुषस्य विद्यत्पुरुषार्थहिंसानिषेधमग्नीषोमी-यहिंसायामवतरन् निरुणद्वि, नहग्नीषोमीयहिंसां वर्जयित्वा ज्योतिषोमः शक्यतेऽनुष्टुतम् । तत्र च निषेधप्रवृत्तौ प्रधानविधिरेव वाध्येत, निषिद्धाङ्गेन प्रधानेन फलजननेऽनिष्टस्यावश्यपतनीयत्वेन तस्यैवा-निष्टसाधनत्वलाभात् । न शुद्धमपि प्रधानं केवलं कारणम्, साऽङ्गस्यैव फलसाधनत्वश्रवणात् । तस्मादस्ति विरोध इति सामान्यवाधोऽतो हिंसाया अदुष्टत्वमेवैति । तच्चिन्त्यम् । हिंसानिषेधशास्त्रेण हिंसामात्रस्यानर्थसाधनत्वावगतावपि वैधहिंसायां क्रतूपकार-कत्वस्य तद्विटिप्रधाने च स्वर्गादिफलसाधनत्वस्यावगतौ बाधकाभावात् । न ह्यनर्थसाधनत्वावगतौ प्रधानस्य प्रवर्तनाविष-यत्वं विरुद्ध्यते । येन प्रवर्तना स्वविषयस्यानिष्टसाधनत्वमाच्छिप्येत । बलवद्देषाभावदशायां स्वर्गादौ रागौत्कट्यमात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेः । अत एव लौकिकहिंसाधनेकानर्थोऽपि तज्जन्यानर्थे बलवद्देषाभावदशायां तात्कालिकेष्टे रागौत्कट्यमात्रेण दृश्यते प्रवृत्तिः । तस्मात् “न हिंस्यात्” इति निषेधशास्त्रं हिंसाविधायकविशेषशास्त्रेण न वाध्यत इत्यास्तां विस्तरः ॥ ६ ॥

यतः पितृवत्सर्वानिर्मिमीते, उपदिशति च भगवान्, अत एव शुभाशुभे फले प्रसादरोषाभ्यां स एव ददाति । पापपुण्ये तु तस्य प्रसादकोपौ प्रत्येव हेतू न फलं प्रतीत्याशयवानाह—

फलमस्मादिति बादरायणो दृष्ट्वात् ॥७॥

फलमिति । विहितनिषिद्धफलम्, अस्मात्-परमेश्वरात्तुष्टादुष्टाच्च, बादरायणो मन्यते वेदान्तशास्त्रे 'फलमत उपपत्तेः' (अ० ३-२-३७) इत्यादिसूत्रैः । कुतः? दृष्ट्वात्-राजादितोषरोषाभ्यामिष्टानिष्टफलयोर्दृष्ट्वात् । तथा च दृष्टानुसारेण "स वा एष महानज आत्मा अन्नादो वसुदानः परमात्मा मे शुद्ध्यताम्" 'क्षमस्व परमेश्वर' इत्यादिवाक्यस्वरसम्बन्धिततया सिद्धावसिद्धौ तोषरोषवेव कर्मणां व्यापारौ, न तु पदार्थविशेषौ धर्माधर्मरूपौ द्वारभूतौ कल्पनीयौ, गौरवात् । देवतान्तरग्रीतेस्तु व्यभिचारादननुगमाच्च (न) तद्द्रासत्वम् । तोषरोषौ च रागदेषरूपतया सविषयाविति विषयतासम्बन्धेन जीवनिष्टौ फलहेतु । यथा च रागदेषवच्चेऽपि न वैषम्याद्यापत्तिस्तथोक्तं कारुण्यस्त्रे । ननु जीवनिष्टौ गुणविशेषरूपौ धर्माधर्मवेश्वराख्ययुक्त्यन्तराकल्पनलाघवात् फलहेतु, 'पापः पापेन कर्मणा भवति पुण्यः पुण्येन' इत्यादिश्रुतेश्च । ननु जडात्कर्मणः केवलात्कथं फलसिद्धिरिति चेत्, आन्तोऽसि । वाचनिकेऽर्थे कथमिति शङ्काऽनुदयात् । ननु तथापि प्रवर्तकं विना कथं कर्मणः प्रवृत्तिः सादिति चेत् । प्राक्तनसंस्कारादित्यवेहि । पयोऽम्बुद्रमृतप्रवृत्तावदृष्ट्वस्यैव कारणत्वदर्शनात्, ईश्वरप्रवर्तकत्वपक्षेऽपि वैषम्याद्यापत्तिवारणाय संस्कारहेतुताया आवश्यकत्वेन तस्यान्यथासिद्धेऽस्त्वात् । अत एवोक्तं श्रीभागवते—

कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव हि लीयते ।

सुखदुःखं भयक्षेमं कर्मणैवाऽभिपथ्यते ॥

अस्ति चेदीश्वरः कर्ता फलरूप्यन्यकर्मणाम् ।

कर्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हिंसः ॥

किमिन्द्रेणेह भूतानां स्वस्वकर्मानुवर्तिनाम् ।

अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावमनुवर्तते ॥

स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ (सं १०, २४, १३-१६)

इति चेत् । अत्र वदन्ति । जीवफलं प्रति न कर्मणां करणत्वम्, प्राचीनशुभवासनाभिर्जन्मप्रयाणयोरन्तराले धर्ममनुतिष्ठतां युधिष्ठिरादीनामसुखदर्शनात्, तथा पापमनुतिष्ठतां दुर्योधनादीनान्त्वदुःखदर्शनाद्वयभिचारात्प्राक्तनकर्मभिस्तथा फलमिति चेत्, आन्तोऽपि । तथा सति तेषां तद्विपाकानुगुणानामेव वासनानामभिव्यक्त्यापत्तेः । न चैवमभवत् । अत ईश्वर एव सतन्त्रः स्वेच्छया विचित्रार्थानां हेतुः । लोकेऽपि राजादीच्छया मान्यसेवकानामपि फलचैषम्यदर्शनात् । ननु लोकवदेव वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । न स्याताम् । ईश्वरस्य शक्तिमन्वेनैव कारणतया कारणतावच्छेदकाऽनन्तशक्तिकृतत्वेन तयोरीश्वरेऽप्रसक्तेः । मुख्यशक्तीनां नित्यत्वेऽपि च्छावृत्तिरूपावस्थाशक्तयोऽनित्या एवेति न सुखदुःखादेः प्रतिजीवं प्रतिक्षणं च व्यवस्थाया अप्यनुपपत्तिः । न चेदं गौरवं दोषाय, प्रामाणिकत्वात् । एतेन ताः शक्तयः शक्तिमतोऽभिन्ना भिन्ना वा । आद्ये कथं शक्तिवैजात्यम् । अन्ये ताः कारणतावच्छेदिका उत कारणानि । आद्ये कार्यचैचित्याद्यनुपपत्तिः, कारणभेदस्यैव कार्यभेदप्रयोजकत्वात् । अन्ये नैककारणकत्वं कार्यजातस्य स्यात् ब्रह्मणोऽन्यथासिद्धिश्च स्यात् । न च तद्वद्वारम् । तथा च द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिरिति वाच्यम् । तथा

सत्येकस्यैकदा स्वाधीनविशुद्धानेकद्वारकत्वे युगपत्सर्वाणि कायोण्याप-
धेरन्, स्वभावस्याऽनतिक्रमणीयत्वादिति परास्तम् । अनिर्वचनीय-
रुद्यातिपक्षे विभिन्नसत्त्वाक्योर्मेदयोरङ्गीकारेण दोषाभावात् ।
वस्तुतो वैषम्यादावपीष्टापत्तिः । न च जीवसाम्यम् । स्वातन्त्र्यपरत-
न्याभ्यां विशेषात् । न हस्तदादिवद्वैषम्यमनुतिष्ठतोऽपि राज्ञो राजत्व-
हानिः संभाव्यते । न च कर्मवैयर्थ्यम्, मर्यादामात्रार्थत्वात् । परमे-
श्वरस्य रोपतोषौ प्रति वा कारणत्वात् । एतत्सर्वमभिप्रेत्यैव वनप-
र्वणि युधिष्ठिरं प्रति द्रौपदी ग्राह—

धातैव खलु भूतानां सुखदुःखे प्रियाऽप्रिये ।

ददाति सर्वमीशानः पुरस्ताञ्छुक्रमुच्चरन् ॥

यथा दारुमयो योणा नरघीरसमाहता ।

चैष्टयत्यङ्गकर्माणि तथा राजन्निमाः प्रजाः ॥

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरग्रेतिरो गच्छेत्सर्वं नरकमेव च ॥

हेतुमात्रमिदं धातुः शरीरं क्षेत्रसंज्ञितम् ।

येन कारयते कर्म शुभाशुभफलं विदुः ॥

अन्यथैव हि मन्यन्ते पुरुषास्तानि तानि च ।

अन्यथैव प्रभुस्तानि करोति विकरोति च ॥

यथा काष्ठेन वा काष्ठमश्मानं चाशमना पुनः ।

अयसा वाऽप्ययश्छिन्द्यान्निर्विचैष्टमचेतनम् ॥

एवं स भगवान्देवः स्वयंभूः प्रपितामहः ।

हिनस्ति भूतैर्भूतानि छद्मं कृत्वा युधिष्ठिर ॥

संप्रयोज्य वियोज्याऽयं कामकारकः प्रभुः ।
 क्रीडते भगवान्भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव ॥
 न मातृपितृवद्राजन् धाता भूतेषु वर्तते ।
 रोषादिव प्रवृत्तोऽयं यथाऽयमितरो जनः ॥
 आर्याञ्छीलवतो दृष्ट्वा हीमतो वृत्तिकर्षितान् ।
 अनार्यान्सुखिनश्चैव(अ)विहृला(न्द्रव्य)चिन्तया ॥
 तवेमामापदं दृष्ट्वा समृद्धिं च सुयोधने ।
 धातारं गर्हयेयार्थविषमं योऽनुपश्यति ॥
 अनार्यशास्त्रातिक्रूरे लुब्धे धर्मापवादिनि ।
 धार्तराष्ट्रे श्रियं दृष्ट्वा धाता किं फलमनुते ॥
 कर्म चेत्कृतमन्वेति कर्तारं नान्यमृच्छति ।
 कर्मणा तेन पापेन लिप्यते नूनमीश्वरः ॥
 अथ कर्म कृतं यच्च न चेत्कर्तारमृच्छति ।
 कारणं बलमेवह जनाञ्छोचामि दुर्वलान् ॥ इति ।

न च तर्हि तत्र युधिष्ठिरस्य फलं प्रति कर्मणां कारणत्वप्रति-
 पादनं विस्त्रेतेति वाच्यम् । उक्ताभिप्रायेण तस्य तथात्वोक्ते: ।

तथा हि तत्र

अस्तु वात्र फलं मा वा कर्तव्यं पुरुषेण यत् ।
 गृहे वा वसता कृष्णे यथाशक्ति करोमि तत् ॥
 धर्मं चरामि सुश्रोणि न कर्म फलकारणात् ।
 आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमवेक्ष्य च ॥

इत्युपकर्म्य

धर्म एव पुरो नाऽन्यः सर्गं द्रौपदि गच्छताम् ।
 स वै नौः सागरस्येव वणिजः पारमिच्छतः ॥
 तपश्च ब्रह्मचर्यं च यज्ञः स्वाध्यायशीलता ।
 दानपार्जवमेतानि यदि स्युरफलानि वै ॥
 नाचरिष्यन्परे धर्मं पैरः परतरे च ये ।
 विग्रलभ्मोऽयमल्यन्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥
 दृश्यन्ते ह्यपि विद्यानां फलानि तपसस्तथा ।
 कृशाश्राः सुव्यवायाश्च तपसा दग्धकिल्विषाः ॥
 प्रसादैर्मानसैर्युक्ताः पश्यन्त्वेतानि वै द्विजाः ।

इत्यादिना धर्मस्यावश्यकर्तव्यत्वज्ञापनायाविगीतशिष्टाचार-
 विषयत्वेनैव सफलत्वं साधितम् । वस्तुतस्तु सर्वस्यापीश्वराधीनत्व-
 मेवेत्यभिप्रेत्य—

यस्य प्रसादात्संभूतो मत्यो गच्छत्यमर्त्यताम् ।

इत्युक्तमिति संक्षेपः ॥ ७ ॥

अस्मादुत्पन्नस्य कुत्र कथं चा लय इत्याशङ्कायामाह—

व्युत्क्रमादप्ययस्तथा हि दृष्टम् ॥ ८ ॥

व्युत्क्रमादिति । फलमस्मादित्यतोऽस्मच्छब्दो विभक्तिविपरि-
 णामेनानुवर्तते ऽस्मिन्निति—ईश्वर एव, व्याप्यस्य पृथिव्यादेव्यापके
 जलाऽदौ लय इति क्रमेण जीवतत्वानां लयः, हि-यतः, तथा दृष्टं—
 कारणे कार्यस्य लयो दृष्टः, अत एव—

पृथिव्यामय लीनायामप्सु चैकार्णवे पुरा ।
ज्योतिभूते जले चापि लीने ज्योतिषि चाऽनिले ॥
वायौ चाकाशसंलीन आकाशे च मनोऽनुगे ।
व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्ततां गते ॥
अव्यक्ते पुरुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च ।

इति भारते (उक्तम्)

ज्योतिभूते-एकीभूत इत्यर्थः । सर्वगते-परमेश्वर इत्यर्थः ।
विस्तरस्तु 'विपर्ययेण क्रमोऽत उपपद्यते च' (२-३-१४) इति
चेदान्तस्त्रव्याख्यास्ववसेयः ॥ ८ ॥

इति नारायणतीर्थकृतायां शाण्डिल्यस्त्रवृत्तौ तृतीयाध्यायस्य
प्रथमाहिकम् ।

तृतीयाध्याये

द्वितीयाहिकम् ।

भगवद्गावरुपो मोक्षोऽत्यन्तैक्ये संभवति न नानात्वं इत्यभि-
प्रेत्योक्तमैक्यं द्रष्टयति—

तदैक्यं नानात्वैकत्वमुपाधियोगहाना-
दादित्यवत् ॥ १ ॥

तदैक्यमिति । तस्य-भजनीयस्य भक्तैरैक्यं वास्तवम्, “तच्च-
मसि” “अहं ब्रह्माऽस्मि” “तच्चमेव त्वमेव तत्” “तद्ब्रह्माऽद्वय-
मस्यहम्” इत्यादिश्रुतेः । नानात्वं-भेदः, उपाधेः-मायाऽऽदेर्योगात्,
एकत्वं-भेदनाशश्चोपाधिहानादादित्यस्येव

सोऽयं जीवसमाख्यस्तु ब्रह्मैव परमार्थतः ।

व्यवहारदशायान्तु मायया परमेश्वरः ॥

पृथक्क्लेन द्विजा भाति जलपात्रैर्यथा रविः ।

यथैकमाकाशमहाऽर्कविम्बं

ज्ञुद्रेषु पात्रेषु जलाऽन्वितेषु ।

भजत्यनेकप्रतिविम्बभावं

तथात्वमन्तःकरणेषु देवः ॥

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

इत्यादि प्रमाणादिति भावः । एतेन समुद्रनद्यादिवृष्टान्तघटि-
तवाक्यानुसारात् “तच्चमसि” इतिवाक्यानामुक्ताविभागपरत्वम् ।
“ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादिवाक्यानां लयात्मकाविभागपरत्वम् ।
भेदनाशकवाक्यानां लयात्मकाविभागविरुद्धविभागनाशपरत्वमिति
निरस्तम् । विभागनाशादे पुरुषार्थत्वाद् दुःखाभावविशिष्टस्वरूप-
स्यैव त्वन्मते पुरुषार्थत्वौचित्यात् । मन्मते तु ब्रह्मैव पुरुषार्थ-
स्तत्र विशेषणीभूतो भेदनाशः । किञ्चाविभागपक्षे प्रतिविम्बवृष्टान्ता-
नुपत्तिः, तेन ह्यन्योन्याभावसम्बन्धतन्नाशावेव स्वरसतो
लभ्येते । किञ्च ग्रवलतरवाधकाभावे सामानाधिकरण्यप्रतिपाद्यस्वरू-
पैकत्यागोऽनुचितः, भेद एव विभग्नः “भेदमसन्तं कः करिष्यति”
इत्यादावन्योन्याभावरूपमुख्यार्थत्यागश्चान्याद्यः । एवं ब्रह्मैव
भवतीत्यत्र भेदनाशावच्छिन्नस्वरूपैक्यमर्थं एवकारानुरोधात् । एका-
त्मव्यक्तौ लाघवाच्च ब्रह्मभेदो जीवस्य । समुद्रनद्यादिवृष्टितद्वृष्टान्त-
वाक्ये तु विभागनाश एवार्थो न त्वविभागरूपधर्मान्तरोदयः ।
न हेत्रावता भेदनाशाभावः सिद्ध्यति, द्वयोरपि नाशयोरविरोधा-
दित्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥ १ ॥

ननु सर्वज्ञानतर्यामित्वाद्युपपत्तिलिङ्गात्, “द्वा सुपर्णा” इत्यादि-
वेदश्रुतेश्च भेद एव परमेश्वरस्य जीवादित्याशङ्क्य प्रतिषेधति—
पृथगितिचेन्न परेणासम्बन्धात्प्रकाशानाम् ॥ २ ॥

पृथगितिचेन्नेति । ब्रह्म जीवेभ्यः पृथक् सर्वज्ञत्वादिहेतुभिरिति-
चेत्—एवं यदि, तन्न, कुतः परेण—ब्रह्मणा, प्रकाशानाम्—चेतनानां

जीवानाम्, असम्बन्धात्—भेदोपपादकपारमार्थिकसम्बन्धाभावात् ।
भेदेन मिलितयोर्घटभूतलयोरिव जातिव्यक्त्यादेरिव वा संयोगः
समवायस्तादात्म्यं वा सम्बन्ध आपद्येत । न च सोऽस्ति मानाऽ-
भावाद् दुर्वचत्वाच्च । तस्मादभेद एव, भेदस्तु काल्पनिक इति
भावः ॥ २ ॥

कथं विकारिणां जीवानां ब्रह्मणाऽभेद इत्याह—

न विकारिणस्तु करणविकारात् ॥३॥

न विकारिण इति । प्रकाशजीवाः ज्ञानसुखदुःखाऽऽदिविका-
रवन्तो न भवन्ति । कुतः? करणविकारात्-अन्तःकरणस्यैव सकलताद-
शपरिणामाऽभ्युपगमात् । कामःसङ्कल्पाऽदीन् प्रकृत्य “एतत्सर्वं मन
एव” इत्यादिश्रुतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वेन गृहीतस्य मनस एव
तत्परिणामित्वकल्पनौचित्याच्च । जीवानामन्तःकरणसम्बन्धादेव
सुखाऽऽदिकम् । तदेवं विवर्ताऽधिष्ठानत्वमेव तेषाम् । इदन्तु वोच्यम् ।
एकस्या एवाऽन्तःकरणवृत्तेन्तःकरणपरिणामरूपत्वम्, जीवं प्रति
विवर्तरूपत्वं चेति संक्षेपः ॥ ३ ॥

ननु यदि स्फटिकवत्स्वच्छस्याप्युपाधिवलादनर्थस्तदा कथं
मोक्षस्तत्राह—

अनन्यभक्त्या तद्बुद्धिलयादत्यन्तम् ॥ ४ ॥

अनन्येति । अनन्यभक्त्या-केवलनिष्कामब्रह्मभक्त्या, तस्य-
जीवस्य, बुद्देः-अन्तःकरणस्यात्यन्तं लयात्-निरन्वयनाशाद् ब्र-

द्वाऽनन्दाऽवासिरूपा मुक्तिर्भवतीत्यर्थः । ननु स्वरूपसम्बन्धरूप-
ब्रह्माऽचासेः स्वत एव सिद्धत्वात्कथं तदुद्देशेन प्रवृत्त्यादिरिति
चेन्न । उपाधिलयविशिष्टरूपेणोद्देश्यतया तत्समवादादित्याद्यन्यत्र
विस्तरः, स्त्रे 'अत्यन्तम्' इत्यनेनेदं सूचितम् ।

यदा तमस्तत्र दिवा न रात्रि—
र्न सन्न चासच्छ्रव एव केवलः ॥

“नासदासीनो सदासीत्” “तम आसीत्” इत्यादिश्रुतिभिः
प्रलयाऽदावभावप्रतिपादनात् । “एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च” इत्यादिभिः सृष्ट्यादावुत्पत्तिवर्णनाच्चान्तः-
करणस्य प्रलयादावतीतावस्थाख्यनिवृत्तिसञ्चेऽपि तदवस्थस्यान्तः-
करणस्य सत्ताङ्गीक्रियत एव, अन्यथा पुनः संसारानापत्तेः ।
‘यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात्’ (२-३-३०)
‘स एव तु कर्मानुस्मृतिविधिभ्यः’ (३-२-९) इति शारोक्तमी-
मांसासुत्रविरोधाच्चेति दिक् ॥ ४ ॥

अनन्यभक्तस्य मोक्षे कियान्विलम्बस्तत्राऽह—

आयुश्चिरमितरेषान्तु हानिरनास्पदत्वात् ॥५॥

आयुश्चिरमिति । अनन्यभक्तस्य जीवन्मुक्त्यवस्थान्यथानुप-
पत्त्या आयुः-जीवनादृष्टं चिरमास्ते । उपलक्षणमिदं विपाकत्रया-
रम्भोपहितादृष्टानाम् । इतरेषां-सञ्चितानागतानान्तु, हानिः-अश्ले-
षविनाशौ, तत्रानागतस्याक्षेपः संचितस्य विनाशः । कुतः,
अनास्पदत्वात्-आस्पदं फलरूपलक्षणम्, तद्रहितत्वादित्यर्थः । तथा-

चानिमोक्षापस्या तरफलानुत्पन्नम्युपगमेनोत्तराद्यष्टानुदयस्येव निष्फल-
पूर्वाद्यष्टनाशस्यापि भक्तिवीजग्राथमिकज्ञानव्यक्त्यभावरूपनिमित्तनाश-
वशात्संभव इति भावः । एतदभिप्रायेणैव भगवान् बादरायणोऽपि 'तदधि-
गम उत्तरपूर्वाऽध्ययोरश्लेषविनाशौ तदव्युपदेशात्' (वे० सू० ४-१-१३)
इति । अश्लेषविनाशौ स्वसमानाधिकरणफलाजनकत्वम् । अन्यथा
“तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विष्टन्तः पापकृत्याम्”
इत्यनेन ग्रहणानुपपत्तेः । स्वरूपतो नष्टस्यान्येन ग्रहणानुपपत्तेः । प्रार-
ब्धन्तु स्वसमानाधिकरणफलाजनकत्वान्न नष्टमित्युच्यते शास्त्रकुद्धिः ।

‘ज्ञानान्निःसर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते’ (भ० गी० ४-३७) इत्यादौ
सर्वकर्मपदन्तु प्रारब्धेतरार्जुनकर्मपरम् । “तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये” ‘भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते’
(वे० सू० ४-१-१९) इत्यादिश्रुतिसूत्रैकवाक्यतानुसारात् । तथा च
प्रारब्धाऽपरिसमाप्तिरेव भक्तस्य कैवल्ये विलम्बो नान्यः ।

धर्माऽर्थकामैः किन्तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।

समस्तजगतां मूले यस्य भक्तिः परे स्थिता ॥

इत्यादिवाक्यैर्भक्तस्य मोक्षातिशयादित्यास्तां विस्तरः ॥ ५ ॥

ननु मोक्षहेतुर्भक्तिश्चैत्संसृतिहेतुरभक्तिरप्यस्त्वत्यत्रेषापत्तिमाह-

संसृतिरेषामभक्तेः स्यान्नाज्ञानात्करण-

त्वासिद्धेः ॥ ६ ॥

संसृतिरेषामिति । एषां—जीवानाम्, अभक्तेरपि संसारे नाज्ञान-
मात्रात् केवलस्य करणत्वासिद्धेः । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”

विमेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यनिकं गते ।

अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः ॥

अज्ञानकल्पितं विश्वं ज्ञानेनैव विलीयते ।

तथाप्यविद्याभेदेन भिन्नं पश्यामहे जगत् ॥

इत्यादिवाक्यानामिव

तावदार्तिस्तुषा शान्ता तावन्मोहस्तथा सुखम् ।

यावन्नायाति शरणं त्वामशेषाऽधनाशनम् ॥

युज्ञानानामभक्तानां प्राणाऽऽयामाऽदिभिर्नरः ।

अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते क्वचिदुत्थितम् ॥

इत्यादिवाक्यानामपि सच्चात् । यच्चज्ञानान्न कुत्राऽप्यर्थसृष्टि-
दृष्टेति कथमिदमिति तन्न । अभक्तेरप्यर्थसृष्टेरदर्शनात् । वस्तुतस्तु
दृष्टैव शुक्तिरजताऽदिसृष्टिः स्वप्नसृष्टिश्च । न च तत्राऽन्यथा-
रुयातिरेव ।

यथा हि रज्जुरुरगः शुक्तिका रजतं यथा ।

मृगतृष्णा यथाचाम्भः द्वृतं विष्णौ जगत्था ॥

“न तत्र स्था न स्थयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ स्थान् स्थ-
योगान् पथः सृजते” इत्यादिवाक्यविरोधात् । किञ्चाऽरजतं शुक्ति-
रित्यस्य रजतभिन्ना शुक्तिरिति तावन्नार्थः, तत्पुरुषसोत्तरपदार्थ-
प्राधान्यस्यौत्सर्गिकस्य त्यागापत्तेः । तस्मादारोपितत्वं न अर्थ
इत्यारोपितरजतं शुक्तिरिति वाक्यार्थस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वादनि-
र्वचनीयशुक्तिरजतसिद्धिः । न च तत्र रजतावयवादिरूपकारणासंभवा-

दनुपपत्तिः । प्रमाणवलात्सिद्धे कार्ये दोषादेरेव कारणत्वकल्पनात् ।
अन्यथान्यथारूपातेरपि क्लृप्तसन्निकर्षादिकारणवाधादनभ्युपगमा-
पत्तेः । इदन्तु बोध्यम् । शुक्तिरजतादिव्यावहारिकरजताथोः पर-
स्परवैत्तक्षण्याऽङ्गीकारात्तद्वय्तित्वेन कार्यकारणभावभ्युपगमाङ्गा
प्रायिकसकलाऽर्थक्रियाव्यवस्थासिद्धिः । या तु क्वचित्समानैवार्थक्रिया,
तत्र प्रातिभासिकस्यापि हेतुत्वम् । फलानुसारेणैव कार्यकारणभाव-
कल्पनाया उचितत्वादित्यासतां विस्तरः ॥ ६ ॥

भक्तिश्च ज्ञानसाध्येत्युक्तम्, ज्ञानसाधनानि च कति, तत्राऽह-
त्रीण्येषां नेत्राणि शब्दलिङ्गाक्षभेदाद्वद्वत् ॥७॥

त्रीण्येषामिति । एषां—जीवानाम्, त्रीण्येव नेत्राणि-अर्थप्रमापकानि
प्रमाणानि नाऽधिकानि न न्यूनानीत्यर्थः । कानि तानि तत्राऽह-
शब्दलिङ्गाऽक्षभेदादिति । शब्दाऽनुमानप्रत्यक्षभेदादित्यर्थः ।
शब्दस्य श्रुतिस्पस्याधिकप्रमाणत्वादादौ, तदनुसारिण एवानुमानस्य
प्रमाणत्वान्दनन्तरम्, अनुमानस्य तर्कशुद्धस्यैव प्रत्यक्षप्रमाणत्वा-
दनुमानाऽनन्तरं प्रत्यक्षनिर्देशः । उपमानादिकन्त्वनुमानादावेवान्त-
र्भूतमिति भावः । नेत्रत्रयं क्व दृष्टन्तत्राह स्त्रवदिति । यथा रुद्रस्य
त्रीण्येव नेत्राणि तद्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्यन्तलयप्रसङ्गात्साऽन्वयनाशमुत्पत्तिं च व्युत्पादयति—

आविस्तरोभावविकाशाः स्युः क्रिया-

फलसंयोगात् ॥ ८ ॥

आविरिति । जन्यानां पदार्थनामुत्पादकेन पूर्वस्त एवाऽवि-

र्भावस्तदनीं सत एव ज्ञानाऽतिरिक्तनाशकेन तिरोभावलक्षणो
नाशः क्रियते, न तार्किकोक्तौ जनिनाशौ, कुतः ? क्रियाफलं संयोगात्-
करोति घटम्, नाशयति घटमित्यादिना धान्वर्थक्रियाफलयोरुत्पत्ति-
निवृत्योः सम्बन्धप्रतिपादनात् । न हि पूर्वमसतो जायमानधर्मा-
न्तरसम्बन्धः क्वापि वृष्टः संभवति वा । तथा चोक्तं भगवता—

नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः । (भ० गी० २-१६)

इति । एवं भवति नश्यतीत्यादावपि क्रियाऽश्रयत्वं प्रतीयते । तच्च
सत एव संभवति । न चाऽद्यक्षणसम्बन्धो नाशप्रतियोगित्वं च तदर्थः,
आद्यत्वस्याऽनिरुद्धेः । न च स्वाऽधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियो-
गित्वं तदिति वाच्यम् । अनागतादिकाले घटाद्यभावेन तस्य प्रागभाव-
प्रतियोगित्वाऽदिधर्मकल्पविरोधात् सदसतोरसम्बन्धात् । प्रति-
योगित्वस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वे तदोषतादवस्थ्यम् । अभावमात्रस्व-
रूपत्वे घटाद्यभावेऽपि पटाद्यभावः स्यात् । अभावत्वाविशेषात् । अभा-
वेष्वपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकरेऽभावत्वं परिभाषामात्रं स्यात् । न
च प्रतियोगी वाऽभावं विशेषयति, असतो विशेषकल्पासंभवात् । तस्मा-
त्सत एव कार्यस्य प्रागभावप्रतियोगित्वादयो धर्मा वक्तव्याः ।
च्छंसप्रागभावौ चातीतानागतावस्थे एव । ते च वर्तमानावस्थाव-
द्वावात्मिके एव । घटोऽतीतो घटो वर्तमानो घटो भविष्यतीति
प्रत्ययानां तुल्यरूपतौचित्यात् । नलेकस्य भावविषयकत्व-
मन्ययोश्चाभावविषयकत्वमित्यस्यौचित्यम्, मानाभावात् । एव-
मन्योन्याभावात्यन्ताभावावपि प्रतियोग्यविशिष्टाऽधिकरणस्वरूपावेव
लाघवात् ।

नन्वस्मिन्मते वर्तमानावस्थालक्षणाभिव्यक्तिरपि कार्यस्य सती
असती वा । आद्ये कारणव्यापारवैफल्यम्, कारणव्यापारात्प्रागपि
कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिश्च । अन्त्येऽभिव्य-
क्तावेव सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न । अभिव्यक्तेरपि वर्तमाना-
वस्थया प्रागसच्चेन तदसत्तानिवृत्यर्थं कारणव्यापारापेक्षणा-
त् । सर्वकार्याणां च कारणव्यापारात्प्राक् प्रकारमेदेन सदसच्चम्,
अवस्थानामेव परस्परं परस्पराऽभावरूपत्वमिति तस्या अप्यभिव्यक्ति-
स्वीकारात् । न चैवमनवस्था गौरवं च, घटसामग्रा एवाऽविर्भावा-
दस्याऽविर्भावित्वात् । अन्यथा उत्पत्तेस्तुपत्तावपि तत्प्रसङ्गादित्या-
द्यन्यत्र विस्तरः । नन्वेवं कार्यस्य वियदादेः प्रागसच्चमेवेष्यताम् ।
कार्यताऽवच्छेदकलाधवात् किमभिव्यक्त्याख्याऽवस्थाकल्पनेन
गौरवादिति चेत् “तद्ग्रेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्” इत्यादिश्रुत्याऽव्यक्ता-
ऽवस्थया सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेः । न चैवमभिव्यक्तेः
प्रागभावादिस्वीकारापत्तिः । तिसृणमनागताद्यवस्थानामन्योन्य-
स्याभावरूपत्वात्तात्त्वावस्था घटाऽदेव्यतिरिक्ताः । तस्यावस्थात्रय-
वत्त्वानुभवात् । एवं च घटस्य वर्तमानावस्थैवाभिव्यक्तिः, तदभावश्च
घटस्यानागताद्यवस्थैवेति दिक् । तत्र सूक्ष्मतया कारणेष्वविभागः
कार्यस्यातीतावस्थाऽख्यो लयः । स यदात्यन्तिकस्तदा
पुनर्लीनस्य नोपत्तिरित्याद्यन्यत्र विस्तरः । एतत्सर्वकथनं
कारणेनेश्वरेण कार्यस्याऽभेदसंपत्तये, तस्मिन्सत्येव ब्रह्मज्ञाना-
त्सर्वज्ञानेन वैराग्यादनन्यमक्त्या भगवत्प्राप्निसंभवादित्यास्तां
विस्तरः ॥ ८ ॥

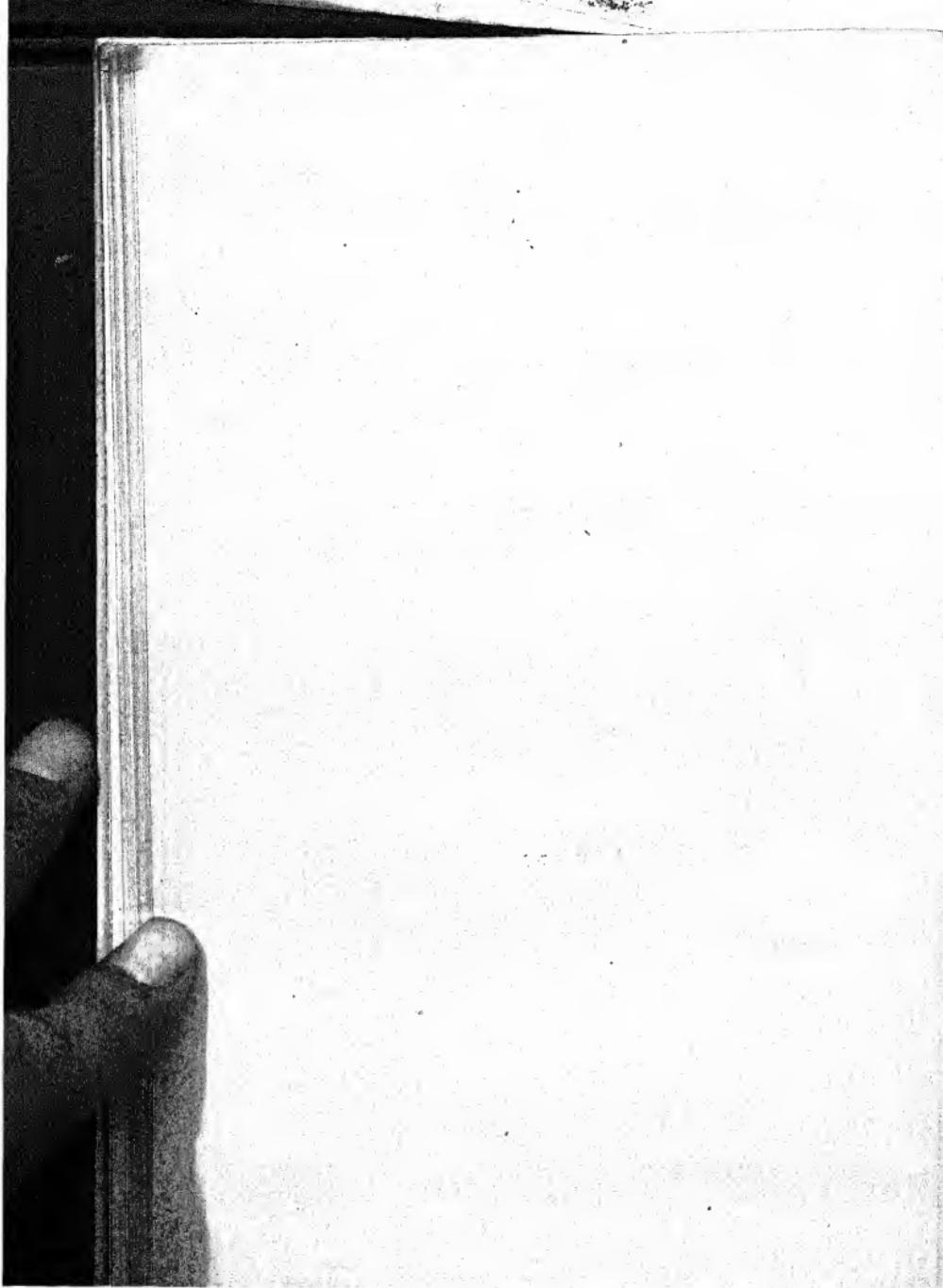
तृतीयाध्याये द्वितीयाह्विकम् ।

२५६

सच्चित्सत्यसुखाऽद्वर्थं सुविमलं ज्ञात्वा धिया निर्भिया
ग्रेम्णि प्राप्तरसोऽभवद्गवतस्तप्ताऽन्त इत्थं मुनिः ॥
शाष्ठिल्लयः परमाऽनुरक्तिमधिपे संस्त्रयामास त-
द्वयातेने हरितुष्टये मुनिवरो नारायणाऽस्त्रयो यतिः ॥ १ ॥
अधीत्य र्सवशास्त्राणि वासुदेवदयानिधेः ।
तीर्थश्रीरामगोविन्दकृपयैषा कृतिर्मम ॥ २ ॥
रामगोविन्दतीर्थानां गुरुणामन्वहं मम ।
तीर्थश्रीवासुदेवानां चरणौ शरणं सदा ॥ ३ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाऽचार्यवर्यश्रीनारायणतीर्थकृतायां
भक्तिचन्द्रिकायां तृतीयाध्याये द्वितीयाह्विकम् ।

समाप्ता चैयं भक्तिचन्द्रिका ।

अथ श्री शापिङ्गल्यमहर्षिप्रणीतानि भक्तिसूत्राणि ।

१ अथातो भक्तिजिज्ञासा ॥ १ ॥
२ सा परानुरक्तिरीश्वरे ॥ २ ॥
३ तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशात् ॥ ३ ॥
४ ज्ञानमितिचेन्द्रिष्टोऽपि ज्ञानस्य तदसंस्थितेः ॥ ४ ॥
५ तयोपक्षयाच्च ॥ ५ ॥
६ द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसशब्दाच्च रागः ॥ ६ ॥
७ न क्रिया कृत्यनपेक्षणाज्ज्ञानवत् ॥ ७ ॥
८ अत एव कलानन्त्यम् ॥ ८ ॥
९ तद्वतः प्रपत्तिशब्दाच्च न ज्ञानमितरप्रपत्तिवत् ॥ ९ ॥

इति प्रथमाहिकम् ।

अथ द्वितीयाहिकम् ।

१० सा मुख्येतरापेक्षितत्वात् ॥ १ ॥
११ प्रकरणात् (१) ॥ २ ॥
१२ दर्शनफलमितिचेन्न तेन व्यवधानात् ॥ ३ ॥
१३ दृष्टत्वाच्च ॥ ४ ॥
१४ अत एव तद्भावाद्वृचीनम् ॥ ५ ॥
१५ भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञया साहाय्यात् (२) ॥ ६ ॥

अथ भाष्यकारधृतपठ्युतसूत्राणि—

१ प्रकरणाच्च । २ भक्त्या जानातीति चेन्नाभिज्ञया साहाय्यात् ।

१६ एतेन विकल्पोऽपि प्रत्युक्तः (१) ॥ ७ ॥
 १७ देवभक्तिरस्मिन् साहचर्यात् ॥ ८ ॥
 १८ भक्तिः प्रमेया श्रुतिभ्यः * ॥ ९ ॥
 १९ पुराणेतिहासाभ्याश्वेति * ॥ १० ॥
 २० पृथुवृग्रहादस्यरीपशुकसनकनारदभजनाचाराच्च * ॥ ११ ॥
 २१ योगस्तूभयार्थमपेक्षणात् प्रयाजवत् ॥ १२ ॥
 २२ गौण्यां तु समाधिसिद्धिः ॥ १३ ॥
 २३ हेया रागत्वादिति चेन्नोत्तमास्पदत्वात् सङ्गवत् ॥ १४ ॥
 २४ तदेव कर्मज्ञानियोगिभ्य आधिक्यशब्दात् ॥ १५ ॥
 २५ प्रश्ननिरूपणाभ्यामाधिक्यसिद्धेः ॥ १६ ॥
 २६ नैव श्रद्धा तु साधारण्यात् ॥ १७ ॥
 २७ तस्यां तच्चे चानवस्थानात् ॥ १८ ॥
 २८ ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तस्यासुज्ञानाय सामान्यात् ॥ १९ ॥

इति द्वितीयाह्विकं प्रथमोऽध्यायश्च ।

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमाह्विकम् ।

२९ बुद्धिहेतुप्रवृत्तिराविशुद्धेवघातवत् ॥ १ ॥
 ३० तदङ्गानां च ॥ २ ॥
 ३१ तामैश्वर्यपदां काश्यपः परत्वात् (२) ॥ ३ ॥
 ३२ आत्मैकपदां बादरायणः (३) ॥ ४ ॥

१ प्रागुक्तक्ष । (इति सूत्रमस्मात्पूर्वमधिकम्) । * इदं भाष्ये नास्ति ।

२ तामैश्वर्यपदां काश्यपः । ३ आत्मैकपदां बादरायणः ।

द्वितीयाध्याये प्रथमाहिकम् ।

३

३३ उभयपदां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् (१) ॥ ५ ॥

३४ वैषम्यादसिद्धमिति चेन्न प्रत्यभिज्ञावदवैशिष्ट्यात् (२) ॥ ६ ॥

३५ न च क्लिष्टः परः स्यादनन्तरं विशेषात् ॥ ७ ॥

३६ ऐश्वर्यं तथेति चेन्न स्वाभाव्यात् ॥ ८ ॥

३७ अप्रतिपिद्धं पौरैश्वर्यं तद्वावच्च नैवमितरेषाम् ॥ ९ ॥

३८ सर्वासृते किमिति चेन्नैवस्वुद्धयानन्त्यात् ॥ १० ॥

३९ प्रकृत्यन्तरालादवैकार्यं चित्सत्त्वेनानुवर्तनात् (३) ॥ ११ ॥

४० तत्प्रतिष्ठा गृहपीठवत् ॥ १२ ॥

४१ मिथोऽपेक्षणादुभयम् ॥ १३ ॥

४२ चैत्याचितोर्न तृतीयम् ॥ १४ ॥

४३ युक्तौ च सम्परायात् ॥ १५ ॥

४४ शक्तित्वान्नानृतं चेत्यम् (४) ॥ १६ ॥

४५ तत्परिशुद्धिश्च गम्या लोकवल्लिङ्गेभ्यः ॥ १७ ॥

४६ सम्मानवहुमानप्रतिविहेतरविचिकित्सामहिमख्यातितदर्थ-
प्राणस्थानतदीयतासर्वतद्वावप्रातिकूल्यादीनि च स्मरणे-
भ्यो बाहुल्यात् ॥ १८ ॥

४७ द्रेषादयस्तु नैवम् ॥ १९ ॥

४८ तद्वाक्यशेषात् प्रादुर्भावेष्वपि सा ॥ २० ॥

४९ जन्मकर्मविदश्चाजन्मने शब्दात् (५) ॥ २१ ॥

१ उभयपरां शाण्डिल्यः परत्वात् । २ वैषम्यादसिद्धमिति चेन्नाभिज्ञावद-
वैशिष्ट्यात् । ३ प्रकृत्यन्तरालादवैकार्यं चित्सत्त्वेनानुवर्तनात् । ४ शक्तित्वान्नानृतं
वेद्यम् । ५ जन्मकर्मविदश्चाजन्मशब्दात् ।

५० तत्त्वं दिव्यं स्वशक्तिमात्रोद्भवात् ॥ २२ ॥
 ५१ मुख्यं हि तस्य कारण्यम् (१) ॥ २३ ॥
 ५२ प्राणित्वान्न विभूतिषु ॥ २४ ॥
 ५३ घूराजसेवयोः प्रतिषेधात् ॥ २५ ॥
 ५४ वासुदेवेऽपीति चैनाकारमात्रत्वात् ॥ २६ ॥
 ५५ प्रत्यभिज्ञानात् ॥ २७ ॥
 ५६ वृष्णिषु श्रैष्टुयेन तत् ॥ २८ ॥
 ५७ एवं प्रसिद्धेषु च ॥ २९ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमाहिकम् ।

अथ द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् ।

५८ भक्त्या भजनोपसंहाराद्वैष्णा परायै तद्वेतुत्वात् ॥ १ ॥
 ५९ रागार्थप्रकीर्तिसाहर्चर्याच्चेतरेषाम् ॥ २ ॥
 ६० अन्तराले तु शेषाः स्युरुपास्त्यादौ च काण्डत्वात् ॥ ३ ॥
 ६१ ताम्यः पावित्र्यमुपकमात् ॥ ४ ॥
 ६२ तासु प्रथानयोगात् कलाधिक्यमेके ॥ ५ ॥
 ६३ नाम्नेति जैमिनिः सम्भवात् ॥ ६ ॥
 ६४ अप्रयोगाणां यथाकालसम्भवो गृहादिवद् (२) ॥ ७ ॥
 ६५ ईश्वरतुष्टुरेकोऽपि बली ॥ ८ ॥
 ६६ अवन्धोऽपर्णस्य मुखम् ॥ ९ ॥

१ मुख्यं तस्य हि कारण्यम् । २ अत्राङ्गप्रयोगाणां यथाकालसंभवो गृहादिवद् ।

द्वितीयाध्याये द्वितीयाहिकम् ।

६

६७ ध्याननियमस्तु वृष्टसौकर्यात् ॥ १० ॥

६८ तद्यजिः पूजायामितरेषां नैवम् ॥ ११ ॥

६९ पादोदकं तु पाद्यमव्याप्तेः ॥ १२ ॥

७० स्वयमप्यर्पितं ग्राह्यमविशेषात् (१) ॥ १३ ॥

७१ निमित्तगुणाद्यपेक्षणादपराधेषु व्यवस्था ॥ १४ ॥

७२ पत्रादेदानमन्यथा हि चैशिष्ठम् ॥ १५ ॥

७३ सुकृतजत्वात् परहेतुभावाच्च क्रियासु श्रेयस्यः (२) ॥ १६ ॥

७४ गौणत्रैविध्यमितरेण स्तुत्यर्थत्वात् साहचर्यम् (३) ॥ १७ ॥

७५ बहिरन्तस्यमुभयमवेष्टिसवत् ॥ १८ ॥

७६ स्मृतिकीर्त्योः कथादेशातौ प्रायश्चित्तभावात् ॥ १९ ॥

७७ भूयसामननुष्टितिरिति चेदाप्रयाणमुपसंहारान्महत्स्थिपि ॥ २० ॥

७८ लघ्वपि भक्तधिकारे महत्क्षेपकमपरसर्वहानात् (४) ॥ २१ ॥

७९ तत्स्थानत्वादनन्यधर्मः खलेवालीवत् ॥ २२ ॥

८० आनिन्द्ययोन्यधिक्रियते पारम्पर्यात् सामान्यवत् ॥ २३ ॥

८१ अतो द्युविषक्तभावानामपि तद्वाके ॥ २४ ॥

८२ क्रमैकगत्युपपत्तेस्तु ॥ २५ ॥

८३ उक्तान्तिवाक्यशेषाच्च (५) ॥ २६ ॥

८४ महापातकिनां त्वातौ ॥ २७ ॥

१ स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषात् । २ सुकृतजत्वात्परहेतुभावाच्च क्रियासु ताः श्रेयस्यः । ३ गौणं त्रैविध्यमितरेण स्तुत्यर्थत्वात् साहचर्यम् । ४ लघ्वपि भक्तधिकारे महत्क्षेपकमपरसर्वहानात् । ५ उक्तान्तिस्मृतिवाक्यशेषाच्च ।

शाणिडल्यसूत्रेषु-

८५ सैकान्तभावे गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात् (१) ॥ २८ ॥

८६ परां कृत्वैव सर्वेषां तथा ह्याह ॥ २९ ॥

इति द्वितीयाह्विकं द्वितीयोऽध्यायश्च ।

अथ तृतीयाध्याये प्रथमाह्विकम् ।

८७ भजनीयेनाद्वितीयमिदं कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात् ॥ १ ॥

८८ तच्छक्तिर्माया जडसामान्यात् ॥ २ ॥

८९ व्यापकत्वाद् व्याप्यानाम् ॥ ३ ॥

९० न ग्राणिद्विद्योऽसम्भवात् ॥ ४ ॥

९१ निर्मायोच्चावचं श्रुतीश्च निर्मिर्मीते पितृवत् ॥ ५ ॥

९२ मिश्रोपदेशान्नेति चेन्न स्वल्पत्वात् ॥ ६ ॥

९३ फलमस्माद्वादरायणो दृष्ट्वात् ॥ ७ ॥

९४ व्युक्तमादप्ययस्तथा हि दृष्टम् (२) ॥ ८ ॥

इति प्रथमाह्विकम् ।

अथ तृतीयाध्याये द्वितीयाह्विकम् ।

९५ तदैक्यं नानात्वैकत्त्वमुपाधियोगहानादादित्यवत् ॥ १ ॥

९६ पृथगिति चेन्न परेणासम्बन्धत्प्रकाशानाम् ॥ २ ॥

१ सैकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात् ।

२ व्युक्तमादप्ययस्तथा दृष्टम् ।

तृतीयाध्याये द्वितीयाहिकम् ।

७

९७ न विकारिणस्तु करणविकारात् (१) ॥ ३ ॥

९८ अनन्यभक्त्या तद्बुद्धिलयादत्यन्तम् (२) ॥ ४ ॥

९९ आयुश्चिरमितरेषां तु हानिरनास्पदत्वात् ॥ ५ ॥

१०० संसृतिरेषामभक्तेः स्यान्नाज्ञानात् (३) ॥ ६ ॥

१०१ श्रीष्टेषां नेत्राणि शब्दलिङ्गाक्षमेदाद्वृद्धवत् ॥ ७ ॥

१०२ आविस्तरो भावविकाराः स्युः क्रियाफलसंयोगात् ॥ ८ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयाहिकम् ।

इति श्रीशाण्डिलयमहर्षिप्रणीतभक्तिस्त्राणि ।

१ न विकारिणस्तु कारणविकारात् । २ अनन्यभक्त्यातद्बुद्धिलयाद-

त्यन्तम् । ३ संसृतिरेषामभक्तिः स्याज्ञानात् ।

अथ विशेषनामधटितसूत्राणि ।

अत एव तद्वावाहद्वीनाम् ।	१-२-५
पुराणेतिहासाभ्याज्ञेति ।	२-१-३
पृथुध्रुवग्रहादाम्बरीपशुकसनकनारदभजनाचाराच ।	१-२-११
ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तस्यानुज्ञानाय सामान्यात् ।	१-२-१९
तामैश्वर्यपदां काश्यपः परत्वात् ।	२-१-३
आत्मैकपदां बादरायणः ।	२-१-४
उभयपदां शाण्डिल्यः शब्दोपपत्तिभ्याम् ।	२-१-५
नाम्नेति जैमिनिः संभवात् ।	२-२-६
सैकान्तभावे गीतार्थप्रत्यभिज्ञानात्	२-२-४९
फलमस्मादिति बादरायणो दृष्टव्यात् ।	३-१-७

इति विशेषनामधटितसूत्राणि ।

अथ विशेषार्थवोधकपदानामुपलब्धि- क्रमेण संकलनम् ।

शब्दः ।	अर्थः ।	पृष्ठम् ।
भक्तिः, भजनम्, भावः—	इहामुत्रोपाधिनैराक्षयेनामुष्मिन् ।	
मनःकल्पनम् ।		४
नैष्कर्म्यम्—	" " "	"
प्रेम—	प्रीतिरेव रत्ने: परां काढां गता ।	६
अनन्यममता—	ईशविषयकाद्यभिचारिममता ।	६
ब्रह्मण्याविष्टचित्तः—	नित्यप्रेमपरीतात्मादिचतुर्विधान्यतमः ।	९
नित्यप्रेमपरीतात्मा—	ईशग्रेमसमाधियुतत्वात् सर्वदेशयुक्तः ।	९
कदाचित्प्रेममोहितः—	सर्वत्र समबुद्धया कदाचिदीशप्रेमयुक्तः ।	१०
कृत्रिमप्रेमयुक्तः—	ईशप्रेमिण हठाचित्तनिवेशनशीलः ।	१०
प्रेमोदारः—	परमभक्तादिसदशो नास्मीति शोकयुक्तः ।	१०
उपम्—	ईशदर्शनोत्कण्ठितस्य देहाद्यास्थारहितस्य मनसो द्रुतिः* ।	११
पत्तम्—	ईशाभिव्यक्तिकारकव्याजप्रश्नादिना मनसो द्रुतिः* ।	१२
बलितम्—	औत्कण्ठ्यादीशदर्शनार्थं धाष्ट्यादियुक्ता मनसो द्रुतिः* ।	१३
दलितम्—	ईशदर्शनाभावे शरीरादिवैवर्ण्यादिप्रयोजिका अन्तःकरणवृत्तिः* ।	१४

* सर्वत्रैतचिह्नितुते कर्त्तव्यस्त्वरूपानुगमो लक्षणवोधकश्लोकाद्यारेणेति ज्ञेयम् ।

मिलितम्—	वियुक्तस्वेष्टप्राप्त्या सुखतैः कारणभूता चित्तद्रुतिः* ।	१५
कलितम्—	स्वेष्टोपभोगेन लङ्घपदस्य चेतसो द्रुतिः* ।	१६
छुलितम्—	स्वेष्टासक्तिविशिष्टस्यापि चेतसोऽमर्णेण निन्दादिप्रयोजिका द्रुतिः* ।	१७
चलितम्—	अन्यजन्मन्यपि स्वेष्टविनायुतचेतसः स्वेष्ट- भजनप्रयोजिका द्रुतिः* ।	१८
क्रान्तम्—	अन्यविषयत्यागपूर्वकं स्वेष्टस्य निर्मीलित- नयनपूर्वकसेवनप्रयोजिका चेतसो द्रुतिः* ।	१९
विक्रान्तम्—	क्रान्तमेव स्वीयभाग्यमहत्त्वबोधकप्रयोगयुतम्*।१९	
संक्रान्तम्—	स्वदोषधानपूर्वकपश्चात्तापविशिष्टा चेतसो द्रुतिः* ।	२०
विहृतम्—	ईशार्दर्शनाद्यर्थमेव स्वीयशरीरादिसर्वस्व- मित्युक्तटा चेतसो द्रवावस्था* ।	२१
गलितम्—	ईशगुणस्मरणादितोऽन्यत्सर्वविस्मरणपूर्विका जडादेरिव तदेकविषया द्रुतिः* ।	२२
संतुष्टम्—	व्यापकानन्तानन्दपूर्णेश्वरध्यानादिना सर्वथा निवृत्तमेदा सुखघना चेतसो द्रुतिः* ।	२३
भक्तिः—	महत्सेवादिभूमिकामेदेनैकादशाधान्यतमा ।	२४
महत्सेवा—	भगवत्सेवा भगवद्वक्तसेवान्यतरा ।	२८
भगवत्सेवा—	परमेश्वस्य प्रीत्यै हृत्कायवचोभिः सेवा ।	२९
भगवद्वक्तसेवा—	भक्तप्रीत्यै हृत्कायवचोभिः सेवा ।	३०
भक्तदयापात्रता—	सौशील्यादिगुणैरस्य दुःखं मा भवत्वेवरुप- दयाविषयता ।	३१
भगवद्वर्मश्रद्धा—	सद्गुरुदर्शितभागवतधर्मज्ञास्तिक्यबुद्धिः ।	३३
हरिगुणश्रुतिः—	परमेश्वरगुणसंश्रवादिरूपा सत्कृतिः ।	३५

विशेषशब्दसंकलनम्

३

रत्यङ्गकुरः—	द्रुतचित्प्रविष्टभगवदाकारतारूपोत्कटसंस्कार-	
	विशेषोत्पत्तिः ।	३७
स्वरूपाधिगमः—	प्रत्यक्स्वात्मनः स्थूलादिदेहद्वयातिरिक्तवेन साक्षात्कारः ।	३८
प्रेमवृद्धिः—	परमात्मभावनया विलक्षणानन्दयुक्ता सर्वदा तन्मनस्कता ।	३९
प्रेमस्तुरणम्—	प्रेमविषयस्य भगवतः संतोषहेतुकः साक्षात्कारः ।	४०
भगवद्भर्मनिष्ठा—	परमेश्वरस्य कीर्तनादिनियमानां स्वज्ञे- प्यत्यागः ।	४१
भगवद्गुणशालिता—	हृदि कामसमवाप्तता-परमानन्द- पूर्णता-सद्वप्तादिकावस्था ।	४२
प्रेमणः परमा काष्ठा—	प्रेमविषयस्याल्पलवादिकालमपि विर- हासहिष्णुता ।	४३
मोक्षः—	भगवत्तीर्थितेरेव, स्वग्रकाशनिजसुखसंविदा- लिङ्गितवेन सुखरूपा ।	४४
परमपुरुषार्थः—	तत्त्वज्ञानसाध्यः सुखसंविद्गवदालिङ्गितःप्रेमा ।	५२
रसः—	विभावाद्यभिव्यक्तो रागः ।	५४
फलभक्तिः—	परमेश्वरचरणसेवामवगाहमानमनःसमुज्जासः स्वानन्दमाविर्भावयन् कार्यकारणलिङ्गादिभि- रभिव्यक्तो रसरूपो रत्याख्यः स्थायी भावः ।	५५
सार्थिः—	सारुप्यम् ।	५६
सायुज्यम्—	तादात्म्यम् ।	५६
विभावः—	यत्र येन च रसो विभाव्यते (आलम्बन- उद्दीपनान्यतरः) ।	५६
आलम्बनः—	यसुद्दिश्य यत्र च रतिः प्रवर्तते ।	५६
उद्दीपनविभावः—	यस्मिन् कृते रस उद्दीपः पुष्टो भवति ।	५८
अनुभावः—	रसो येनानुभाव्यते प्रकाश्यते सः ।	५८

व्यभिचारिभावः—	रत्यादेविशेषतोऽभिमुखतां यश्चारथति भावः सः । ६०
हार्दम्—	दोषदर्शननाश्यस्नेहः । ६२
सौहार्दम्—	दोषदर्शने ऽपि यावत्प्रियासि न नश्यति स्नेहः । ६२
प्रेमा-रागः-भावः—	दोषदर्शने प्रियातावपि यो न नश्यति स्नेहः । ६३
भक्तिशेषत्वम्—	भक्तिफलोपकारकत्वम् । ७१
साधनसिद्धभक्तः—	श्रवणादिसाधनतः सिद्धः । ८७
कृपासिद्धभक्तः—	केवलेश्वरकृपातः सिद्धः । ८७
नित्यसिद्धभक्तः—	सर्वदा भक्त एव । ८७
विशेषणत्वम्—	विशेष्यस्यान्वयिनान्वयित्वे सति व्यावर्तकत्वम् । ९९
बन्धः—	नित्यमुक्तस्य कार्यकारणोपावच्छेद्यत्वम् । १०६
कारण्यम्—	परदुःखप्रह्लाणेच्छानियतो वृत्तिभेदः । ११४
सम्मानः—	सर्वावस्थासु निहंतुक आदरः । ११९
शरीरत्वम्—	चेष्टावत्वमस्वण्डोपाधिर्जातिवर्ण । १२६
चेष्टा—	हितादित्प्राप्तिपरिहारार्था क्रिया । १२६
भगवान्—	सच्चिदानन्दधनोऽद्वितीयो निर्विशेषसर्वकारणत्वाद्युपलक्षितः परमात्मा परब्रह्मपदाभिधेयो भगवान् । १३५
ईश्वरः—	भगवानेव त्रिगुणमायाविशिष्टः । १३५
रुद्रः—	तमोगुणप्रधान ईश्वरः । १३५
ब्रह्मा—	रजोगुणप्रधान ईश्वरः । १३५
चित्तुः—	सत्त्वगुणप्रधान ईश्वरः । १३५
गुणावतारः—	गुणमात्रोपाधिकोऽवतारः । १३५
लीलावतारः—	स्वेच्छापरिगृहीतलीलाविग्रहोपाधिकोऽवतारः । १३५
अवतारः—	स्वसङ्कल्पपूर्वकं पराधीन इव व्यक्तीकृतदेहो भक्तवात्सत्याद्यनेकगुणोल्बणः । १३८
विभवावतारः—	गमनागमनसंश्लेषयित्वेष्योग्यं यथा भवति तथा दिव्यं देहं प्रकटयन् स्थितः । १३८

स्वरूपावतारः—	सर्वेश्वरः स्वीयाप्राकृतरूपमितरसजातीयतया	
	प्रकटयन् स्थितः ।	१३८
मनुजस्वरूपावतारः—	मनुजत्वे सति सर्वेश्वरत्वादिकः ।	१३८
अमनुजस्वरूपावतारः—	देवतिर्यगादित्वे सति सर्वेश्वरत्वादिकः ।	१३८
पूर्णावतारः—	आविष्कारानेकशक्तिमान् ।	१३८
अंशाद्यवतारः—	आविष्कारालपशक्तिमान् ।	१३८
स्वरूपावेशवतारः—	केषुचिच्छेतनेषु स्वेन सञ्चिधीभूय स्थितः ।	१३९
शक्त्यावेशवतारः—	केषुचिच्छेतनेषु शक्त्या सञ्चिधीभूय स्थितः ।	१३९
अर्चावतारः—	मन्त्रादिसंस्कृता मूर्तिः ।	१३९
भावः—	परभक्ते प्रथमावस्था ।	१४३
प्रेमः—	परभक्तेहतरावस्था ।	१४३
अवणम्—	सगुणस्य निर्गुणस्य वा शब्दकरणकशब्द- बोधप्रतिपादक शब्दस्य धोवेण ग्रहणम् ।	१४८
कीर्तनम्—	सगुणस्य निर्गुणस्य वा बोधकशब्दोच्चारणम् ।	१४८
स्मरणम्—	स एवंविद्यगुण इत्याद्याकारा स्मृतिः ।	१४८
पादसेवनम्—	परिचर्या, विष्णुप्रतिमापादसम्बन्धिगृहलेप- नादिरूपा, गुरोरपि परमेश्वररूपत्वात्तस्य भगवद्भक्तस्य वा पादसंवाहनरूपा च ।	१४८
अर्चनम्—	श्रवणादिभिन्नो विष्णुप्रीतिहेतुवर्यापारः प्रति- मादौ गन्धपुष्पाद्यर्पणरूपः ।	१४८
वन्दनम्—	गुरुशालग्रामप्रतिमाभगवद्भक्तानां पूजा- बहिर्भूतनमस्कारः ।	१४८
दास्यम्—	दासस्येव परमेश्वरप्रीतिफलकं सकलकर्मा- र्पणम् ।	१४८
सख्यम्—	विश्वासो मित्रवृत्तिश्च ।	१४८

✿ एवंपिक्षया विक्षिप्तरूपेणार्थोपलब्धेः पुनरत्र संग्रहः ।

आत्मनिवेदनम्—	गवाश्वादिस्थानीयस्य स्वस्य देहादि- सङ्घातस्य तदेकभजनार्थं विक्रयस्थानीयं तस्मिन्नर्पणम्।	१४९
अविहिता भक्तिः—	रागानुगा (सा कामसम्बन्धरूपेण द्विविधा)।	१५०
सम्बन्धरूपा—	पितृत्वाद्यभिमानमूला ।	१५०
विहिता—	श्रवणकीर्तनाद्यन्यतमा, अथवा कर्ममिश्रा- कर्मज्ञानमिश्राक्षानमात्रमिश्रान्यतमरूपा ।	१५०
कर्ममिश्रा—	सात्त्विकी-राजसी-तामस्यन्यतमरूपा (गृह- स्थाधिकृता)।	१५०
सात्त्विकी—	पापनाश-भगवत्प्रीति-विधिसिद्धिफलिका (दास्यभक्त्यन्तर्गता)।	१५०
राजसी—	विषय-यश-ऐश्वर्यफलिका (अर्चन- भक्त्यन्तर्गता)।	१५०
तामसी भक्तिः—	हिंसा-दम्भ-मात्सर्यफलिका (अर्चनभक्त्यन्तर्गता)।	१५१
कर्मज्ञानमिश्रा—	उत्तमा-मध्यमा-प्राकृतभेदभिन्ना, (सत्त्व- गुणतारतम्यभेदेन त्रिविधभक्तभिन्ना, वान- प्रस्थाधिकृता च)।	१५१
उत्तमभक्तः—	सर्वभूतग्रहणसमये उपि चित्तद्रवावस्थाप्रविष्ट- भगवदाकारतया सर्वत्र भगद्वावनोपपत्तः।	१५१
मध्यमभक्तः—	ईश्वरादिषु प्रेमादियुतः चित्तस्य किञ्चिद्- द्रवावस्थायुक्तः।	१५१
प्राकृतभक्तः—	द्रवावस्थारहितोऽपि तदर्थं श्रवणादिभाग- चतधर्मानुष्ठानशीलः।	१५१
क्षानमात्रमिश्रा—	भगवद्गुणश्रवणेन द्रवावस्थां प्राप्तस्य चित्तस्य धारावाहिक्यनवच्छिक्षा सर्वेशविषया वृत्तिः। (द्रवावस्थाप्रविष्टभगवत्स्वरूपभानस्य त्रिवि- धत्वात् त्रिविधा, भिक्षवधिकृता च)।	१५२

विशेषशब्दसंकलनम्

७

प्राकृतो भागवतोत्तमः—प्रपञ्चसत्यत्वभानसहितः ।	१५२
मध्यमो भागवतोत्तमः—प्रपञ्चमिथ्यात्वभानसहितः ।	१५२
उत्तमो भागवतोत्तमः—प्रकारद्वयेनापि प्रपञ्चभानविरहितः ।	१५२
अर्चिरादिमार्गः—अर्चिरादिदेवताद्वारा ब्रह्मपुरुषगमनसाधनभूतः २०६	
देवपथः—	"
ब्रह्मपथः—	"
दक्षिणो मार्गः— धूमाभिमानिदेवताद्वारा देवसेवासाधकः ।	२०६
पितृयानम्—	"
धूमादिमार्गः—	"
षड्विधं कर्म— केवलसात्त्विकाद्यन्यतमम् ।	२११
केवलसात्त्विकम्—भगवद्ध्यानादिकं (निःशेषपापहरम्) ।	"
सात्त्विकराजसम्—हिंसारहितकायक्लेशादिरूपम् (प्रायेण- दुष्कर्मविशेषहरम्) ।	"
सात्त्विकतामसम्—हिंसासहितं नित्यकर्म (पापसंबलितं पापविशेषहरम्) ।	"
राजसम्— हिंसारहितं काम्यम् (कर्मफलभोगानुकू- लचित्तनैर्मल्यकरं न पापहरम्) ।	"
राजसतामसम्— हिंसासहितं काम्यम् (भोगानुकूलचित्त- नैर्मल्याधायकमपि दुःखसंबलितसुखा- धायकम्) ।	"
केवलं तामसम्— शास्त्रनिषिद्धलक्षणम् (हिंसारहितं हिंसा- समेतं च दुःखैकसाधनं चित्तकालुष्यकरम्) ।	"
त्रिविधं प्रायश्चित्तम्— सात्त्विकराजसाद्यन्यतमम् ।	"
सात्त्विकराजसम्—हिंसारहितं कायक्लेशादिमत् (पूर्वोक्त- द्वितीयकर्मण्यन्तर्भूतम्) ।	"

भक्तिचन्द्रिकायां-

सात्त्विकतामसम्—	हिंसासमेतं पापहरम् (तृतीये कर्मण्यन्त- भूतम्) ।	२११
केवलसात्त्विकम्—	भगवद्घर्णानादिलक्षणम् (प्रथमे कर्मण्यन्त- भूतम्) ।	"
अनुतापः—	पुनः पुनः पापचिकीर्षाप्रतिबन्धको मानसो व्यापारः ।	२१५
एकान्तभावः—	एकान्तभक्तिः परमकिरितियावत् ।	२१६
भक्तिः—	रागावान्तरजातिः ।	२२०
शानम्—	बुद्ध्यवान्तरजातिः ।	२२०
प्रपत्तिः—	शरणाभिज्ञा ।	२२८
शरणम्—	आत्मनिवेदन-दीनतान्यतरत् ।	२२८
आत्मनिवेदनम्—	जीवसमर्पणं स्थूलादिशरीरसमर्पणञ्च ।	२२८
जीवसमर्पणम्—	जीवत्वपरित्यागेन ब्रह्मणौकीकरणम् ।	२२८
शरीरसमर्पणम्—	गवादिसमर्पणवत्स्वसत्त्वात्यागः ।	२२९
दीनता—	कदाचित्कृपया तत्सन्निधौ तन्मूर्तिसन्निधौ वा स्वस्यानुग्राहत्वशापनम् ।	२२९
सगुणशरणता—	वाग्मनस्तनुभिः परमात्मन आश्रयणम् ।	२२९
निर्गुणशरणता—	प्रणश्चाभावेन स्वसिंस्तज्ज्ञानतस्तद्रति- शालिता ।	२२९
मुक्तिः—	वैजात्यशालितत्वभावोपलक्षितस्वाभिन्न- भगवत्स्वरूपावासिलक्षणा ।	२३०
विवर्तः—	पूर्वरूपापरित्यागेनोत्तरावस्थारूपः ।	२३१
कर्तृत्वम्—	(ब्रह्मणो वेदविषये) सर्वेषां पुरुषार्थसि- द्धये नियतकर्मस्वराद्यपेक्ष्य पूर्वकल्पेषु स्वकृतेनैव नियतेन क्रमादिना विशिष्ट- वर्णानां प्रकृते निर्मातृत्वम् ।	२३७

विशेषशब्दसंकलनम् ९

वर्वसः—	सर्वदा सतः कार्यस्यातीतावस्था ।	२५३
प्रागभावः—	सर्वदा सतः कार्यस्यानागतावस्था ।	२५३
अन्योन्याभावः—	प्रतियोग्यविशिष्टाधिकरणस्वरूपः ।	२५३
अत्यन्ताभावः—	“ “ “ ”	२५३
अभिव्यक्तिः—	वस्तुनो वर्तमानावस्था ।	२५४
अनभिव्यक्तिः—	वस्तुनोऽनागताद्यवस्था ।	२५४
लयः—	सूक्ष्मतया कारणेष्वविभागः । (कार्यस्यातीतावस्था)	२५४

इति विशेषार्थवोधकपदसंकलनम् । (१)

(१) शब्दानां मातृकाक्रमेणावश्यकमपि निवेशनमेकार्थसंबद्धानां शब्दानामेकस्थल एवोपलिख्यर्मवत्वित्यभिश्रायेण न हृतम् ।

अथ प्रत्यध्यायादिमूलसंकलनम् ।

अध्यायः	आहिकम्	अत्र सूत्रसंख्या	भाष्यकारमते
१	१	९	९
	२	१९	१७
२	१	२९	२९
	२	२९	२९
३	१	८	८
	२	८	८
३	६	१०२	१००

भक्तिविभागादिवेषधर्मं विचम् ।

भक्ति: (पृष्ठ १४८-१५३)

विद्विता (श्रवणादिका नवविद्या) ।

आचिहिता (रागालुगा) ।

कर्मसिद्धि, कर्मज्ञानसिद्धि, ज्ञानमात्रासिद्धि ।

कामसूक्ष्मा ।

पापनवाशर्थ, मगवल्लीशर्थ, विविषितशर्थ ।
(इषा त्रिविद्यापि दास्यमकावत्तर्दृता)

विषयाशर्थ, यजोऽर्थ, ऐश्वर्याशर्थ ।
(अचन्तमपापत्तवत्तर्दृता)

अस्यां भक्तौ गृहस्था अधिकारिणः ।

अस्यां वानप्रस्था अधिकारिणः ।

नन्दितिषु प्रतिदैषा ।

हिंसार्थ, दद्यार्थ, मात्सर्यार्थ ।

(अचन्तमपापत्तवत्तर्दृता)

१ अस्यां भक्तौ गृहस्था अधिकारिणः ।
२ अस्यां वानप्रस्था अधिकारिणः ।
३ अन्न भिक्षवोऽधिकृताः ।
४ नन्दितिषु प्रतिदैषा ।

५ नन्दितिषु प्रतिदैषा ।

अथात्रस्थितग्रन्थतद्वाग्ग्रन्थकारनामानि ।

ग्रन्थादिनाम	पृष्ठम्	ग्रन्थादिनाम	पृष्ठम्
पञ्चरात्रम्	६	महाभारतम्	८२, ८६ इ०
श्रीभागवतम्	६, ८, १६ इ०	स्कन्दपुराणम्	८७
विष्णुपुराणम्	८, १०, ४२ इ०	योगसूत्रम्	८९
नारदीयम्	८, २२४	योगशास्त्रम्	८९
तन्त्रम्	९, १३६ इ०	प्राचीनाः	९२
रामायणम्	१८	ब्रह्मकाण्डम्	९३
भगवत्पादीयाः	२५	बादरायणाः	९५, ९७ इ०
वृद्धाः	२८, ५२ इ०	कादयपः	९७
पराशरोपपुराणम्	३५	व्यासः	९७, १९३ इ०
पतञ्जलिः	४७, १५८ इ०	शाण्डिल्याः	९८
चिरकारिकोपाख्यानम्	४८	ऋषिः	९८
बादरायणसूत्रम्	४८	श्रीमद्भास्तुजाचार्याः	१०१
भगवद्गीता	५०	छान्दोग्यम्	१०२
पुराणानि	५३	मोक्षधर्मः	१०४
वैष्णवम्	५४	ईश्वरगीता	१०६, २००
स्कन्दम्	५४, २२३ इ०	श्रुतिः	१२३, २२५ इ०
बस्त्रव्यः	७१	पुराणम्	१२३
आदिपुराणम्	७२	बाराहम्	१२५, २२७
बृहदारण्यकम्	७५, १०५ इ०	मीमांसावार्तिककृत्	१२८
गोपालतापिनी	७५, १३३	वेदान्तसिद्धान्तः	१२८
भाष्यकारः (स्वप्नेश्वरः)	७७	पराशरोपपुराणादि	१३२
पुराणेतिहासौ	८२	मैत्रायणीयश्रुतिः	१३४

ग्रन्थादिनाम	पृष्ठम्	ग्रन्थादिनाम	पृष्ठम्
कालीपुराणम्	१३४	भरतोपाख्यानम्	२१०
वृहन्नारदीयम्	१३५	नारायणीयम्	२१६
भविष्यत्पुराणम्	१३७	समृतिः	२१९
द्रोणपर्व	१३७	निवन्धः	२२२, २२९
वायुपुराणम्	१३७	पाद्मम्	२२४
अगस्त्यसंहिता	१४८	कौर्म्यम्	२२४ इ०
विष्णुधर्मोत्तरम्	१७१	लैङ्गम्	२२५, इ०
मीमांसकाः	१७२	कात्यायनसंहिता	२२५
कापिलपञ्चरात्रम्	१८२	नारासिंहम्	२२९
भविष्योत्तरम्	१८२	इवेताश्वतरोपनिषद्	२३०
पद्मपुराणम्	१८२	अभियुक्ताः	२३२
शातातपः	१८२	मात्स्यम्	२३६
शूद्राधिकरणम्	१८४	पञ्चशिखाचार्यः	२३८
महाभारते मतङ्गोपाख्यानम्	१८४	मन्त्रः	२३८
लिङ्गपुराणम्	१८७	वनपर्व	२४२
याज्ञवल्क्यम्	१९१	वेदान्तसूत्रव्याख्या	२४५
वासिष्ठम्	१९४	शारीरकमीमांसासूत्रम्	२४९
रासपञ्चाध्यायी	१९७		
वेदान्तसूत्रं तद्वाद्यं च	२०७		
अजामिलोपाख्यानम्	२१०		

इति ग्रन्थादिनामसूचिका ।

(१) प्रायः सर्वत्रानेकविभक्त्यन्तपदानां प्रथमान्ततया विपरिणामेनोद्देश इति ज्ञेयम् ।

अथाशुद्धशोधनम् ।

२२८

अशुद्धम्	शुद्धम्	पड़क्तिः	पृष्ठम्
ग्रतीतिः	प्रीतिः	१	६
रतिः परां	रतेः परां	१३	६
तानभ्य	ता नाभ्य	६	७
निरूप	निरूप	१८	७
वयसा	वयसां	१२	१३
नास्ना	नास्ना	१०	१५
यथा	यथा ?	६	१४
विवशाः	विवशा	२०	१५
भि तस्य	भितः स	४	१६
भूत्य	भूत्य	५	१८
वमत	वमेत	२३	२१
श्रयणा	श्रयाणां	९	२२
न्याश्र	न्याश्र	२२	२३
संस्तवे	संस्तवे	३	२४
नुवृत्तौ	नुवृत्तिः	१२	२४
प्रसाद	प्रमाद	२३	२४
चत्तालो	चित्तालो	२३	२४
रिवशौमि	रवशामि	७	२५
नोऽतत्	नस्तत्	१६	२५
सवैँ	तवैँ	९	२६
घयत्वे	घयत्वेन	१५	२६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पञ्चकि:	पृष्ठम्
वच्छिन्नया	वच्छिन्नाया	१८	२५
तन्न	तत्र	६	२७
कथ	कथः	१५	२९
तया	तपो	२१	२९
स्वकुतो	त्वकुतो	५	३०
मे प्रार्थ्यः	ते प्रार्थ्यः	१६	३०
भगत्स	भगवत्स	२१	३०
+++	पृच्छामो भवतोऽ	१	३१
दर्शने	दर्शनं	१४	३२
क्षत	शत	१७	३२
+ अभि	मात्राभि	१०	३३
यच्छ तच्छे	य इच्छेच्छे	१२	३३
धानस्म	धानस्य	२२	३३
ध्यासना	ध्यासिना	२४	३३
थ्रियः	थ्रितः	९	३४
गृहा + + सु	गृहापत्यसु	२३	३४
तस्याभग	तस्माद्ग	१८	३५
म्बुज	म्बुजम्	१६	३६
म्मु	म्मु	२४	३६
त्ययः	त्ययः	६	३८
ज्ञाननि	ज्ञानं नि	११	३८
मुमुदे	मुमुदे	१८	३८
स क्षणो	साक्षणो	२२	३८
श्रद्धादौ	देहदौ	२	३९
दशदशो	दशो	१६	४०-
तस्यार्थ	तस्याथ	१८	४०-

अशुद्धम्	शुद्धम्	पञ्चक्ति:	पृष्ठम्
स्पर्शगात्राङ्ग	स्परशाङ्ग	२	४३
सद्गुण	तद्गुण	१९	४३
च त	चात	१०	४६
तदे	तमे	२२	४८
यथा	तथा	९	४९
रामाश्व	रामाश्व	१४	५३
पर	परं	१७	५४
ज्ञानाना	ज्ञाना	२२	५५
गीती	गीति	२४	५७
णामेणा	णामेना	१२	६५
नं द्वारं	नं न द्वारं	२२	६६
त्यन्य	त्यनन्य	१	६८
विस्तरः ॥ ४ ॥	विस्तरः ।	३	७१
सिद्धम् ।	सिद्धम् ॥ ४ ॥	११	७१
वधवहत कूले	वहतकृष्णले	५	७२
विन्दो	विष्णो	१३	७५
तापिन्यां	तापिन्यां	२०	७५
मामा	ममा	१५	८३
उनुसर्वं	उनुसर्वं	२१	८४
यम्भुश	यम्भुश	२३	८४
मूल	मूलः	३	८५
समना	रामना	७	८५
ग्रह	ग्रह	७	८५
घिस्य	घिक्यं	१५	९०
एवं वि	एवं वि	२०	९०
तुषां	तुषा	१५	९१

अशुद्धम्	शुद्धम्	पठकः	पृष्ठम्
श्रेयो ज्ञा	श्रेयो हि ज्ञा	१	९२
तु ज्ञाय	तु ज्ञानाय	२१	९३
शाद्वै	शाद् द्वै	२०	९५
भावज्ञा	भावे ज्ञा	२१	९५
युक्तात्	युक्त्यत्	१	९६
ज्ञानफ	ज्ञानं नफ	११	९६
णविशेष्यस्य	णविशेष्योः	११	९७
व क भावस्य	वस्य	१५	१००
मत्मनि	मत्सन्नि	४	१०२
जीवात्म	जीवेनात्म	१८	१०३
पर्णात्या	पर्णाऽहत्या	४	१०६
रैमता	रैमता	२१	१०६
अन्ते	अन्त्ये	१५	१११
बलवा	बलवद्वा	१६	११४
पादन	पादान	२०	११५
दानीमु	दानीं मु	२०	११५
रम्पय	रम्परा	१२	११६
त्यत्यु	त्ययु	१	११७
तत्वाह	तत्राह	१५	१२१
त्तम	त्तमे	२१	१२१
शंसा	शङ्क्या	२	१२३
लीनं	लीकं	२१	१२३
बहु	बहु	१५	१२४
राथी	राथी	८	१२६
मुदिश्य	मुदिश्य	१६,१७,१८	१२६
तद्राग	तद्राग	८	१२९

	शुद्धम्	पठन्ति:	पृष्ठम्
वाविर्भा	वाभा	९	१२९
लिङ्गव	लिङ्गं व	१८	१२९
जीवोत्पा	जीवत्प्रतिपा	३	१३१
महासेवा	महत्सेवा	१६	१३१
परुप	परुप	७	१३२
मकेषु	मकेषु ?	१५	१३४
सविन	साधन	२	१४२
स्वसाय	स्वस्त्य	१९	१४४
हन्ति	हन्ति तत्	२१	१४४
कीर्ता	कीर्तना	१	१४६
उर्जनः	उर्जनः	१=	१४७
जगत्	जगत्	५	१४९
रथी	रभिधी	१३	१४९
यि वत्त	यित्वात्	१९	१४९
दासत्व	दास्यत्व	१४	१५०
दास्य	सात्विक्यादास्य	१	१५१
इदं म	इदं न म	१४	१६०
र्धात्स्व	र्धात्स्व	२१	१६०
नमिष्टं	नमनिष्टं	२४	१६१
वथा	वस्था	१२	१६१
या-सुस्व	यासु स्व	१६	१६३
त्यक्त्वा	हित्वा	२०	१६३
नमपि	नोऽपि	४	१६६
क्लश	क्लेश	३	१६९
तार्थि	तार्थ	१९	१७२
वाऽस	वा स	१३	१७३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पड़क्ति:	पृष्ठम्
थूणो	श्रूणो	१७ इ.	१७४ इ.
अभावात्	अभावात् ?	९	१७६
नचा	तथा	२२	१७६
स्य मनन्त ए	स्यमनन्तमे	१७	१७७
पराम्प	पारम्प	२१	१८०
देका	दैका	१०	१८६
माश्	मानश्	१४	१८९
एत	एव “त	९	१९४
नवरि	नव	१०	१९६
झयु	झय	८	१९७
तुष्ट	तुतिष्ठ	२	१९८
भक्ते	भक्तत्वे	४	१९९
त्वाहे	त्वहे	२०	११९
॥ २४ ॥		१५	२००
स्फूर्तिः	स्फूर्तिः	९	२०३
न समा	नासमा	९	२१४
ध्याया	धाना	७	२३०
उण्डो	उखण्डो	१९	२३३
द्रष्ट	द्रष्टृ	११	२३५
भक्ते	भक्ती	७	२४६
उड्ड	उड्डि	१३	२४८

इत्यशुद्धि शोधनम् ।

मगवद्वक्तिचन्द्रिकोलासे मिलितपाठभेदादिसंकलनम्।

विद्यमानम्।	मिलितम्।	पड़क्ति:	पृष्ठम्
यदि सकृदता (?)	ह्यपि सकृदिता	१४	१
रसिकां शारिडल्यस्त्रेषु	रसदां शारिडल्यस्त्रेषु		
युतां	तां	१७	१
फलिकां	फलदां	१८	१
स्मृत्वा चित्तरितीर्ण-	कृत्वा त्रोऽस्तिं		
शाखजलधीन्	हितं जितमनो	१९	१
रपि हि	रपि च	२१	२
रखिलै	रसिकै	९	३
स्तामानाद्यैर्विलसद-	स्तां मानाद्यैर्विलसदनु-		
तुबन्धा	वन्धां	१०	३
न्यायैरथ	स्मामूरथ	१२	३
न च गु	नवगु	१४	७
मुकुन्दादा	मुकुन्देन्दा	२०	११
सुषमा	सुखमा	१४	१२
तूणीधनुर्धारिणौ	कोदण्डवाणान्वितौ	७	१३
बुधः	बुधैः	८	१३
रुदिता व	ह्यदि ताव	१३	१३
गुरुजनास्ते + ल	गुरुजनात्रेमल	१५	१३
पृष्ठः	विपृष्ठः	५	१४
दशः + चि	दशः स्याद्वि	१२	१४
कृति कृतैः	कृतिकृतै	१८	१४

विद्यमानम्।	मिलितम्।	पठक्ति:	पृष्ठम्
चिरेण	परं हि	३	१५
मपि त	मथ त	७	१५
न्त + घ	न्तर्घांघ	१२	१५
सम्बभूव पुलकम्	सम्बभूव पुलकान्वितगाओ		
	गद्गादस्वर उदशुलोचनः ॥	२३	१५
अभितस्य	अभिनस्य	४	१६
मितपदः	मितमदः	७	१६
द्विधाभि	प्रियाभि	१५	१६
शीलिन	शालिन	६	१८
तर सं	तव सं	२२	१८
समार + मा	समारध्वे मा	४	१९
परेषां सा	परेष्टाप्त्या	१८	१९
सुकृते	सुकृते	२२	१९
सुखोद्गा	सुखोद्गा	२३	१९
++ वतां	अक्षणवतां	२	२०
वर्णयामः	वर्णनीयं	९	२०
स्वनेत्र	सुनेत्र	१०	२०
+++ + + शु	संद्रावयत्याशु	१४	२०
पा + मिति	पारुहांसमि	१९	२०
काचित्स्वा	कापि स्वा	२०	२०
मुक्तौ	मुक्त्यै	१०	२१
वपुः प्रादुर्भूतेन	मनः प्रादुर्भूतेन	१३	२१
त्वस्याः	त्वस्याः	२	२३
मुखमखिनः	मुखमतितः	७	२४
त्वेवं तद्रूत इत्यथात्मनि परे लग्नं मनो नन्दजे		१६	२४

विद्यमानम् ।	मिलितम् ।	पड़क्षिः	पृष्ठम्
यस्यासौ सुख	किंवा यस्य श	१७	२८
रनिरं रक्ता महान्तो हरौ	रुपर्धि त्यक्त्वा महान्तस्तथा ५		२९
सोका	प्रोक्ता	७	२९
पश्यन्नाहितया	पश्यन्नाहितया	१०	२९
ब्रमन्सा	ब्रमन्दा	१०	२९
ब्रमहतां	ब्रभजतां	११	२९

इति पाठभेदसंकलनम् । (१)

(१) भगवद्भक्तिचन्द्रिकोळासप्रभ्यः केवलप्रथमभक्तिप्रायान्यप्रकाशान्तो भक्तिचन्द्रिकासमानानुपूर्विकः, ततः परमुदाहरणभूतल्लोकाः प्रायो भक्तिचन्द्रिकान्तर्गता एव । अयं सार्थकादशप्रकाशपर्यन्तः खण्डित उपलब्धः । अस्य कर्ता नारायणतीर्थ एवेत्यतु-मीयते । भक्तिचन्द्रिकैकोनत्रिंशत्पृष्ठपर्यन्तमयं पाठसंशोधन उपयुक्तः । तुलन्दशहर-समीपवर्ति 'स्याना' ग्रामनिवासिनां खण्डितकन्हयालालवैद्यमहोदयानामयं ग्रन्थस्तद्वा-मनिवासिनां श्रीमतां हीरालालस्तोगिमहोदयानां कृषातः श्रीमतां डॉ० महालदेवशास्त्रिणां द्वारोपलब्धः ।

अवशिष्टाशुद्धिशोधनम् ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पड़क्ति:	पृष्ठम्
ममस	मस	१५	१
तानभ्य	ता नाभ्य	६	७
तयोऽ	तपोऽ	७	१२
कृष्णः	कंसः	७	१२
दुघति	द्रवति	१४	१४
सर्वा स्त्व	सर्वा स्त्व	६	१८
मेव	मिव	१२	१८
हृदया	हृदयः	२१	१८
कृष्णे क	कृष्णाकृ	१३	२१
ना है	चाहै	५	२४
गुणे क	गुणोऽगुणे क	१८	२८
व्यंशे	व्यंसे	७	३४
थ्रियः	थ्रितः	९	३४
समं	शमं	१०	४०

प्रथमाध्याये द्वितीयाहिकम् (अस्य स्थाने) द्वितीयाध्याये प्रथमाहिकतिमि ११९ पृष्ठतः १३४ यावद् द्रष्टव्यम् ।

मस्मादिति वा	मस्माद्गा	१	२४०
गुणव्य	गुणव्य(शाडिल्यसूत्रेषु)५	५	
नाशानात्	नाशानात्करणत्वासिद्धेः		
	(शाण्ड० सू०) ४	७	
आविस्त	आविस्ति (" ") ६	७	
नाशानात्	नाशानात्करण -		
	त्वासिद्धेः १०	७	
विक्षिप्त	विभिन्न (विशेषशब्द संकलने) २६	५	

इत्यवशिष्टाशुद्धिशोधनम् ।

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI
BHAVANA TEXTS.

Edited by

Dr. Mangal Deva Shastri, M. A. D. Phil (Oxon.), Principal,
Sanskrit College, Benares. (No. 1 to 68 and 73 edited

by M. M. Pt. Gopi Nath Kaviraj, M. A.)

No. 1—The Kiranāvalī Bhāskara, (किरणावली भास्कर)

[वैशेषिक], a commentary on Udayana's Kiranāvalī,

Dravya section, by Padmanābha Miśra. Edited

with Introduction and Index by M. M. Pt.

Gopināth Kavirāja, M. A.

Re. 1-12

No. 2—The Advaita Chintāmani, (अद्वैतचिन्तामणि)

[वेदान्त], by Raṅgoji Bhāṭṭa. Edited with

Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste

Sāhityāchārya.

Re. 1-12

No. 3—The Vedānta Kalpalatikā, (वेदान्तकल्पलतिका)

[वेदान्त], by Madhusūdana Sarasvatī. Edited

with Introduction etc. by Rāmājuā Hāndeya

Vyākaraṇāchārya.

Re. 1-12

No. 4—The Kusumāñjali Bodhini, (कुसुमाञ्जलिबोधिनी)

[न्याय], Chapter I—III only, a Commentary on

Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumāñjali,

by Varadarāja. Edited with Introduction etc. by

M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A.

Re. 2 - 0

No. 5—The Rasasāra (रससार) [वैशेषिक], a Commentary

on Udayana's Kiranāvalī, Guna Section, by

Bhāṭṭa Vāṇīndra. Edited with Introduction

etc. by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A.

Re. 1 - 2

No. 6—(Part I)—The Bhāvanā Viveka (भावनाविवेक)

[भीमांसा], by Mandana Miśra, with a Commentary

by Bhāṭṭa Umbeka. Edited with Introduction

etc. by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A., D. Litt.

Rs. 0-12

No. 6—(Part II)— Do. Do.

Rs. 0-12

No. 7—(Part I)—The Yognihṛdaya Dipikā, (योगिनीहृदयादिपिका) [तन्त्र], by Amṛtānanda Nātha, being a Commentary on Yognihṛdaya, a part of Vāmakeśvara Tantra. Edited with Introduction etc. by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Re. 1 - 2

No. 7—(Part II) Do. Do. Re. 1 - 4

No. 8—The Kāvyadākīni (काव्यदाकिनी) [काव्यशास्त्र], by Gaṅgānanda Kavīndra. Edited with Introduction etc. by Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopālhyāya. Rs. 0 - 10

No. 9—(Part I)—The Bhakti Chandrika (भक्तिचन्द्रिका) [भक्तिशास्त्र], a Commentary on Śāṇḍilyas Bhaktisūtras, by Nāyāya Tīrtha. Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Rs. 0 - 15

Part II Do. Do. Do.
Edited with Introduction etc. by Pt. Anant Shastri Phadke Vyākarpāchārya, Professor Sanskrit College, Benares.

No. 10—(Part I)—The Siddhāntaratna (सिद्धान्तरत्न) [गौडीयवैष्णवदर्शन], by Baladeva Vidyābhūṣṭha. Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Re. 1 - 2

No. 10—(Part II)— Do. Do. Re. 2-12

No. 11—The Śrī Vidyā Ratna Sūtras, (श्रीविद्यारत्नसूत्र) [तन्त्र], by Gaṇḍapāla, with a Commentary by Saṅkaiśāraṇya. Edited with Introduction etc. by Nāyāya Śāstri Khiste, Sāhityāchārya. Rs. 0 - 9

No. 12—The Rasapradiपा, (रसप्रदीप) [अलङ्कार], by Prabhākar Bhaṭṭa. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya. Re. 1 - 2

No. 13—The Siddhasiddhānta Saṅgraha, (सिद्धसिद्धान्तसंग्रह) [नाथमाण], by Balabhadra. Edited with Introduction by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Rs. 0-14

No. 14-The Trivenikā, (त्रिवेणिका) [अलङ्कार], by Āśādhar Bhaṭṭa. Edited with Introduction by Baṭukanātha Śarmā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-14

No. 15-(Part I)-The Tripurārahasya. (Jñāna-Khaṇḍa) (त्रिपुरारहस्य, ज्ञानखण्ड) [तात्त्विक दर्शन], Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Rs. 0-14

No. 15-(Part II)—Do. Do. Rs. 2 - 4

No. 15-(Part III)—Do. Do. Rs. 2 - 0

No. 15-(Part IV)—Do. with Introduction, etc. by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Re. 1 - 8

No. 16-The Kāvya Vilāsa, (काव्यविलास) [अलङ्कार], by Chirañjīva Bhaṭṭāchārya. Edited with Introduction etc. by Baṭukanātha Śarmā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Re. 1 - 2

No. 17-The Nyāya Kalikā, (न्यायकलिका) [न्याय], by Bhaṭṭa Jayanta. Edited with Introdunction by M. M. Gaṅgānāth Jhā, M. A., D. Litt. Rs. 0-14

No. 18-(Part I)-The Gorakṣa Siddhānta Sāṅgraha, (गोरक्ष सिद्धान्तसंग्रह) [नाथसार्ग], Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Rs. 0-14

No. 19-(Part I)-The Prākṛta Prakāśa (प्राकृतप्रकाश) [प्राकृतब्याकरण], by Vararuchi with the Prākṛita Sañjīvanī by Vasantarāja and the Subodhini by Sandānanda. Edited with Prefatory note etc. by Baṭukanātha Śarmā, M. A and Baladeva Upādhyāya, M. A. Rs. 2 - 4

No. 19-(Part II) Do. Do. Rs. 2-12

No. 19-(Part III) Introduction etc. (In Preparation.)

No. 20-The Māṃsatattvaviveka (मांसतत्त्वविवेक) [धर्मशास्त्र].

by Viśvanātha Nyāyapañchānana Bhāṭṭāchārya.
 Edited with introduction etc. by Pandit Jagannātha Śāstri Hoshing Sāhityopādhyāya,
 with a Foreword by M. M. Pt. Gopināth
 Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit
 College, Benares.

Rs. 0-12

No. 21-(Part I) The Nyāya Siddhānta Mālā [न्यायसिद्धान्त-
 माला] [न्याय], by Jayarāma Nyāya Pañcānana
 Bhāṭṭāchārya. Edited with Introduction
 etc. by Dr. Mangal Deva Śāstri, M. A., D. Phil.
 (Oxon), Librarian, Govt. Sanskrit Library,
 Saraswati Bhavana, Benares.

Re. 1 - 2

No. 21-(Part II) Do. Do. Rs. 2 - 0

No. 22-The Dharmānubandhi Ślokachaturdaśī (धर्मानु-
 बन्धश्लोकचतुर्दशी) [धर्मशास्त्र], by Śri Śeṣa Kṛṣṇa
 with a commentary by Rāma Pāṇḍit. Edited
 with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri
 Khiste Sāhityāchārya, Assistant Librarian,
 Government Sanskrit Library, Saraswati
 Bhavana, Benares.

Re. 1 - 0

No. 23-The Navarātrapradīpa (नवरात्रप्रदीप) [धर्मशास्त्र],
 by Nanda Pāṇḍit Dharmādhikāri. Edited
 with introduction etc. by Vaijanātha Śāstri
 Varakale Dharmāśāstra-Śāstri, Śādholāl
 Research Scholar, Sanskrit College, Benares,
 with a Foreword by M. M. Pt. Gopināth
 Kavirāja, M. A., Principal, Government
 Sanskrit College, Benares.

Rs. 2 - 0

No. 24-The Śrī Rāmatāpiṇīyopanisad (रामतापिनीयोपनिषद्)
 [उपनिषद्], with the Commentary called Rāma
 Kāśikā on Pūrvatāpiṇī and Ānandanidhi on
 Uttaratāpiṇī by Ānandavana. Edited with
 Introduction etc. by Anantarāma Śāstri Vetāla
 Sāhityopādhyāya, Post-Āchārya Scholar, Govt.

Sanskrit College, Benares, with a Foreword by
 M. M. Pt. Gopināth Khvirāja, M. A., Principal,
 Government Sanskrit College, Benares. Rs. 3-12

No. 25-The Sāpiṇḍyakalpatikā (सापिण्ड्यकल्पतिका)
 [धर्मशास्त्र], by Sadāśivadeva alias Āpadeva
 with a Commentary by Nārāyaṇa Deva. Edited
 with Introduction etc. by Jagannātha Śāstri
 Hośinga, Sāhityopādhyāya, Sādhola Research
 Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Re. 1-4

No. 26-The Mṛgāṅkalekhā Natikā (मृगाङ्कलेखानाटिका)
 [नाटिका], by Viśvanātha Deva Kavi. Edited
 with introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste
 Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Goverment
 Sanskrit Library, Benares. Re. 1 - 0

No. 27-The Vidvaccharita Pañchakam (विद्वचरितपञ्चकम्)
 [निबन्ध], by Nārāyaṇa Śāstri Khiste, Sāhityā-
 chārya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit
 College, Sarasvati Bhavana Library, Benares.
 With an Introduction by M. M. Pt. Gopināth
 Kavirāja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit
 College, Benares. Rs. 2 - 0

No. 28-The Vrata Kosa (व्रतकोश) [धर्मशास्त्र], by Jagannātha
 Śāstri Hośinga Sāhityopādhyāya, Sādhola
 Research Scholar, Sanskrit College, Benares.
 With a Foreword by M. M. Pt. Gopināth
 Kavirāja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit
 College, Benares. Rs. 4 - 0

No. 29-The Vṛttidīpikā (वृत्तिदीपिका) [ज्याकरण], by Mauni
 Śi Kṛṣṇa Bhatta. Edited with Introduction
 etc. by Pt. Gaṅgādhara Śāstri Bhāradvāja,
 Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Re. 1 - 2

No. 30-The Padārtha Maṇḍanam (पदार्थमण्डन) [वैशेषिक],
 by Śri Venidatta. Edited with Introduction etc.
 by Pandit Gopāla Śāstri Nene, Professor, Govt.
 Sanskrit College, Benares. Rs. 0 - 14

No. 31-(Part I)-The Tantraratna (तन्त्ररत्न) [मीमांसा],
by Pārtha Sārathi Miśra. Edited by M. M. Dr.
Gaṅgānātha Jhā, M.A., D. Litt, Vice-Chancellor,
Allahabad University, Allahabad. Re. 1-14

No. 31-(Part II) Do. Do.
Edited by Pt. Gopāla Śāstri Nene, Govt.
Sanskrit College, Benares. Rs. 2 - 4

No. 32-The Tattvasāra (तत्त्वसार) [न्याय], by Rākhaldāsa
Nyāyaratna. Edited with Introduction etc. by
Harihar Śāstri, Benares Hindu University. Re. 1 - 0

No. 33-(Part I) The Nyāya Kaustubha (न्यायकौस्तुभ)
[न्याय], प्रत्यक्ष स्पष्ट, by Mahādeva Puntāmakar.
Edited with Introduction etc. by Umeśa Miśra,
M. A., Prof. Allahabad University, Allahabad. Rs. 3 - 4

No. 34-(Part I) The Advaita Vidyātilakam
(अद्वैतविद्यातिलकम्) [शाङ्करवेदान्त], by Śri Samara-
puṇḍava Dīkṣita. With a Commentary by
Śri Dharmayā Dīkṣita. Edited with Introduction
etc. by Gaṇapati Lāl Jha, M. A., Sādhola
Research Scholar, Govt. Sanskrit Library
Benares. Re. 1 - 4

No. 35-The Dharma Vijaya Nāṭaka (धर्मविजयनाटक)
[नाटक], by Bhūdeva Śukla. Edited with
Introduction etc. by Paṇḍit Nārāyan Śāstri
Khiste, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit Library,
Benares. Re. 1 - 4

No. 36-The Ānanda Kanda Champū (आनन्दकन्दचम्पू)
[चम्पू], by Mitra Miśra. with a Foreword by
M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja M. A., Edited by
Nanda Kiśora Sāhityāchārya, Research Scholar,
Sanskrit College, Benares. Rs. 3 - 8

No. 37-The Upanidāna Sūtram (उपनिदानसूत्रम्) [वेद].
Edited with Introduction by Dr. Mangaladeva
Śāstri, M. A., D. Phil., Librarian, Govt. Sans-
krit College, Benares. Re 1 - 0

No. 38-The Kiranāvalī-Prakāśa-Dīdhiti (Guna),
 (किरणावलीप्रकाशदीधिति) [वैशेषिक], by Raghunāth
 Śiromāṇi. Edited by Pandit Badrinātha
 Śāstri, M. A., Lucknow University. Re. 1-12

No. 39.-The Rāma Vijaya Mahākāvya. (रामविजय-
 महाकाव्य) [काव्य], by Rūpanātha. Edited by Pt.
 Ganapatiśālī Jhā, M. A. Rs. 2 - 0

No. 40-(Part I) The Kālatattva Vivechana (कालतत्त्व-
 विवेचन) [धर्मशास्त्र], by Raghunātha Bhatṭa. Edited,
 with a Foreward by M. M. Pt. Gopināth
 Kavirāja, M. A., by Nanda Kiśora Śārma
 Sāhityāchārya, Research Scholar, Sanskrit
 College, Benares. Rs. 4 - 0

No. 40-(Part II) Do. Do. Rs. 3 - 8

No. 41-(Part I) The Sidhānta Sārvabhauma (सिद्धान्त-
 सार्वभौम [ज्योतिष], by Śrī Munīśvara. Edited
 with Introduction etc. by Jyautiśāchārya
 Pandit Murlīdhara Thakkura, Sādholal Scholar,
 Sanskrit College, Benares. Rs. 3 - 0

Part II- Do. Do. Do. Rs. 2 - 0

No. 42-The Bheda Siddhi (भेदसिद्धि) [न्याय], by Viśvanātha
 Pañcāñana Bhatṭāchārya. Edited with notes
 etc., by Nyāya Vyākaranāchārya Pandit Surya
 Nārāyaṇa Śukla, Professor, Govt. Sanskrit
 College Benares. Re. 1-12

No. 43-(Part I) The Smārtollāsa (स्मार्तोल्लास) [कर्मकाण्ड],
 by Śiva Prasāda. Edited with Introduction,
 notes, etc. by Vedāchārya Pandit Bhāgavata
 Prasād Miśra, Professor, Govt. Sanskrit
 College, Benares. Re. 1 - 8

No. 43-(Part II) Do. Do. Rs. 2 - 12

No. 44-(Part I) Śūdrāchāra Śiromāṇi (शूद्राचारशिरोमणि)
 [धर्मशास्त्र]. Edited by Sāhityāchārya Pandit
 Nārāyaṇa Śāstri Khiste. Rs. 2 - 0

No. 44-(Part II) Do. Do. Rs. 0-12

No. 45-(Part I) Kīrnāvalī Prakāśa(Guna) (किरणावली प्रकाश-गुण) [वैशेषिक], by Vardhamāna. with a Foreword by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Edited by Pandit Badrinātha Śastri, M. A., Lucknow University. Re. 1-8

No. 45-(Part II) Do. Do. Re. 1-8

No. 46-(Part I) Kāvyaprakāśa Dīpikā (काव्यप्रकाश-दीपिका) [अलङ्कार], by Śrī Chandī Dāsa. Edited by Śrī Śivaprasāda Bhāṭṭāchārya, M. A., Professor, Presidency College, Calcutta. Re. 1-12

No. 47-Bhedajyāśri (भेदज्यश्री) [मात्स्यवेदान्त], by Śrī Tarkavāśiṣṭa Bhāṭṭa Venidattāchārya. Edited with Introduction etc. by Pandit Tribhuvana Prasāda Upādhyāya, M. A., Inspector of Sanskrit, Āñṭhaśālās, United Provinces, Benares. Re. 1-4

No. 48-Samyak Sambudhhabhaṣitam Buddhpratimā-lakṣaṇam (सम्यक्कृत्युद्धभाषितं प्रतिमालक्षणम्) [शिल्प-शास्त्रम्]. With the Commentary Sambuddhabhaṣita-pratimā-lakṣaṇa Vivarṇī. Critically edited with Introduction etc. by Haridāsa Mitra, M. A. Viśvabhārati, Śāntiniketana. Re. 1-4

No. 49-Bhedaratna (भेदरत्न) [न्याय], by Mahamahopadhyaya Śankara Miśra. Edited with introduction, etc. by Pt. Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Re. 1-8

No. 50-Māṭrīkā Chakra Viveka (मातृकाचक्रविवेक) [तन्त्र], by Śvatantrānanda Nātha, with a commentary. Edited with an Introduction by P. Lalitā Prasāda Dabral Vyākaraṇāchārya, Goenkā Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares & with a foreword by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Re. 2-0

No. 51-52-(a) Advaita Siddhānta Vidyotana (अद्वैत-सिद्धान्त विद्योतन) [शाङ्कर वेदान्त], by Brahmananda Saraswati. Re. 1-12

(b) Nṛsinha Vijñapana (नृसिंह विज्ञपन) [शाङ्कर वेदान्त], by Nṛsinha Āśrama, Edited with Introduction by Pt. Sūrya Nārāyaṇa Śukla, Asst. Professor Govt. Sanskrit College, Benares. Re. 1-12

No. 53-Nṛsinha Prasāda Vyavahāra Sāra (नृसिंहप्रसादः व्यवहारसारः) [धर्मशास्त्र], by Śri Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Vināyaka Śāstri Tillū. Rs. 4 - 0

No. 54-Nṛsinha Prasāda Prāyaśchittā Sāra (नृसिंह-प्रसादः—प्रायश्चित्तसारः) [धर्मशास्त्र], by Śri Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Nanda Kiśoīa Śarmā Śāhityāchārya and Pt. Nanda-Kumāra Śarmā Śāhityāchārya. Rs. 3 - 4

No. 55-Nṛsinha Prasāda—Śiāddha Sāra ([नृसिंह प्रसादः शाद्धसारः] [धर्मशास्त्र], by Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Vidyādhara Miśra. Rs. 2 - 4

No. 56-Bhagawannāma Māhātmya Sangraha with Commentary Sudhā by Editor (भगवन्नाम-माहात्म्यसंग्रहः सुधा टीका सहितः) [भक्तिशास्त्र], Edited with Introduction by Pt. Ananta Gopāl Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-12

No. 57-(Part I) Ganita Kaumudi (गणित कौमुदी) [गणित], by Nārāyaṇa Pandita. Edited by Pt. Padmākara Dvivedī, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Re. 1-10

No. 58-Khyātivāda (ख्यातिवाद) [शाङ्करवेदान्त], by Śāṅkara Chaitanya Bhārati. Edited by Śāṅkara Chaitanya Bhārati, with a foreword by M. M. Pt. Gopināth Kavirāja, M. A. Re. 1 - 4

No. 59-Sāṅkhya Tattvāloka (सांख्यतत्त्वालोक) [सांख्य],
by Hariharānanda Āranya. Edited with an
Introduction by Prof. Jajīlieśwar Ghosh, M. A.
and a foreword by M. M. Pt. Gopināth
Kavirāja, M. A. Re. 1 - 6.

No. 60-(Part I) Śāṇḍilya Sāṃhitā (शाण्डिल्य संहिता)
[पाद्मरात्र], Edited by Pt. Ananta Gopāl Śāstri
Phadke, Asst. Professor, Government Sanskrit
College, Benares. Re. 1 - 8

No. 61-Dakṣināmūrti Sāṃhitā (दक्षिणामूर्ति संहिता)
[तत्त्व], Edited by Pt. Nārāyana Śāstri Khiste
Sāhityācharya, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit
College, Benares.

No. 62-Nṛsinha Prasāda, Tīrtha Sāra (नृसिंहप्रसादः—
तीर्थसारः) [धर्मशास्त्र], by Śri Dalapati Rāja.
Edited by Surya Nārāyana Śukla, Asst.
Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Re. 1 - 8.

No. 63-Bhaktyadhiκaraṇamālā (भक्त्यधिकरणमाला) [भक्ति-
शास्त्र], by Nārāyana Tīrtha, with Commentary
by Editor. Edited with Introduction etc. by
Pt. Ananta Gopāla Śāstri Phadke, Asst. Pro-
fessor, Govt. Sanskrit College, Benares. Re. 1 - 4.

No. 64-Vāsiṣṭha Darśana (वासिष्ठ दर्शनम्) [वेदान्त],
Compiled & edited with an Introduction by
Dr. B. L. Atreya, M. A., Ph. D., Lecturer,
Benares Hindu University. With a foreword
by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 5 - 0.

No. 65-67-(a) Tristhalī Setu (त्रिस्थलीसेतुः) [धर्मशास्त्र]
by Bhattoji Dīkṣita.
(b) Tīrthendu Śekhara (तीर्थेन्दु शेखर) [धर्म-
शास्त्र], by Nāgeśa Bhatta.
(c) Kāśi Mokṣa Vichāra (काशी मोक्ष विचारः)
[वेदान्त], by Sureśvarācharya. Edited

with Introduction by Pt. Surya
Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt.
Sanskrit College, Benares. Re. 1 - 8

No. 68-Madhva Mukhālankāra (मध्वमुखालङ्कारः) [माध्व
वेदान्त], by Vanamāli Miśra. Edited with an
Introduction by P. Narasinhāchārya Var-
akhedkar, Asst. Professor, Sanskrit College,
Benares, with a foreword by M. M. Pt. Gopi-
nath Kāvirāj, M. A. Re. 1 - 8

Supplement—The Sāraswatōloke. Edited by
M. M. Pt. Gopinath Kaviraj, M. A.

Kirāṇa (I) Supplement Sanskrita Kavi Pari-
chaya (Bhāravī) Re. 1 - 4

No. 69-Saṅkṣepa Śarīraka with the Commentary
Tattwabodhini by Nṛsinha Sharma. Edited
by Pt. Surya Narayan Shukla, Professor
Sanskrit College, Benares. Part I. Re. 1 - 12

Part II. Do. Do.

Part III. Do. Do.

No. 70-Īśvara Pratyabhijñā Karikās of Utpal with
the Vimarśī of Abhinava Gupta and a
Commentary on Vimarśī by Bhāskara
Kantha.

No. 71-Svarūpa Prakāśā by Sadananda Sāraswata

No. 72-The Bhaktinirṇaya and Nāma-Māhātmya by
Anantadeva and Āśrama-Swāmī. Edited
with an Introduction by Pt. Ananta Gopal
Shastri Phadke Professor Sanskrit College,
Benares.

No. 73-Upendra Vijñana-Sūtra by Pt. Upendra
Datta with a Commentary critically edited
with an Introduction & Indices by Dr. M.D.
Shastri M. A. D. Phil. (Oxon) Re. 1 - 0

No. 74-Āsvalayāna Śrautasūtra with Siddhāntī-
Bhāṣya (Part I.) Edited by Dr. M. D. Shas-
tri M. A. D. Phil (Oxon).

No. 75-Dwaiṭā Nirṇaya Siddhānta Sangraha. Edited
by M. M. Pt. Gopinath Kaviraj M. A. and
Dr. M. D. Shastri M. A. D. Phil (Oxon).

No. 76-Manonurañjana Nāṭaka by Ananta Deva
Edited by Pt. Ananta Gopal Shastri Phadke
with a foreword by Dr. M. D. Shastri M. A.
D. Phil, (Oxon).

Works in the Press.

No. 1—Nīti Mañjarī (नीतिमञ्जरी) [वेद], by Dyā Dvivedī

No. 2—Nyāya Kaustubha (Part II) Anumānakhaṇḍa
[न्यायकौतुम-अनुमानखण्ड] [न्याय], by Mahādeva Puntāmkar,

No. 3—Miśānā Chandrikā (मीमांसाचन्द्रिका) [मीमांसा], by
Brahmānanda Saraswati.

No. 4—Tāntraratna (Part III) (तन्त्ररत्न) [मीमांसा], by
Pārtha Sārathi Miśra.

No. 5—Kāvya Prakāśa Dīpikā (Part II) (काव्यप्रकाशदीपिका)
[अलङ्कार], by Śri Chāndīdāsa.

No. 6—Nyāyāmṛita Saurabha Saugandha by Vanamāli Miśra

No. 7—Śāṇḍilya Samhitā (Part II).

No. 8-Tattvachintamāni with Āloka, Darpana, etc.

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI
BHAVANA STUDIES.

Edited by

Dr. M. D. Shastri M. A. D. Phil,

Vols. I to IX Edited by Mahamahopadhyaya
GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—(a) Studies in Hindu Law (1): its Evolution,
by Gaṅgānātha Jhā.

(b) The View-point of Nyāya Vaiśeṣika Phi-
losophy, by Gopināth Kavirāja.

(c) Nirvāṇa Kāya, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 1-12
Vol. II—(a) Paraśurāma Miśra alias Vāñī Raṭṭa Rāya,
by Gopināth Kavirāja.

(b) Index to Śābara's Bhāṣya, by the late Col.
G. A. Jacob.

(c) Studies in Hindu Law (2)—its sources, by
Gaṅgānātha Jhā.

(d) A New Bhakti Sūtra, by Gopināth Kavirāja.

(e) The System of Chakras according to Gorakṣa-
nātha, by Gopināth Kavirāja.

(f) Theism in Ancient India, by Gopināth Kavirāja.

(g) Hindu Poetics, by Baṭṭukānātha Śarmā.

(h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmākar
Dvivedī.

(i) Some aspects of Vīra Śaiva Philosophy, by
Gopināth Kavirāja.

(j) Nyāya Kusumāñjali (English Translation), by
Gopināth Kavirāja.

(k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa Śāstri
Khiste.

(l) Sondala Upādhyāya, by Gopināth Kavirāja. Rs. 5 -0

Vol. III—(a) Index to Śābara's Bhāṣya, by the Late
Col. G. A. Jacob.

(b) Studies in Hindu Law (3): Judicial
Procedure, by Gaṅgānātha Jhā.

(c) Theism in Ancient India, by Gopināth Kavirāja.

(d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopināth Kavirāja.

(e) Naisadha and Sri Harṣa by Nīlakamal Bhattachārya.

(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pāṭṭankar. Rs. 5 - 0

Vol. IV—(a) Studies in Hindu Law (4); Judicial Procedure, by Gangānātha Jhā.

(b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopināth Kavirāja.

(c) Analysis of the Contents of the Ṛgveda—Prātiśākhya, by Maṅgal Deva Śāstri.

(d) Nāīāyana's Ganitakaumudi, by Padmākara Dvivedi.

(e) Food and drink in the Rāmāyanic Age, by Manmatha Nāth Roy.

(f) Satakāryavāda; Causality in Sāṅkhya, by Gopināth Kavirāja.

(g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.

(h) History of the origin and expansion of the Aryas, by A. C. Ganguly.

(i) Punishments in Ancient Indian Schools, by G. L. Sinha. Rs. 5 - 0

Vol. V—(a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A. C. Ganguly.

(b) A Satrap Coin, by Shyāmlal Mehr.

(c) An Estimate of the Civilisation of the Vānaras as depicted in the Rāmāyaṇ, by Manmatha Nāth Roy.

(d) A Comparison of the contents of the Ṛgveda, Vājasaneyā, Taittirīya & Atharvaveda Prātiśākhyas, by Maṅgal Deva Śāstri.

(e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G. L. Sinha.

(f) History and Bibliography of Nyāya: Vaiśeṣika Literature by Gopināth Kavirāja.

(g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyaṇa, by Manmathanāth Roy.

(h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship,
by Gopināth Kavirāja. Rs. 5 - 0

Vol. VI—(a) Index to Śābara's Bhāṣya, by the late Col.
G. A. Jacob.

(b) Some Aspects of the History and Doctrines
of the Nāthas, by Gopināth Kavirāja.

(c) An Index etc. to the Rāmāyaṇa, by Manmatha
Nātha Roy.

(d) Studies in Hindu Law, by M. M. Gaṅgānātha Jhā.

(e) The Miśāṇā manuscripts in the Govt. Sanskrit
Library, Benares, by Gopināth Kavirāja.

(f) Notes and Queries, by Gopināth Kavirāja.

Vol. VII—(a) Bṛāhmaṇa and his Kāvyālankāra by
Baṭukanātha Śarmā and Baladeva Upādhyāya.

(b) Some variants in the readings of the Vaiśeṣika
Sūtras, by Gopināth Kavirāja.

(c) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika
Literature, by Gopināth Kavirāja.

(d) An attempt to arrive at the correct meaning
of some obscure Vedic words, by Sītāram Josi.

(e) A comparison of the contents of the Ṛg Veda,
Vājasaneyā, Taittirīya, and Atharva Veda
(Chārmādhyāyīka) Pratiśākhya, by Maṅgal
Deva Śāstri.

(f) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha
Nātha Roy.

(g) An Index to Śābara's Bhāṣya, by Col.
G. A. Jacob.

(h) Gleanings from the Tantra's, by Gopināth
Kavirāja.

(i) The date of Madhuśūdana Sarasvatī, by
Gopināth Kavirāja.

(j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts by Gopināth Kavirāja.

(k) A note on the meaning of the word Parārdha, by Umeśa Miśra. Rs. 5 - 0-

Vol. VIII—(a) Indian Philosophy, by Tārakanātha Sānyāl.

(b) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nātha Roy.

(c) Index to Śabara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.

(d) Hari Svāmi, the commentator of Śatapatha Brāhmaṇa and the date of Skanda Svāmi the commentator of the Ṛgveda, by Maṅgala-deva Śāstri.

(e) Mysticism in Veda, by Gopināth Kavirāja.

(f) The Devadāsi; a brief history of the Institution, by Manmatha Nātha Roy. Rs. 5-0-

Vol. IX—(a) The Life of a Yogi, by Gopināth Kavirāja.

(b) The antiquity of the Indian Art Canons, by Haridāsa Mitra.

(c) Prāchya Vargikarāṇapaddhati, by Satīśa-Chandra Guha.

(d) Yoga Vāsiṣṭha and some of the minor Upaniṣads, by B. L. Atreya.

(e) An index to the proper names occurring in Vālmiki's Rāmāyaṇa, by Manmatha Nātha Roy.

(f) The hilosophy of Tripurā Tantra, by Gopināth Kavirāja, M. A.

(g) Notes on Pāśupata Philosophy, by Gopināth Kavirāja. Rs. 5-0-

Vol. X—(a) The Conception of physical and Super physical organism in Sanskrit Literature, by Gopinath Kaviraj.

- (b) Some aspects of the Philosophy of Śākta Tantra, by Gopinath Kaviraj.
- (c) A short note on Tattvasamāsa, by Gopinath Kaviraj.
- (d) History of the word Īśvara and its idea, by Mangal Deva Shastri.
- (e) Sports and Games as referred to in Sanskrit Literature by Ananta Shastri Phadake.
- (f) Objects of Offerings in the Śrauta Sacrifices by A. Chinnaswami Shastri.
- (g) Agriculture in the Vedas, by S. N. Jharkhandi.
- (h) An Inquiry into the Nature of Speech, by Haran Chandra Bhattacharya.
- (i) Deities and Objects of Offerings in the Śrauta Sacrifices by Bhagavat Prasad mishra.
- (j) A Comparison of the R̥gveda-prātiśākhya with the Paninian Grammar, by Mangal Deva Shastri.
- (k) Kṛiti Kaumudi and its Author, by Shantimay Banerji.
- (l) The Śakti Sūtra Ascribed to Agastya, by Mangal Deva Shastri.

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI
BAHAVA STUDIES
(SANSKRIT)
SARASVĀTALOKA

Edited by

GOPINATHA KAVIRAJ, M. A.

Kirāṇa I (In progress)

- (a) Mangalam, etc by Nārāyaṇa Śāstri Khiste.
- (b) Mimānsaka-mata-saṃgraha, by Hārāṇchandra Bhattāchārya,
- (c) Śrimad Āchārya Mandana Miśra by Chinna Swāmī Śāstri.
- (d) Bhagavato Buddhasya Charitama Upadeśaścha, by Gopināth Kavirāja.

Kirāṇa I (Supplement)

Sanskrita Kavi Parichaya—(Bhāravi) by Nanda Kiśora Śārmā.

Kirāṇa II (In progress)

- (a) Śāradā Prasādanam by Nārāyaṇa Śāstri Khiste.
- (b) Chūḍāmaṇi Darśanam dy Śāśadharā Tarkchūḍāmaṇi.

To be had of —

The Superintendent,

Government Press, U. P.,

Allahabad.